

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

BULLETIN D'ETHNOLOGIE

XXXVI (78) 2019/2

ZALOŽEN 1906

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

Bulletin d'ethnologie

Založen 1906

Ročník XXXVI (78), 2019, číslo 2

Vydává Česká národopisná společnost, z. s., za grantové podpory
Rady vědeckých společností České republiky.
Adresa vydavatele: Národní třída 3, 117 20 Praha 1

Národopisný věstník je recenzovaný vědecký etnologický časopis vycházející dvakrát ročně.

Pravidla pro publikování a veškeré informace pro autory jsou zveřejněny na internetových stránkách České národopisné společnosti: <http://www.narodopisnaspolcnost.cz/index.php/narodopisny-vestnik>

Výkonný redaktor: doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

Junioční redaktor: Mgr. Aleš Smrčka, Ph.D.

Redakční rada: PhDr. Karel Altman, CSc., PhDr. Helena Beránková, doc. PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., Anna Droždž, dr. (Cieszyn), prof. Gero Fischer (Wien), doc. PhDr. Hana Hlôšková, CSc. (Bratislava), PhDr. Markéta Holubová, Ph.D., Mgr. Marta Kondrová, PhDr. Helena Mevaldová, dr. Małgorzata Michalska (Wrocław), Mgr. Markéta Palowská, Miloš Rašić, MA (Beograd), Mgr. Aleš Smrčka, Ph.D., Dr. Marketa Spiritova (München), PhDr. Tereza Šlehoferová, Ph.D., doc. PhDr. Irena Štěpánová, CSc., doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D. (předseda redakční rady)

Jazykové korektury: doc. PhDr. Josef, Štěpán, CSc.

Překlad do angličtiny a korektury: PhDr. Zdeňka Šafaříková

Grafické zpracování, tisk: Metoda spol. s r. o., Brno

Národopisný věstník je zapsán do evidence periodického tisku pod evidenčním číslem: MK ČR E 18932. Časopis je evidován v mezinárodních bibliografických databázích Scopus, EBSCO, ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), AIO (The Anthropological Index Online of the Royal Anthropological Institute), CEJSH (Central European Journal of Social Sciences and Humanities).

Číslo vychází 20. prosince 2019

ISSN 1211-8117 (Print)

ISSN 2571-0982 (Online)

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

BULLETIN D'ETHNOLOGIE

XXXVI (78) 2019/2

Obsah

Studie

Klára Jurková: <i>Počátky modrotiskové oděvní tvorby v Československu. Vývoj v letech 1948–1953</i>	5
Jan Semrád: <i>Stereotypy spojené se životem na sídlišti optikou etnologického výzkumu. Na příkladu brněnského sídliště Lesná</i>	36
Katarzyna Marcol: <i>Kształtowanie pamięci o pasterskim dziedzictwie górali beskidzkich</i>	51

Materiály

Dana Motyčková a Kateřina Sedlická: „Mrtnická bába“ – dvě léčitelské osobnosti západních Čech.....	77
--	----

Personalia

Vzpomínka na Evu Urbachovou (<i>Marie Brandstettrová a Jiřina Veselská</i>)	91
Odkaz Jarmily Šťastné (<i>Mirjam Moravcová</i>)	94
Výběrová bibliografie prací Jarmily Šťastné (<i>Judita Hrdá</i>)	97
Blahopřání Aleně Voříškové (<i>Helena Mevaldová</i>)	99
K jubileu Aleny Prudké (<i>Ondřej Machálek</i>)	101
Pozdrav Zdeňku Uherkovi od národopisců (<i>Miroslav Válka</i>)	104

Recenze

Portáši. Historie a tradice (<i>Lukáš F. Peluněk</i>)	109
Josef Klvaňa (1857–1919). Náčrtky mého životopisu (<i>Jitka Matuszková</i>)	111
Jízda králů na Hané (<i>Karel Altman</i>)	113
Lidová kultura západních Krkonoš ve světle Národopisné výstavy československé 1895 (<i>Eva Večerková</i>)	115
Ztracená tvář Podluží. Tvrdonice a Kostice (<i>Martin Sítek</i>)	116
Rómski kováči na Slovensku / Roma Blacksmiths in Slovakia (<i>Daniel Drápala</i>) ...	118
Bulgarian Protestants and the Czech village Voyvodovo (<i>Michaela Vaňková</i>)	120
Říkejte mi strýcu. Filmový dokument z Valašska (<i>Martin Sítek</i>)	123

Zprávy

Kongres českých polonistických studií. Etnologická sekce. Olomouc, Univerzita Palackého, 10.–12. září 2019 (<i>Miroslav Válka</i>)	124
Študentská konferencia Ethnology Without Borders 2019 (<i>Barbora Turčanová</i>) ..	127

Počátky modrotiskové oděvní tvorby v Československu. Vývoj v letech 1948–1953

Mgr. Klára Jurková

Etnografické oddělení Národního muzea, Václavské náměstí 68, 110 00 PRAHA 1
jurka.klara@gmail.com

Uvedená práce přináší nové poznatky ke studiu modrotisku v jeho novodobé formě nacházející se mimo tradiční venkovské prostředí, kde nalezl nejširší uplatnění. Zaměřuje se na málo známé období konce čtyřicátých a první poloviny padesátých let minulého století.¹

Definujeme-li modrotisk jako textilii dekorovanou speciální technikou zdobení látek, při níž se pomocí vybraného prostředku (formy, síta, štětce, atd.) nanesou na plátno rezerva zvaná pop či pap chránící textilii v místech, která nemají být zabarvena, a látka je následně barvena v indigové lázni, vynucuje si již samotný charakter textilie zachování tradiční technologie. Posuny od původního užití modrotisku v tradičním lidovém oděvu a interiéru k formám reagujícím na výrazné hospodářské, sociální i politické změny, jež vrcholily po roce 1948, se týkají způsobu nakládání s hotovým modrotiskem a mají různé podoby.

První typ zmiňovaných posunů můžeme označit za samovolný, spontánní, vycházející od samotných uživatelů modrotisku. Ti si ze starých krojových součástek či z nového tradičně i moderně vzorovaného modrotisku začali zhotovovat, později i pořizovat, oblečení a bytové doplňky odpovídající proměněnému životnímu stylu. Uživatelé modrotisku, jejichž skladba se v průběhu času změnila, uplatňují tuto textilii stejným způsobem, jako tomu bylo v tradičním prostředí, jen v jiné formě a často s přidáním estetickým a emocionálním obsahem.

K dalším obměnám původních forem modrotisku dochází při jeho uplatňování v rámci folklorního hnutí, tedy při užití ve svém základu účelném. V rámci hnutí se jedná o organizovanou práci s tradičními prvky lidové kultury, které však již netvoří součást běžného života aktérů, ale mění svou funkci. Stávají se součástí volnočasových aktivit, u nichž je na rozdíl od původního uchopení kladen zvýšený důraz na uměleckou stránku.² Cílem je uchování a prezentace především hudebního a tanečního

1 Předložená práce vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národní muzeum (DKRVO 2017/24, 2018/23, 2019-2023/13.1.a, 00023272).

2 PAVLICOVÁ, Martina – UHLÍKOVÁ, Lucie: *Folklorní soubory jako výrazný činitel etnokulturních procesů. Úcta k tradici i naplňování sociálních a osobních potřeb*. In: Toncrová, Marta (ed.): *Vývojové proměny etnokulturní tradice*. Brno: Etnologický ústav AV ČR, 2008, s. 25–36.

folkloru, k čemuž ovšem neodlučně patří i tradiční lidový oděv. Přestože je i v případě pořizování modrotiskových krojových součástí usilováno o autentičnost, dochází ve změněném kontextu užívání ke stylizacím. Některé jsou dány uměleckým záměrem, jiné různou mírou poučenosti a důslednosti v přibližování se původním předloham, v neposlední řadě hrají roli technická omezení. Výrazné snížení počtu modrotiskových provozoven v československém prostoru, ke kterému docházelo v průběhu prvních dvou třetin 20. století, s sebou nese nutnost kompromisů při volbě regionálních motivů a v požadavcích na některé specifické lokální úpravy.

Modrotisk, obecně nejvíce spojovaný s některými oblastmi (Valašsko, Slovensko), je širokou veřejností shledáván jako jeden z vhodných materiálů pro vyjádření blíže neurčené „lidovosti“, starobylosti, „stylovosti“ interiérového vybavení i ošacení personálu restaurací či rekreačních zařízení. Stejným způsobem se s ním pracuje například v rámci divadelní a filmové produkce. Tento přístup přisuzující modrotisku stylizovanou podobu je často podmíněn snahou o komerční úspěch.

Specifický proud práce s modrotiskem mimo tradiční prostředí představuje zejména v Česku tvorba profesionálních textilních a oděvních návrhářů.³ Svým charakterem spadá do oblasti užitého umění, při uplatnění tradiční techniky modrotisku jsou vytvářeny předměty vycházející z moderních uměleckých trendů. Jedná se o vyhraněný druh činnosti, do níž je zaangažován úzký okruh odborníků, jejichž méně početné výstupy vyvažuje kvalita a originalita díla. Modrotiskové návrhářství u nás v průběhu své existence zaznamenalo značný rozvoj, kdy výtvarníci různorodými přístupy usilují o využití možností, které práce s modrotiskem nabízí. Vzhledem k závažnosti vytvořených prací spoluutvářejících českou a slovenskou módu a v neposlední řadě vzhledem k aktuálnosti problematiky návrhářské práce s modrotiskem v současné době považují za přínosné věnovat tomuto tématu zvýšenou pozornost. Uvedená studie je úzce zaměřena na počátky modrotiskové oděvní tvorby u nás, přičemž toto téma nebylo dosud zpracováno.

Stěžejní informace jsem při svém bádání čerpala z dobových odborných periodik a archivních materiálů. Jednalo se zejména o časopisy *Tvar a Věci a lidé*, obě periodika vydávalo Ústředí lidové a umělecké výroby. Dalším zdrojem byl český módní časopis *Žena a móda*. Přínosné bylo také studium tiskovin a archivních materiálů vztahujících se k jednotlivým výstavám Ústředí lidové a umělecké výroby. Cenné podklady pak poskytly dokumentační karty archivu Ústředí lidové umělecké výroby, jež jsou uloženy ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm a v Národním muzeu v Praze. Jako odborná pracovnice obou institucí jsem měla možnost se s uvedeným materiálem důkladně seznámit. Průběžně jsem prováděla

3 Na Slovensku se tento druh modrotiskové tvorby rozvíjel v jiných podmínkách a nabýval odlišných podob s větším důrazem na zachování původních forem. V současnosti se setkáváme s několika zajímavými a inspirativními projekty, které ale ve srovnání s designérskou praxí v Česku mají opět jiný charakter.

také průzkum sbírek českých a moravských muzeí i textilních materiálů uchovávaných vybranými školami s uměleckým zaměřením. Modrotiskových modelů vytvořených v druhé polovině 20. století textilními a oděvními návrháři se zde v porovnání s tím, kolik jich bylo zhotoveno, nachází neúměrně málo a jedná se zejména o oděvy s pozdějším datem vzniku (poslední čtvrtina 20. století). Modely vztahující se ke sledovanému časovému období jsem žádné nenalezla.

Počátky modrotiskové oděvní tvorby provází nevyhraněnost a nejednotnost jednotlivých aktivit, získávání studijního materiálu a orientace v něm je proto podstatně náročnější a zdouhavější, než jakou vyžaduje práce s podklady z pozdějších období.

První práce českých textilních návrhářů s modrotiskem

Nejstarší doklad aktivního kontaktu českých designérů s modrotiskem nalzáme v druhé polovině třicátých let minulého století v Krásné jizbě. Byla založena v roce 1927 a stala se pobočkou nakladatelství Družstevní práce, které v meziválečném období usilovalo o vydávání kvalitní literatury za přístupné ceny a svou činnost rozšířilo také o další kulturní aktivity soustředěné právě ve své pobočce. Vedle výstavní činnosti soudobého volného umění se Krásná jizba zaměřovala na povznesení bytové kultury prostřednictvím prodeje a produkce volného a užitého umění určeného k vybavení interiéru. Ovlivněna tak byla německou školou Bauhaus, jejíž výrobky také nabízela.⁴ Užité předměty navržené dle zásad funkcionalismu (viz dále) předními dobovými designéry spolupracujícími s institucí byly poté ve vybraných průmyslových podnicích vyráběny sériově. Vedle průmyslového zboží byly nabízeny také lidové rukodělné výrobky, které byly ceněny po technické i estetické stránce. Zájem o tuto produkci stoupal od druhé poloviny třicátých let a vyvolala jej potřeba vyjádření příslušnosti k českému národu prostřednictvím prvků jeho tradiční kultury v době silící německé agrese. Práce výtvarných poradců Krásné jizby proto spočívala ve volbě tradičního zboží, do jehož podoby nezasahovali. Funkce těchto výrobků se však změnila. V letech 1936–1938 tak byla do prodeje začleněna produkce slovenského družstva Detva.⁵ Mezi jinými výrobky k ní patřila i metráž zhotovená slovenskými modrotiskovými dílnami, voleny byly motivy vhodné pro vybavení interiéru.⁶ Po ukončení spolupráce s družstvem Detva vyvolaném pravděpodobně změnou politické orientace Slovenska nabízela Krásná jizba během války rukodělné výrobky české a moravské provenience, zda se mezi nimi vyskytoval i modrotisk, není zřejmé.⁷

4 VLČKOVÁ, Lucie (ed.): *Krásná jizba. Výstavní činnost v letech 1929–1936*. Praha: Uměleckoprůmyslové muzeum v Praze, 2009, s. 10–14.

5 *Krásná jizba 1927–1948. Design pro demokracii*. Výstava 13. září 2018 – 20. leden 2019. Autorka koncepce a kurátorka výstavy Lucie Vlčková. Uměleckoprůmyslové muzeum v Praze.

6 VLČKOVÁ, Lucie (ed.): *Krásná jizba. Výstavní činnost v letech 1929–1936*, c. d, s. 27, obr. 15; Fotografie na výstavě *Krásná jizba 1927–1948. Design pro demokracii*, c. d.

7 *Krásná jizba 1927–1948. Design pro demokracii*, c. d.

Pocitovaná nutnost pojmout péči o lidovou rukodělnou výrobu komplexněji vyústila po druhé světové válce ve vznik československé organizace Ústředí lidové a umělecké výroby (ÚLUV), které bylo zřízeno na základě dekretu prezidenta republiky č. 110 dne 27. 10. 1945 a zařazeno pod ministerstvo průmyslu. Úkolem organizace byla podpora a rozvoj lidové a umělecké výroby v rámci soudobé hmotné kultury, kdy se předpokládalo, že s požadavky na zvýšení životní úrovně porostou i nároky na tvorbu věcí každodenní potřeby.⁸ Tato rozsáhlá náplň činnosti byla realizována dle aktuálních místních podmínek. Na Slovensku vlivem malé míry industrializace získala práce podobu záchrany a rozvoje lidové rukodělné výroby, jejíž výrobci byli zařazováni do nově vznikajících družstev. V českých zemích se oproti tomu navazovalo na již rozvinutou družstevní tradici a převládla zde zvelebovací činnost v oblasti průmyslové a řemeslné výroby. Rozptýlení tradiční výrobci tak byli začleňováni do družstev s rozmanitou výrobní náplní, kde byla lidová rukodělná výroba často jen nepatrnou složkou s nežádoucím nízkým hospodářským přínosem.⁹ Česká tradiční výroba si v rámci organizace v následujících letech teprve musela hledat své pevné místo.

Na podzim roku 1946 v rámci obnoveného Pražského vzorkového veletrhu¹⁰ se ÚLUV představil první výstavou své produkce, na kterou na jaře následujícího roku navázal výstavou další. Zastoupeny na ní byly také tradiční rukodělné výrobky, mezi které byl zařazen modrotisk. Nacházel se zde v původní podobě a byl pravděpodobně slovenské provenience,¹¹ přítomnost českého či moravského modrotisku však není vyloučena. Modrotisk se tak ocitl mimo své autentické prostředí a získal funkci zboží, které bylo odbornou veřejností považováno za vhodný doplněk moderní domácnosti. Bylo to v době jedné z posledních vln zanikání modrotiskových živností způsobené ztrátou tradičního zázemí. Modrotisk tak v kontextu veletrhu mohl přitahovat jako určitá rarita.

Jediným místem v Čechách a na Moravě, kde byla věnována cílená a soustavná pozornost lidové výrobě, byly vzorkové dílny ÚLUV zřízené v roce 1947 v Uherském Hradišti, v regionu s dosud živou tradiční kulturou. V komplikovanějším postavení, ve kterém se oproti Slovensku česká lidová výroba nacházela, byla pro podporu jejího dalšího vývoje volena cesta dodávání vzorů užitných předmětů reagujících na aktuální dobové požadavky. Ty výrobcům sdruženým v ÚLUV neměly sloužit

8 JANČÁŘ, Josef: *Lidová řemesla a lidová umělecká výroba v České republice*. Český lid 91, 2004, č. 2, s. 208.

9 RABAN, Josef: *Proč dvě samostatné složky ÚLUV*. Umění a řemesla 1, 1956, č. 1–2, s. 13.

10 Pražské vzorkové veletrhy byly založeny v roce 1920 s cílem organizovat výstavní a veletržní činnost a propagovat československé výrobky. Konaly se každoročně na jaře a na podzim do roku 1941 a dále v letech 1946–1951. Wikipedie. *Výstaviště Praha*. Dostupné z: [https://cs.wikipedia.org/wiki/V%C3%BDstavi%C5%A1%C4%9B_Praha#Pra%C5%B5sk%C3%A9_vzorkov%C3%A9_veletrhy_\(PVV\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/V%C3%BDstavi%C5%A1%C4%9B_Praha#Pra%C5%B5sk%C3%A9_vzorkov%C3%A9_veletrhy_(PVV)).

11 MARKOVÁ, Ema: *Modrotlač*. Tvar 2, 1949, č. 7, s. 215–216.

jako vzory podnětné, ale jako předlohy určené k reprodukci.¹² Úkolem tvorby těchto prototypů byla pověřena vzorková dílna v Uherském Hradišti. Její vedoucí Vladimír Bouček¹³ si byl vědom nedostatečnosti podkladů a absence metodiky pro tento druh u nás nové práce. Ve spolupráci s odbornými pracovníky uherskohradištské, bratislavské i brněnské pobočky ÚLUV (obě poslední zmiňované vznikly v roce 1948) proto v prvních letech prováděl rozsáhlé terénní výzkumy mapující stav rukodělné výroby v Československu. Získané podklady sloužily jako studijní materiál pro tvůrčí činnost vzorkových dílen.¹⁴ První výstupy na cestě hledání správného uchopení tradiční rukodělné výroby v nových společenských podmínkách byly představeny na výstavě uherskohradištských dílen na začátku roku 1948 v Praze.¹⁵

Vývoj modrotiskové oděvní tvorby v letech 1948–1953

Komunistický převrat v únoru roku 1948, dobovou terminologií označovaný jako „vítězství československého pracujícího lidu“, nastolil totalitní režim. Stát převzal kontrolu nad všemi sférami veřejného i soukromého života. Následné reorganizace směřovaly k rušení soukromého vlastnictví a k centralizaci.

Také móda bezprostředně odrážející společenské i hospodářské podmínky určitého území byla poznamenána novým režimem, dokonce se stala jeho účinným ideologickým nástrojem. Zatímco oděvní tvorba západoevropských zemí zaznamenala po krátké poválečné stagnaci velký rozmach, byli naši návrháři nuceni podílet se na tvorbě tzv. československé módy, nové módy nezávislé na stylu oblékání meziválečného období a na soudobých oděvních trendech kapitalistických zemí. Pro nedostatek jiných východisek však byla v určení siluety uznána závaznost světové módy.¹⁶ Započalo se tak pětileté období diskuzí a hledání nových principů návrhářské práce. Přestože se jednalo o tvůrčí prostor značně omezený, vznikly v této době působením schopných odborníků zajímavé projekty, na které by se za jiných okolností nejspíš nedostalo.

Oděvy podle zásad nové módy měly být podřízeny funkčnosti, bez ozdob, aby tak vyhovovaly požadavku pracujících dělníků a zároveň se vymezily vůči odívání předešlých historických období. Základ tvořilo pracovní oblečení, doplňoval jej oděv pro volný čas. Z ideologického hlediska však byl dřívější vycházkový oděv

12 RABAN, Josef: *Proč dvě samostatné složky ÚLUV*, c. d., s. 13.

13 Architekt a pedagog působící v oblasti JV Moravy, od 40. let v rámci různých aktivit pracoval s tradiční lidovou kulturou, postupně se vyprofiloval na vůdčí osobnost ÚLUV. Viz DRÁPALA, Daniel: *Lidová kultura v kontextu odborných aktivit Vladimíra Boučka*. *Národopisná revue* 18, 2008, č. 3, s. 147–149.

14 JANČÁŘ, Josef: *Lidová řemesla a lidová umělecká výroba v České republice*, c. d., s. 208; DRÁPALA, Daniel: *Lidová kultura v kontextu odborných aktivit Vladimíra Boučka*, c. d., s. 149–152; BOUČEK, Vladimír: *Textil prováděný technikami lidové výroby*. *Tvar* 4, 1952, č. 3–4, s. 98–107.

15 ŠTECH, Václav Vilém: *O vzorkových dílnách v Uherském Hradišti*. *Tvar* 1, 1948, č. 1, s. 32.

16 HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *Česká móda 1940–1970. Zrcadlo doby*. Praha: Olympia, 2000, s. 34, 36, 38.

chápan jako prostředek prezentace sociálního postavení nositele a byl výrazem nerovnoprávného postavení ženy závislé na výhodném sňatku. Proto se dle dobového tvrzení tento oděv hlubokými výstřihy a zdůrazňováním ženských křivek zaměřoval na funkci erotickou, která v lidově demokratické společnosti ztratila své opodstatnění.¹⁷

Úsilí o československou módu a aktivity ÚLUV

V počátečních diskuzích o podobě nové módy se vedle důrazu kladeného na účelnost a oproštění se od zdobnosti objevovaly názory poukazující na bohatost a ornamentálnost prvků nacházejících se ve vlastní lidové kultuře. Do polemiky se prostřednictvím svého časopisu Tvar pohotově zapojil ÚLUV.¹⁸ Tvar byl založen na konci roku 1947¹⁹ a podílel se na formování československého užitého umění a průmyslového návrhářství.²⁰ Za zdroj inspirace pro novou československou módu prosazoval tradiční oděvní materiály. Ve svém čtvrtém čísle přikládá redakce vzorek slovenského modrotisku s původním motivem a s komentářem, že se jedná o „zajímavou ukázkou prastaré lidové práce obnovené pro použití v přítomné době jak na bytové doplňky, tak i velmi vhodné k uplatnění v moderním oděvnictví“²¹. Dobové reakce tak dokazují, že v tomto a ještě asi v následujících dvou letech byl modrotisk považován za něco zaniklého a zase obnoveného, nově objeveného pro oděvní a textilní návrhářství a že si svými vyhovujícími parametry získal oblibu.²²

Postoj časopisu Tvar k formování nové československé módy podpořila přehlídka oděvních modelů uspořádaná 13. 5. 1948 v Praze Ústředím lidové a umělecké výroby. Akci připravila brněnská pobočka Zvelebovacího oddělení ÚLUV a na tvorbě modelů se podílelo Brněnské umělecké módní středisko jako poradní sbor Obchodní a živnostenské komory v Brně a módní ateliery pobočky ÚLUV v Brně. Přehlídka se konala v rámci prezentace ÚLUV na Slovanské zemědělské výstavě v Praze, která připomínala sté výročí od revolučního roku 1848 a zrušení poddanství, jejím hlavním úkolem však byla propagace nového lidově demokratického zemědělství. V atmosféře prezentací československých lidových krojů se podle názoru organizátorů přehlídky ÚLUV veřejnost obeznámila s bohatstvím a krásou lidového umění a stala se tak připravenější pro přijetí jejich práce.²³

17 Tamtéž.

18 Tamtéž.

19 Vydavatelskou činnost časopis započal na začátku roku 1948.

20 HETTEŠ, Karel: 1945–1965. *Úvahy o vývoji našeho užitého umění a průmyslového výtvarnictví*. Tvar 16, 1966, s. 205.

21 Tvar 1, 1948, č. 4.

22 BŠ: *Slovenské modrotlače*. Tvar 1, 1948, č. 2–3, s. 53–54. Tvar 1, 1948, č. 4; MARKOVÁ, Ema: *Modrotlač*, c. d., s. 216; MELNIKOVÁ-PAPOUŠKOVÁ, Naděžda: *Modrotisk*. Textilní tvorba 2, 1950, č. 1, s. 7.

23 ŠOTKOVÁ, Blažena: *Nová československá móda se představuje*. Tvar 1, 1948, č. 5–6, s. 104.

Při zamýšlení se nad pojetím své tvorby otevřeli autoři oděvních modelů závažné téma, které provázelo úsilí o novou módu po celou dobu jeho trvání. Tím bylo vymezení se proti tzv. svérázu, jenž byl spojován s předchozími režimy. Výtvarníci a výtvarní teoretici se vyjadřovali převážně k estetické stránce svérázu, kde oprávněně kritizovali povrchnost práce, která pramenila z mechanického přenášení vnějších znaků lidové kultury na soudobý oděv²⁴, z přebírání původních forem bez kontextu.²⁵ Tento nešvar byl připisován nejen kapitalistické touze po snadném zisku z líbivého zboží,²⁶ ale také neškolenosti zúčastněných. Nový společenský systém oproti tomu vyžadoval, aby se práce s prvky lidové kultury dostala do rukou profesionálních výtvarníků vyzdvihujících její skutečné kvality.²⁷ Myšlenka ve své podstatě nosná tak byla využita komunistickou ideologií.

V kontextu tohoto způsobu uvažování si tvůrci oděvních modelů přehlídky ÚLUV uvědomovali, že skloubení prvků lidové kultury obsahujících estetický potenciál a módní tvorby je třeba postavit na daleko hlubších základech, než jak činil svéráz. Bylo třeba dokonale znát tradici a vycházet nejen z lidového kroje samotného, ale již ze základních složek, které jej utváří. „*Tím jsou lidové tkaniny, které si zachovaly nejvíce rázovitosti a původnosti, jež mnohdy sama o sobě stačí, aby vtiskla celému oděvu neomylný znak československé příslušnosti.*“²⁸

Na uspořádané přehlídce se v části věnované nové československé módě představily modely zhotovené z tradičních textilií (kanafas, vlna, lněné plátno), některé byly doplněny tradičními výzdobnými technikami (výšivka, krajka). Velký ohlas vzbudily oděvy z modrotisku, jejichž autory byli návrháři brněnské pobočky ÚLUV.²⁹ Modrotisk díky svým rozmanitým vzorům našel široké využití, uplatnil se na šatech domácích, určených pro pobyt v přírodě i vycházkových, na honosných županech i výpravné večerní toaletě. Všechny předvedené modely byly šity z materiálu dodaného bratislavskou pobočkou ÚLUV. Jednotlivé motivy tiskli etnografce

24 Svéráz znamená v původním významu vnější projev příslušnosti k národu oděvem. Tato národní hrdost byla nejčastěji vyjadřována aplikováním prvků tradiční lidové kultury na novodobý oděv. V širším smyslu se jev vztahuje na předměty hmotné kultury obecně.

25 ŠOTKOVÁ, Blažena: *Nová československá móda se představuje*, c. d., s. 104; VYDRA, Josef: *Svéráz, letoráz, nehoráz*. *Věci a lidé* 4, 1953, č. 9–10, s. 446–447. V širším významu pojmu svéráz viz též ŠTECH, Václav, Vilém: *O vzorkových dílnách v Uherském Hradišti*, c. d., s. 32; RABAN, Josef: *Stavíme na lidové tvorbě*. *Věci a lidé* 2, 1949–1950, č. 3–5, s. 202.

26 ŠVEC, Jindřich: *Na novou cestu k textilní tvorbě*. *Textilní tvorba* 2, 1950, č. 4, s. 98.

27 ŠOTKOVÁ, Blažena: *Nová československá móda se představuje*, c. d., s. 104; *Věci a lidé* 1948. *Výtvarník ve výrobě. Výstava hodnotné tvorby členů Svazu českého díla a členů Ústředí lidové a umělecké výroby*. Katalog k výstavě. Praha: Svaz českého díla, 1948, nestr.

28 ŠOTKOVÁ, Blažena: *Nová československá móda se představuje*, c. d., s. 104–105.

29 HETTEŠ, Karel: *1945–1965. Úvahy o vývoji našeho užitého umění a průmyslového výtvarnictví*, c. d., s. 205. ANM, fond ÚLUV, kartotéka C, konfekce od vzniku do r. 1962, karty k roku 1948.

Modrotisková večerní toaleta s odepínací pláštěnkou zdobená žlutým motivem. Představena byla na přehlídce ÚLUV 13. 5. 1948. ANM, fond ÚLUV, kartotéka C, konfekce od vzniku do roku 1962.

a vedoucí pobočky Emě Markové na zakázku modrotiskaři z různých oblastí Slovenska.³⁰ V užití motivů tak autoři oděvů navázali na praxi předešlých let, kdy výtvarníci pro jejich výtvarnou atraktivitu, starobylost, ale i snadnější dostupnost volili původní slovenské modrotiskové vzory.

Prezentované výstupy ÚLUV představovaly způsob práce s tradičními materiály a technikami, který přirozeně vyplýval z náplně činnosti instituce, a navazovaly na aktivity započaté již v předchozích letech. Změna režimu způsobila, že lidové výrobě začala být v rámci ÚLUV věnována větší pozornost, dílo však nebylo ideologicky deformováno.

Pražský vzorkový veletrh 1948 a modrotiskový projekt školy Antonína Kybala

S blížícím se podzimním Pražským vzorkovým veletrhem byly očekávány další výstupy vyjadřující se k otázce nové československé módy. Provedením byla pověřena nově vzniklá instituce

Textilní módní tvorba, která byla úzce propojená s Vysokou školou uměleckoprůmyslovou v Praze (VŠUP). Textilní módní tvorba, zřízená při ústředním ředitelství Československých textilních závodů v Praze, měla určovat kvalitu a módní trendy textilní průmyslové výroby.³¹ V rámci veletrhu ve dnech 16.–18. září 1948 uspořádala tato organizace v Lucerně čtyři módní přehlídky. Na přípravě přehlídek se podíleli oděvní a textilní designéři znárodněného i soukromého průmyslu spolu s návrháři orientujícími se na řemeslo. Předvedené modely se zaměřovaly ve většině na zahraniční obchod se zeměmi západní Evropy, vyskytovaly se však mezi nimi už i nové

30 ŠOTKOVÁ, Blažena: *Nová československá móda se představuje*, c. d., s. 105–106; MARKOVÁ, Ema: *Modrotlač*, c. d., s. 215–216.

31 VINGLEROVÁ, Markéta: „*Výchovavati tvůrčí navrhovatele*“. *Fenomén Kybalovy školy*. In: Vlčková, Lucie (ed.): Antonín Kybal. Praha: KANT a Uměleckoprůmyslové muzeum v Praze, 2016, s. 214.

návrhy usilující o tvorbu nezávislou na cizích vlivech. Tvůrci Textilní módní tvorby a návrháři spolupracujícího podniku Oděvní tvorba, který sdružoval módní ateliery v oboru vysoké krejčoviny, také zvolili za hlavní inspirační zdroj pro typickou československou módu prvky lidové kultury. Konkrétní podobu tohoto typu oděvů neznáme, z dobového tisku se jen dozvídáme, že návrháři vycházeli z lidových oděvních střihů a desénů. Jmenovitě je zmíněn pouze modrotisk jakožto materiál užitý na některých oděvních modelech.³² Není zřejmé, zda se jednalo o skutečný modrotisk či o převzetí nebo inspiraci modrotiskovými motivy na průmyslově zhotovených látkách. Stejně tak z krátkého popisu není jasné, jestli vytvořené modely byly určeny pro malovýrobu, ve které je možno pracovat s originálním řemeslně zhotoveným modrotiskem, nebo měly být podnětem pro průmyslovou produkci. Modrotisk se totiž vedle tradičních výzdobných technik (např. výšivka, krajka) jevil jako předloha, jež je pro průmyslové zpracování mnohem lépe uplatnitelná.³³

S určitostí se můžeme vyjádřit pouze k jednomu modrotiskovému modelu, který byl představen na jedné z přehlídek Textilní módní tvorby a byl také v rámci veletrhu vystaven v expozici československého textilu připravené významnými dobovými výtvarníky. Jednalo se o letní modrotiskové šaty s moderním motivem. Modrotisk byl navržen a vytvořen studenty Školy textilního umění na VŠUP vedenými Antonínem Kybalem, střih vypracovaly módní ateliery brněnské pobočky ÚLUV.³⁴ Přestože škola Antonína Kybala vytvořila větší množství modrotiskových metráží, máme pouze jediný doklad toho, že byla látka dále zpracována do podoby oděvu. O to větší ohlas však model vyvolal a setkal se s příznivou kritikou.

Modrotiskové šaty s moderním motivem, práce školy Antonína Kybala a módních atelierů brněnské pobočky ÚLUV, 1948. ANM, fond ÚLUV, kartotéka C, konfekce od vzniku do roku 1962.

32 *Přehlídka naší módní tvorby*. Československý textil 3, 1948, č. 38–39, s. 434–435.

33 HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *Česká móda 1940–1970. Zrcadlo doby*, c. d., s. 41. Tímto se otevírá další rozsáhlé a odborně málo diskutované téma průmyslových nápodob a inspirací modrotiskem. K němu patří i rozšíření pojmu modrotisk na předměty a jevy, které jím z podstaty věci nejsou. Těto problematice se budu věnovat ve své další práci.

34 *Tvar 1*, 1948, č. 8, s. 197. ANM, fond ÚLUV, kartotéka C, konfekce od vzniku do r. 1962, karty k roku 1948; *Veletrh – škola exportního uvědomění*. Československý textil 3, 1948, č. 38–39, s. 433–434.

Redakce časopisu Tvar hodnotí zdařilé uchopení tvorby školy Antonína Kybala i atelierů ÚLUV, kteří na rozdíl od jiných soudobých oděvních návrhářů pochopili podstatu aktuálního módního trendu, a proto je jejich práce dávana za vzor.³⁵

Podobně jako ÚLUV ani Antonín Kybal nereagoval primárně na požadavek nové módní tvorby, ale věnoval se cílům vytyčeným již dříve a v jiném kontextu. Dobové podmínky však přispěly k podpoře a zviditelnění jeho projektu, který byl shledán žádoucím.

Při práci s modrotiskem navazoval přední český textilní návrhář Antonín Kybal na svou předchozí praxi. Od konce 20. let 20. století působil ve Svazu československého díla (viz dále) a ve stejné zaměřené Krásné jizbě (v letech 1939–1948 byl jejím výtvarným vedoucím). Ve své tvorbě se orientoval na tkané a tištěné bytové textilie, prosazoval myšlenku funkcionalismu a zvýšení úrovně průmyslového designu a uměleckého řemesla.³⁶ V roce 1945 se stal vedoucím Školy textilního umění na VŠUP v Praze, jejímž úkolem bylo vychovávat mladé designéry, kteří měli pracovat zejména v textilním průmyslu. Protože byl v tomto odvětví spatřován značný potenciál, byla i škola Antonína Kybala průběžně podporována, od roku 1947 disponovala vlastní barvířskou, tiskařskou i tkalcovskou dílnou.³⁷ V roce 1947 Antonín Kybal, působící zároveň ve funkci poradce Československých textilních závodů,³⁸ podnikl pracovní cestu do Irska s cílem pro potřeby vývozu zjistit, o jaké textilie je v zahraničí zájem. Shledal, že se jedná o látky s charakterem rukodělné umělecké práce. Po komunistickém převratu byla VŠUP pověřena úkolem vývoje nových technologických postupů, které měly textilní průmysl učinit konkurenceschopným na zahraničních trzích. V následujících letech tak byla pozornost věnována především textilnímu tisku, jenž se pro tyto účely jevil nejvhodnější. Přestože se v tomto oboru uplatnila zejména Škola pro užitou malbu se zvláštním zaměřením na textilní umění Aloise Fišárka, nelze opomenout přínos projektu Antonína Kybala pracujícího s technikou modrotisku.³⁹ Ta vedoucímu textilního atelieru poskytovala dostatečný tvůrčí prostor pro splnění kritérií zahraniční poptávky i požadavku látek s typickými československými znaky, přitažlivá pro něj byla nepochybně i po výtvarné stránce. Kybal ve školních dílnách realizoval experiment, v rámci něhož místo tradičních modrotiskových forem, které byly doposud v našem prostředí používány,

35 Tvar 1, 1948, č. 8, s. 197.

36 ŽIŽKOVÁ, Lenka: *Slavné počátky a neslavné konce Krásné jizby a Ústředí lidové umělecké výroby*. Národopisná revue 18, 2008, č. 3, s. 128. KYBAL, Antonín – VLČKOVÁ, Lucie: *Antonín Kybal (1901–1971)*. Katalog k výstavě. Litoměřice: Severočeská galerie výtvarného umění, 2011, s. 180; VLČKOVÁ, Lucie: *Antonín Kybal. Cesty designu a textilní tvorby*. In: Vlčková, Lucie (ed.): Antonín Kybal. Praha: KANT a Uměleckoprůmyslové muzeum v Praze, 2016, s. 140–204.

37 KYBAL, Antonín – VLČKOVÁ, Lucie: *Antonín Kybal (1901–1971)*, c. d., s. 122; VINGLEROVÁ, Markéta: „*Vychovávati tvůrčí navrhovatele*“. *Fenomén Kybalovy školy*, c. d., s. 209.

38 VLČKOVÁ, Lucie: *Antonín Kybal. Cesty designu a textilní tvorby*, c. d., s. 137.

39 Tamtéž, s. 140.

využil pro tvorbu motivů techniku filmového (sítového) tisku pomocí plochých šablon. Výroba šablon probíhala v samotném atelieru tak, že se na rámeček napjalo velmi jemné hedvábí, tzv. mlynářské plátno, a na něj se namaloval vodním sklem vzor. Po uschnutí se plocha zalakovala. Vodní sklo se poté vymylo horkou vodou a zanechalo po sobě v místech motivu volné otvory. Takto vzniklá šablona se položila na plátno, na ni se nalil pop a stěrkou, raklí, se přes nezalakované otvory protlačil na látku. Potištěná metráž se barvila v indigových kypách ve školní barvě.⁴⁰

Technika ručního filmového tisku pomocí plochých šablon byla u nás zavedena na počátku 30. let 20. století.⁴¹ Oproti klasickému tisku modrotiskovými formami měla jiné výrazové prostředky, otisk přes šablonu působil měkce a podobal se tahu štetce. Šablonu šlo také na látku různě pokládat a ovlivnit tak hustotu i uspořádání vzoru (řazení motivů vedle sebe, šikmo, přes sebe). Těchto vlastností využívali studenti atelieru Antonína Kybala při navrhování moderních abstraktních motivů vycházejících z principu malby.⁴²

Projekt Antonína Kybala hledající vhodnou formu uplatnění rukodělné techniky modrotisku v textilním průmyslu měl za cíl vypracovat metodu a navrhnout na základě ní modrotisk s moderními vzory. Vytvořené vzorky měly pravděpodobně sloužit jako předloha či zdroj inspirace pro průmyslové provedení vycházející ale nutně z jiného technologického postupu než modrotisk. Zda, jakým způsobem a v jaké podobě byly návrhy aplikovány, nelze z údaje „*tento nový způsob byl u nás proexperimentován v dílně prof. Kybala na VŠUP a nyní se zřizuje v národních podnikách z výsledků této práce nový druh průmyslu*“⁴³ přesně vyvodit. Získání podrobnějších informací vyžaduje hlubší studium, které však není předmětem tohoto příspěvku. Návrhářská práce s modrotiskem byla uzavřena patrně koncem roku 1948 a dále se již atelier Antonína Kybala, včetně vedoucího samotného, zaměřoval na jiné textilní techniky a k modrotisku se již nevrátil.⁴⁴

Výstavní aktivity ÚLUV

V rámci popřevratových reorganizací došlo v říjnu roku 1948 ke včlenění Svazu československého díla a umělecké instituce Krásná jizba do Ústředí lidové a umělecké výroby. Na ÚLUV se přenesl majetek obou organizací včetně náplně jejich

40 MICHAL, Vojtěch: *Modrotisk*. Žena a móda 1, 1949, č. 5, nestr; VLČKOVÁ, Lucie: *Antonín Kybal. Cesty designu a textilní tvorby*, c. d., s. 140.

41 Technika byla záhy mechanizována. STADLER, Marius: *Šablonový tisk*. Textilní tvorba 2, 1950, č. 8, s. 230. Škola textilu. *Historické panorama zušlechťování 3*. cit. 4. 11. 2018, dostupné z: <http://www.skolatextilu.cz/elearning/530/historie-textilu/Historicke-panorama-zuslechtovani-3.html>.

42 MICHAL, Vojtěch: *Modrotisk*, c. d., nestr.; *Textilní techniky*. Textilní tvorba 1, 1949, říjen, s. 19; VYDRA, Josef: *Návrat modrotisku*. Tvar 6, 1954, č. 5, s. 160.

43 *Textilní techniky*, c. d., s. 19.

44 VLČKOVÁ, Lucie: *Antonín Kybal. Cesty designu a textilní tvorby*, c. d., s. 140–204.

práce.⁴⁵ Svaz československého díla byl založen v roce 1914 a znovu obnoven v roce 1920. Sdružoval přední československé umělce zaměřující se na umělecké řemeslo a umělecký průmysl. Usiloval o podporu rozvoje těchto oborů, zejména v oblasti bytové kultury. Roku 1928 přijali členové svazu zásady funkcionalismu, jimiž se ve své další propagační i tvůrčí práci řídili.⁴⁶ Tento nový umělecký směr prosazoval jednoduchost, funkčnost a estetickou kvalitu navržených výrobků, které představovaly nový životní styl. Produkty měly být přístupny všem sociálním vrstvám, proto byla upřednostňována orientace na průmyslovou výrobu.⁴⁷ Včleněním zmiňovaných institucí tak byla podpořena myšlenka funkcionalismu, jež se stala jedním ze základních zdrojů tvůrčí činnosti ÚLUV. Sloučení tří podobně zaměřených institucí bylo demonstrováno výpravnou výstavou nazvanou *Věci a lidé 1948: výtvarník ve výrobě: výstava hodnotné tvorby členů Svazu českého díla a členů Ústředí lidové a umělecké výroby*, která se konala v Domě uměleckého průmyslu v Praze 15. prosince 1948 – 31. ledna 1949.⁴⁸

Na výstavě bylo představeno to nejlepší z krátké a nadějně etapy poválečného designu, přestože z textů katalogu je již patrné nastolení nového politického režimu. Období, ve kterém vystavená díla vznikala, charakterizovalo prolnutí meziválečných hodnot uměleckého průmyslu a impulzů 40. let. Ty prosazovaly nový životní sloh, jež byl komplexním přístupem v pohledu na hmotnou kulturu člověka. Usiloval o racionální výrobu účelných a kvalitních produktů v zájmu vize spravedlivějšího a lepšího světa pro všechny. Ústřední myšlenkou životního slohu byla přítomnost umění v každodenním životě, které mělo ztratit svou dosavadní exkluzivitu. Do centra pozornosti se tak dostala úloha umělce ve výrobě, výtvarník se měl anonymně podílet na uspokojování kolektivních potřeb společnosti. Tento důraz na služebnost umění, který vycházel z reálné situace poválečného průmyslu, se po roce 1948 stal pilířem socialistické kulturní politiky, avšak jeho kontext se zásadně proměnil.⁴⁹

Mezi exponáty výstavy zaujaly své místo také modrotiskové textilie školy Antonína Kybala spolu s již zmiňovanými letními modrotiskovými šaty.⁵⁰

V roce 1949 navázal ÚLUV další velkou samostatnou výstavou nazvanou *Stavíme na lidové tvorbě*. Uspořádána byla taktéž v Domě uměleckého průmyslu

45 ŽIŽKOVÁ, Lenka: *Slavné počátky a neslavné konce Krásné jizby a Ústředí lidové umělecké výroby*, c. d., s. 130; *Krásná jizba 1927–1948. Design pro demokracii*, c. d.

46 ADLEROVÁ, Alena: *Svaz československého díla*. In: *Nová encyklopedie českého výtvarného umění. Díl N–Ž*. Praha: Academia, 1995, s. 804–805.

47 KRÍŽOVÁ, Alena: *Výtvarné invence a ambice Ústředí lidové umělecké výroby*. *Národopisná revue*, 2008, č. 3, s. 135–136.

48 HETTEŠ, Karel: *Úvahy o vývoji našeho užitého umění a průmyslového výtvarnictví*. *Tvar* 16, 1966, s. 205. *Věci a lidé 1948. Výtvarník ve výrobě*, c. d.

49 VLČKOVÁ, Lucie: *Antonín Kybal. Cesty designu a textilní tvorby*, c. d., s. 137, 140–141.

50 ANM, fond ÚLUV, kartotéka C, konfekce od vzniku do r. 1962, karty k roku 1948; *Věci a lidé 1948. Výtvarník ve výrobě*, c. d.; VLČKOVÁ, Lucie: *Antonín Kybal. Cesty designu a textilní tvorby*, c. d., s. 140.

v Praze v průběhu měsíce září, v roce 1950 se přesunula do Brna, instalována byla po dobu února v Uměleckoprůmyslovém muzeu, a poté do Bratislavy.⁵¹ Oproti předchozí výstavě *Věci a lidé* byla, alespoň formálně, patrná větší ideová vyhraněnost reagující na aktuální politicko-společenskou situaci. Výstava se vyjadřovala k „velké dobové otázce“ hledající pozici lidové rukodělné výroby ve společnosti a řešící včlenění tradičních hodnot lidové hmotné kultury do soudobého užitého umění a průmyslového designu. S tím zároveň vyvstával další úkol naplnit pojem lidovost novým obsahem, který by již nevycházel z třídního uspořádání společnosti. Dále se autoři zabývali vztahem rukodělné práce a průmyslové výroby i problémem ovlivnění dominantního městského prostředí principy lidové výroby.⁵²

Výstava stavěla do centra pozornosti lidovou rukodělnou výrobu, již ukazovala v její nové podobě. Prezentovala prototypy předmětů, které sloužily jako předloha pro moravská a slovenská výrobní družstva. ÚLUV se tak jako jediná organizace v zemi programově věnoval aktualizaci lidové rukodělné tvorby, kdy výsledky těchto snah byly v plném rozsahu veřejnosti představeny poprvé. Proto byla výstava na československé poměry neobvyklá.⁵³ Autoři výstavy přisoudili lidové výrobě kulturní a psychologický přínos, pomalá ruční výroba vycházející ze staleté tradice venkovského obyvatelstva měla vyvážit rychlé tempo moderní doby. Byl v ní spatřován také tvůrčí a experimentální potenciál, jehož zdařilé využití pro aktuální společenské potřeby mělo být inspirací pro umělecký průmysl. Výstava dále chtěla poukázat na výsledky nové organizace práce, která spočívala ve spolupráci řemeslníků s umělci a studenty uměleckých a průmyslových škol.⁵⁴ Zapojení studentů do návrhářské praxe vyplývalo z potřeby seznámit budoucí výtvarníky s reálnou podobou výrobního procesu. Realizací tohoto úkolu byl roku 1946 pověřen Sbor pro péči o výtvarný dorost, který byl v letech 1948–1950 přidružen k ÚLUV (více viz samostatná kapitola).⁵⁵

V dané době měly v rámci ÚLUV s aktualizací tradiční rukodělné výroby dlouhodobější zkušenost jen vzorkové dílny v Uherském Hradišti, proto se autorem výstavy stal jejich vedoucí Vladimír Bouček.⁵⁶ Význam výstavy spočíval v představení

51 RABAN Josef: *Tisk, výstavy, propagace*. Tvar 4, 1952, č. 5–6, s. 178, 182. Moravská galerie. Sbírkový on-line, inv. č. GD 15557, *Stavíme na lidové tvorbě*, 1950. [cit. 19. 10. 2018] Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.GD_15557.

52 RABAN, Josef: *Stavíme na lidové tvorbě*, c. d., s. 209; ŠTECH, Václav Vilém: *Ústředí lidové a umělecké výroby Praha – Brno – Uherské Hradiště – Bratislava*. In: *Stavíme na lidové tvorbě*. Katalog k výstavě. Ústředí lidové a umělecké výroby Bratislava, Uherské Hradiště, Brno, 1949, nestr.; RABAN, Josef: *Lidová výroba dnešku*. Tvar 8, 1956, č. 1, s. 12.

53 HETTEŠ, Karel: *1945–1965. Úvahy o vývoji našeho užitého umění a průmyslového výtvarnictví*, c. d., s. 210; RABAN, Josef: *Stavíme na lidové tvorbě*, c. d., s. 208.

54 ŠTECH, Václav Vilém: *Ústředí lidové a umělecké výroby Praha – Brno – Uherské Hradiště – Bratislava*. In: *Stavíme na lidové tvorbě*, c. d.

55 HERAIN, Karel: *Sbor pro péči o výtvarnický dorost*. Tvar 4, 1952, č. 5–6, s. 174.

56 RABAN, Josef: *Tisk, výstavy a propagace*, c. d., s. 178, 180.

nového způsobu práce s tradiční rukodělnou výrobou odborné i laické veřejnosti, díky jejíž reakci si měl ÚLUV ověřit správnost nastaveného směru.⁵⁷

Katalog výstavy obsahuje výčet vystavených předmětů poskytující cenné informace o množství, charakteru i původu exponátů.⁵⁸ Nenalezneme v něm však jejich fotografie, které je v omezené míře možno dohledat v dobovém tisku a archivních materiálech ÚLUV.

Na této rozsáhlé výstavě modrotisk zaujímal spíše doplňkovou pozici. Bylo to však poprvé, kdy ÚLUV představil svou novodobou práci s touto specifickou textilií veřejnosti. Jednalo se o výstup několikaletého snažení tří poboček ÚLUV, uherskohradištské, brněnské a bratislavské.⁵⁹ Pro nedostatek poučených výtvarníků se mezi první návrháře aktualizovaných rukodělných výrobků zařadili oba vedoucí bratislavské a uherskohradištské pobočky, Vladimír Bouček a Ema Marková. V roce 1948 ÚLUV na Slovensku založil družstvo Kroj, které sdružovalo asi polovinu doposud fungujících modrotiskových dílen. V družstvu byla výroba modrotisku organizována formou dohledu nad technickým zázemím dílen a zajištění odbytu, ve spolupráci s textilními návrháři vzorkových dílen ÚLUV družstvo dodávalo předlohy pro výrobu aktualizovaného modrotisku. Ostatní slovenské a moravské dílny doposud samostatně pokračovaly ve své původní práci.⁶⁰ Výtvarníci jednotlivých poboček ÚLUV i studenti uměleckoprůmyslových škol si vybrali vždy konkrétního modrotiskaře, který jim na zakázku zhotovoval jejich vzorkové návrhy.

Katalog výstavy uvádí 43 položek různě zpracovaného modrotisku, z nichž dvě představují tradiční produkci severoslovenských modrotiskařů, ostatní byly formovány záměrem výtvarníků. Oděvních návrhů či metráží, u nichž máme doloženo, že byly určeny pro tvorbu šatů, však není mnoho, pouhých pět položek. Modrotiskový kupon⁶¹ s ptačím vzorem vytvořil úpravou předlohy pocházející z některého československého muzea zaměstnanec vzorkové dílny v Uherském Hradišti Miroslav Šotola. Kupon s pruhovaným vzorem pochází z bratislavského vývojového centra a jeho autorkou je Ema Marková, dva blíže nespecifikované modrotiskové kupony na výstavu dodalo oddělení Františka Malého z Vyšší školy uměleckého průmyslu v Brně.⁶² Modrotisk se vzory vhodnými pro uplatnění na soudobém oděvu, tzv. šatovku, navrhl Vladimír Bouček z uherskohradištské vzorkové dílny. Dvoubarevný motiv „panenky“ v bílo-bleďmodrém provedení byl inspirován pásovou geometrickou

57 RABAN, Josef: *Stavíme na lidové tvorbě*, c. d., s. 206–208.

58 *Stavíme na lidové tvorbě*, c. d.

59 MARKOVÁ, Ema: *Modrotlač*, c. d., s. 214–216.

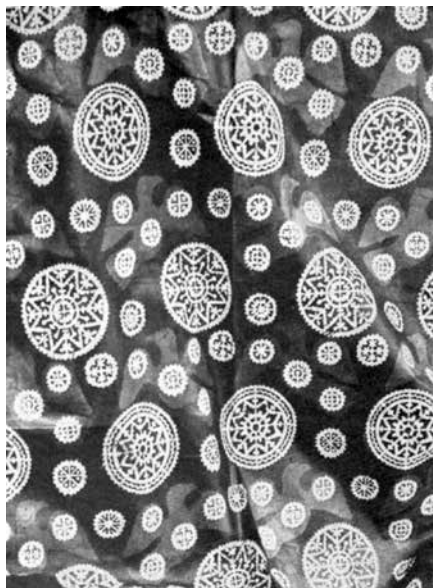
60 DANGLOVÁ, Oľga: *Modrotlač na Slovensku*. Bratislava: ÚLUV, 2014, s. 77–78, 81; VYDRA, Josef: *Ludová modrotlač na Slovensku*. Bratislava: Tvar, 1954, s. 203.

61 Vzor přizpůsobený budoucímu střihu šatů.

62 *Stavíme na lidové tvorbě*, c. d. VYDRA, Josef: *Ludová modrotlač na Slovensku*, c. d., s. 25–28.

výšivkou ze Slovenska. Tento motiv vytvořený v roce 1949⁶³ však není v katalogu výstavy uveden, nachází se v něm jen jeho pravděpodobná paralela, motiv „panáčci“. Přesto však předpokládám, že byl na výstavě také představen. Druhý Boučkův motiv, u nějž víme, že byl určen na šaty, měl název „hvězdy“. Vycházel z tradiční bílé dírkové výšivky, kdy byly po ploše volně rozprostřeny jemně zpracované větší a menší kruhové hvězdice. Z této metráže byly v následujících letech ušity šaty s přiléhavým živůtkem s širokými ramínky a rozšiřující se sukni do poloviny lýtek.⁶⁴ Tradiční modrotiskové metráži s místním vzorem z Važce (Slovensko, region Liptov) se činností výtvarníků dostalo nové funkce, vzor původně určený na povlečení peřin se ukázal být vhodný i na šatovku.⁶⁵ Katalog výstavy dokládá pouhé dva modely ženských oděvů, jejichž podobu neznáme. První se skládá z modrotiskové sukně (nevíme, zda s tradičním či novodobým motivem) a bílé halenky a navrhla jej výtvarnice Krmníčková z brněnské pobočky ÚLUV. Autorem vzoru modrotiskových šatů byl Jindřich Švec ze Školy pro užitou malbu se zvláštním zaměřením na textilní umění Aloise Fišárka při VŠUP v Praze a stříh vypracovala výtvarnice Matušková, nejspíš taktéž z brněnské pobočky ÚLUV. U ostatních modrotiskových návrhů se jednalo ve většině o metráž nebo o kusové výrobky jako ubrusy, prostírky, šátky či stuhu.⁶⁶

V roce 1950 etnograf a výtvarný teoretik Josef Vydra jako první zareagoval ve svém pojednání *Lidovost a užitkovost modrotisku* na aktuální situaci, v níž se modrotisk z dosavadní kategorie „objevu“ dostal do centra zájmu odborné i laické veřejnosti: „*Modrotisk se stal velikou módou a vážným zájmem výtvarného dorostu na uměleckých školách i vzorkoven lidové výroby a plní znova*

Modrotisková šatovka s motivem „hvězdy“ navržena Vladimírem Boučkem v roce 1949. Tvar 4, 1952, č. 3–4, s. 107, obr. 259.

63 BOUČEK, Vladimír: *Textil prováděný technikami lidové výroby*, c. d., s. 107, obr. 260; VYDRA, Josef: *Z dějin modrotisku na Slovensku*. *Věci a lidé* 3, 1951, č. 3–4, s. 236.

64 BOUČEK, Vladimír: *Textil prováděný technikami lidové výroby*, c. d., s. 107, obr. 259; BOUČEK, Vladimír: *Rukodělná práce v moderní hmotné kultuře*. *Umění a řemesla*, 1958, č. 1, s. 5, obr. 3.

65 VYDRA, Josef: *Z dějin modrotisku na Slovensku*, c. d., s. 236.

66 *Stavíme na lidové tvorbě*, c. d.

svou užitkovou funkci hlavně ve vrstvách lidových, a to i v městech.“⁶⁷ V následujícím roce se k Josefu Vydrovi připojily oděvní návrhářka a dokumentátorka bratislavské pobočky ÚLUV Viera Ličeníková a etnoložka, toho času vedoucí národopisného oddělení Národního muzea (NM) Drahomíra Stránská. Ve svých odborných příspěvcích se autoři pokusili objasnit okolnosti obliby modrotisku a jeho dobovou pozici, poukázali i na bohatou tradici techniky.⁶⁸

Zvýšení obliby modrotisku laickou i odbornou veřejností pramenilo z přednosti modrotisku, svou roli ale nepochybně sehrál i nedostatek jiných látek, snaha o zachování a rozvoj tradičních textilních technik v případě ÚLUV i oficiální o ideologii se opírající požadavek tvorby, která na tradičních textilních technikách a jejich původních produktech stavěla svou novodobou návrhářskou práci. Výtvarníci se snažili v odkazu tradičního modrotisku najít a zúročit to, co bylo pro aktuální trend přínosné. Ceněna byla zejména funkčnost a slohová čistota vybraných motivů, jež byly ponechávány v původním tvaru nebo byly větší či menší stylizací vytvářeny vzory nové, a to jak pro potřeby průmyslové, tak pro řemeslnou výrobu modrotisku. Josef Vydra pozitivně hodnotí dosavadní návrhářské aktivity, které hledáním nových možností daly modrotiskové tvorbě potřebný impulz.⁶⁹

Více než kdo jiný si oba etnologové uvědomovali, že s rostoucí popularitou určitého prvku tradiční kultury roste i nutnost poučené osvěty. (Je až překvapivé, jak jsou tytéž problémy téměř po 70 letech opět aktuální.) Josef Vydra svůj příspěvek z roku 1950 uvádí prohlášením, že pohnutkou k jeho sepsání byla potřeba uvést na pravou míru zjednodušené, zkreslené či zcela mylné výroky o modrotisku, objevující se v dobovém tisku a matoucí širokou veřejnost.⁷⁰ V publikační činnosti informující o historii i současném dění v oblasti modrotiskové práce pokračoval spolu se svými kolegy i v následujících letech.

Dalším významným počinem v tomto ohledu bylo navázání spolupráce ÚLUV s národopisným oddělením NM. Obě instituce spojoval stejný zájem, kterým byla propagace a osvěta v oblasti tradiční rukodělné výroby a novodobé práce z ní vycházející. Zaměstnanci národopisného oddělení poté, co navštívili výstavu textilních prací vývojových a výrobních dílen ÚLUV, konajíc se pro interní poučení pracovníků organizace, navrhli počátkem roku 1950 koncept vzájemné spolupráce při pořádání výstav. Ještě v tomtéž roce plánovalo národopisné oddělení realizaci několika menších výstav, zaměřených vždy na konkrétní tradiční rukodělnou techniku a poukazujících na bohatství výrobků takto vytvořených. ÚLUV se zájmem přijalo.

67 VYDRA, Josef: *Lidovost a užitkovost modrotisku*. Český lid 5, 1950, č. 7–8, s. 170.

68 Tamtéž, s. 172, 178; VYDRA, Josef: *Z dějin modrotisku na Slovensku*, c. d., s. 221; LIČENÍKOVÁ, Viera: *Modrotlač v odevnictve*. Věci a lidé 3, 1951, č. 3–4, s. 260; STRÁNSKÁ, Drahomíra: *Vzory lidových modrotisků*. Český lid 6, 1951, č. 1–2, s. 23.

69 VYDRA, Josef: *Lidovost a užitkovost modrotisku*, c. d., s. 172, 179; LIČENÍKOVÁ, Viera: *Modrotlač v odevnictve*, c. d., s. 258; STRÁNSKÁ, Drahomíra: *Vzory lidových modrotisků*, c. d., s. 23.

70 VYDRA, Josef: *Lidovost a užitkovost modrotisku*, c. d., s. 170.

Spolupráce výrobní organizace s muzeem byla volena také z praktických důvodů, za těchto podmínek bylo možno čerpat z bohatých fondů národopisného oddělení a na výstavu zapůjčovat předměty i z jiných muzeí.

Nejvýraznějším výstupem tohoto projektu byla rozsáhlá celostátní *Výstava lidového modrotisku*, uspořádaná v roce 1951 v prostorách národopisného oddělení NM v Kinského zahradě č. 97⁷¹ v Praze.⁷² Záměrem bylo dle slov její spoluautorky Drahomíry Stránské seznámit: „veřejnost, výrobce i návrháře s rozmanitými způsoby ručního tisku látek, s různými technikami, s bohatstvím vzorů i s různým jejich využitím.“⁷³ Pro potřeby výstavy zorganizovalo národopisné oddělení ve spolupráci s regionálními muzei a specializovanými institucemi napříč Československem rozsáhlou zápujčnickou akci. U slovenského modrotiskaře Aloise Trnky v Púchově a v družstvu Kroj byla dále nově pořízena metráž tištěná vybranými formami zapůjčenými z muzejních sbírek i od soukromníků.⁷⁴

Výstava nesla důležité poselství. Představené kulturní bohatství mělo být zdrojem poučení a inspirace pro současnou práci modrotiskařů a především textilních a oděvních návrhářů. Téma československého lidového modrotisku pak bylo doplněno ukázkami rozvíjející se novodobé tvorby.⁷⁵

Vernisáž výstavy se konala 7. června 1951,⁷⁶ po úvodních proslovech přednesla Františka Semeráková autorské básně o modrotisku⁷⁷ a na závěr Alois Trnka z Púchova předvedl první fázi výroby modrotisku, nanášení rezervy na plátno pomocí forem, která vzbudila velký zájem veřejnosti. Výstava byla vzhledem ke své aktuálnosti otevřena denně do 31. 7. 1951. Promyšlená expozice provedla návštěvníky nejprve oddílem věnovaným tradičnímu modrotisku. První jeho část se věnovala technicko-ornamentální stránce a byla koncipována vývojově. Vedle prezentace technologie modrotisku byla textilie představena od nejjednodušších forem po nejvíce rozvinuté, počínaje vyvazovanou batikou (kterou bych osobně kvůli odlišné podstatě výrobního postupu k modrotisku neřadila), přes jednoduché vzory řezané do dřeva po motivy podléhající vlivu historických slohů (formy dřevěné, kovové), ukázáno bylo velké bohatství úprav modrotisku (soutisky, vícebarevnost vzorů, voskování aj.). Druhá část tradičního oddílu ukazovala rozmanitost zpracování a využití

71 Objekt tzv. Švýcarský, bývalé hospodářské budovy náležející k letohrádku Kinských, dnes jsou zde umístěny kanceláře a depozitáře etnografického oddělení NM.

72 ANM, RNM, Etnografie, kart.17.

73 STRÁNSKÁ, Drahomíra: *Vzory lidových modrotisků*, c. d., s. 23.

74 ANM, RNM, Etnografie, kart.17–19.

75 KYBALOVÁ, Ludmila: *Výstava lidového modrotisku*, Český lid 6, 1951, č. 5–6, s. 138–139; VYDRA, Josef: *Návrat modrotisku*. Tvar 6, 1954, č. 5, s. 160.

76 Výstava měla být otevřena již v březnu, ale vzhledem k náročné organizaci se její začátek posunul. ANM, RNM, Etnografie, kart.17.

77 Jednalo se zřejmě o dobovou „novou tvorbu“, režimem vyžadovaný spontánní projev obyvatel vycházející z tradičního folkloru, ale přizpůsobený novým socialistickým podmínkám.

regionálního modrotisku v odívání a interiérovém vybavení, zastoupeny byly oblasti Československa, kde modrotisk získal výraznou podobu.⁷⁸

Následoval oddíl, jehož přípravu mělo na starosti Ústředí lidové a umělecké výroby a jenž se zaměřoval na současnou modrotiskovou tvorbu. Na otázku, kterou vznesla ve své zprávě hodnotící modrotiskovou výstavu Ludmila Kybalová „*nyní je důležité, co si budeme umět z lidové tvorby odnést pro současnost*“⁷⁹, odpověděli vystavovatelé různě. Jako produkt ruční práce chápali modrotisk studenti uměleckých škol (škola Aloise Fišárka na VŠUP v Praze, škola Františka Malého na Vyšší škole uměleckého průmyslu v Brně) či jejich absolventi a především ÚLUV. Při tvorbě motivů využívali malby štětcem a tisku dřevěnými či kovovými formami. Cestou inspirace modrotiskem pro průmyslovou tvorbu se na VŠUP ubírala škola Antonína Kybala, jež pro tisk modrotisku vypracovala techniku filmového tisku pomocí plochých šablon, která se dále uplatnila v průmyslové výrobě.⁸⁰

Oděvní modely na výstavě prezentovalo pouze ÚLUV, a to skrze své dvě pobočky v Brně a Bratislavě. Bratislavské vývojové středisko se věnovalo pouze návrhům oděvů, organizaci výroby navrženého modrotisku i jednotlivých modelů mělo na starosti družstvo Kroj, prodej zajišťovala obchodní ústředna Slovakia. Autorkou stříhu vystavených kuponově řešených šatů byla Viera Ličeniková, modrotiskový vzor vytvořila Sonja Ganiová. Polopřiléhavý živůtek měl malý oválný výstřih a krátké rukávy překrývající ramena. Sukně délky pod kolena byla řasená do těsného pasu. Abstraktní geometrický motiv zdobící šaty byl umístěný podélně přes celou hrud' a široce lemoval spodní část sukně, kdy zdobných prvků od dolního okraje postupně ubývalo. Viera Ličeniková využila tradičního vzoru a pro výstavu navrhla také dětské šaty, jejich konkrétní podobu ale neznáme.⁸¹

Brněnské středisko dle Seznamu exponátů půjčených na výstavu modrotisku národopisnému oddělení Národního muzea představilo čtyři modely modrotiskových šatů. Tři z nich mají svou dokumentační kartu založenou ÚLUV, podle nichž byly oděvy zhotoveny v atelieru ÚLUV Brno, autoři modelů ani modrotiskových motivů však uvedeni nejsou.⁸² Stříhy šatů reagují na dobovou módu, přiléhavý živůtek s krátkými rukávy je zdoben různým vypracováním výstřihů (oválný, do věčka

78 KYBALOVÁ, Ludmila: *Výstava lidového modrotisku*. Český lid 6, 1951, č. 5–6, s. 138–139; ANM, RNM, Etnografie, kart. 17.

79 KYBALOVÁ, Ludmila: *Výstava lidového modrotisku*, c. d., s. 138.

80 VYDRA, Josef: *Návrat modrotisku*, c. d., s. 160; KYBALOVÁ Ludmila: *Výstava lidového modrotisku*, c. d., s. 138–139.

81 LIČENÍKOVÁ, Viera: *Modrotlač v odevnictve*, c. d., s. 261. ANM, RNM, Etnografie, kart. 17.

82 V té době již v ÚLUV pracovaly textilní výtvarnice Arnoštka Eberhardová a oděvní návrhářka Milada Jochcová, které se později dlouhodobě věnovaly práci s modrotiskem, je proto možné, že se na tvorbě popisovaných šatů podílely, jen jejich jména dobové materiály neevidují. Viz MBK: *Ústředí lidové a umělecké výroby*. In: *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*, díl N-Ž. Praha: Akademia, 1995, s. 886.

s límečkem), do úzkého pasu je vsazena širší sukně délky do půli lýtek. Vzorování modrotiskového oděvu se u prvního modelu podobá bratislavskému návrhu, od dolního okraje sukně se pne stylizovaný rostlinný motiv a tvoří tak široký lem, vzor postupně přechází v drobné volně rozprostřené prvky. Motiv druhého modelu má podobu metráže tištěné dřevěnou formou s vyřezávaným vzorem a zachycuje stylizované ptáčky. Motiv reaguje na, soudobými etnologji doporučovaný, způsob tvorby nových vzorů, u dřevěných forem více vynikne rukodělný charakter práce. Třetí šaty jsou kuponově řešeny, přední nepravidelné střižený díl zdobí velké hustě rozmístěné hvězdy, malované nejspíše štětcem, ostatní části šatů jsou čistě modré, jen okolo spodního okraje sukně zdobené velkými hvězdami, stejnými jako na předním dílu. Poslední model uvedený na seznamu zapůjčených předmětů na popisovanou výstavu není přesně zdokumentován, mohlo by se však jednat o šaty uveřejněné v příloze článku Drahomíry Stránské *Vzory lidových modrotisků* v roce 1951. Střih mají stejný jako výše zmíněné modely a autorka je dává za příklad toho, že i čistě lidové modrotiskové vzory lze vhodně použít na moderní oděv. Vzor je řazen do příčných pruhů a má podobu jemného bohatě zdobeného rostlinného ornamentu, tištěn byl některou regionální kovovou formou. Drahomíra Stránská dále dodává, že zejména v případě ÚLUV byly již nově navrhované oděvní modely dány do prodeje.⁸³

Výstava byla kladně hodnocena zejména pro její navázání na dobovou modrotiskovou tvorbu i pro vhodně volenou instalaci.⁸⁴

Modrotiskové šaty tištěné formou s motivem vyřezávaným ve dřevě, zhotoveny v roce 1951 v ateliéru ÚLUV v Brně. ANM, fond ÚLUV, kartotéka C, konfekce od vzniku do roku 1962.

83 ANM, RNM, Etnografie, kart.17. ANM, fond ÚLUV, kartotéka C, konfekce od vzniku do r. 1962, karty k roku 1951. STRÁNSKÁ, Drahomíra: *Vzory lidových modrotisků*, c. d., s. 23, obr. příloha.

84 VYDRA, Josef: *Návrat modrotisku*, c. d., s. 160; KYBALOVÁ, Ludmila: *Výstava lidového modrotisku*, c. d., s. 139.

Modrotisk v pojetí Textilní tvorby

Textilní módní tvorba, jež v roce 1948 představila na podzimním Pražském vzorkovém veletrhu první výsledky své práce orientující se na novou československou módu, byla v roce 1949 přejmenována na n. p. Textilní tvorba. Organizace měla podobu vzorkových závodů a ateliérů a jejím úkolem bylo zajišťovat výtvarnou úroveň a kvalitu výrobků textilního a oděvního průmyslu v Československu.⁸⁵ Ve spolupráci s národními podniky její pracovníci sestavovali exportní i tuzemské kolekce. Dílny Textilní tvorby byly zásluhou Antonína Kybala úzce propojeny se všemi školami na VŠUP v Praze a jejich absolventi v Textilní tvorbě pravidelně nacházeli uplatnění. Organizace s hlavním sídlem v Praze měla své pobočky v Brně, Prostějově a Bratislavě. Od roku 1949 vydávala jediný český módní časopis *Žena a móda*.⁸⁶

Designéři Textilní tvorby (TT) pokračovali v plnění úkolu započatém v předešlém roce, jenž spočíval ve formování nové módy. Pro jejich činnost v letech 1949–1950 je charakteristické hledání, nevyjasněnost přístupu. V roce 1951 došlo k názorovému ujednocení. Pro další vývoj byl stanoven úkol „*vnést národní charakter do naší módy a tím přinést žádoucí změny a osvěžení ženského oděvu*“,⁸⁷ neboť „*pracujeme v dobách radostných a náš oblek zůstává stále šedivý a nevýrazný*“.⁸⁸ Lidová kultura se tak stala hlavním východiskem pro novou tvorbu, jelikož na rozdíl od vyšších sociálních vrstev předchozích režimů byla podstatně méně ovlivněna kosmopolitními uměleckými trendy a měla místní, „národní“, povahu. Její rozvinuté formy nabízely bohatou inspiraci.⁸⁹

Práce Textilní tvorby díky školeným pracovníkům měly vysokou výtvarnou hodnotu, byla jim však vytýkána nevhodnost pro masovou výrobu kvůli náročnému vypracování a vysokým nákladům na výrobu. V roce 1951 představilo brněnské vývojové středisko řešení, jež bylo kritiky kladně hodnoceno. Jednalo se o návrh typu oděvu skládajícího se ze sukně jednotného základního střihu, který vycházel z moravských krojových sukní, a z jednoduché halenky zdobené vyšivkou či krajkou. Mezi vytvořenými modely se nacházela i varianta s řasenou modrotiskovou sukní délky do půli lýtek v kombinaci s bílou plátěnou halenkou rovného střihu. Nový typ

85 V roce 1959 byla působnost Textilní tvorby rozšířena na další obory a organizace přejmenována na Ústředí bytové a oděvní kultury (ÚBOK).

86 HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *Ideologie a móda – prameny a inspirace. Československo 1948–1956*. Textil v muzeu. Oděvy a textilní doplňky pro liturgii a obřady. Brno: Technické muzeum v Brně, 2015, s. 107. VINGLEROVÁ, Markéta: „*Výchovávati tvůrčí navrhovatele*“. *Fenomén Kybalovy školy*, c. d., s. 214–216. ŠIDLÍKOVÁ, Zuzana: *Stratená (m)óda. Oděvná kultura na Slovensku v rokoch 1945–1989*. Bratislava: SLOVART, Vysoká škola výtvarných umení, 2016, s. 74.

87 SP: *Dožínky*. *Žena a móda* 3, 1951, č. 8, nestr.

88 Tamtéž.

89 HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *Ideologie a móda – prameny a inspirace. Československo 1948–1956*, c. d., s. 104; ŠVEC, Jindřich: *K ideové tvůrčím problémům textilní a oděvní tvorby*. *Tvar* 4, 1951, č. 2, s. 49; SP: *Dožínky*, c. d.

oděvu se stal na několik následujících let vzorem také pro ostatní návrhářská střediska Textilní tvorby. Oddělení Lidové umění pražského centra TT bylo v roce 1952 přearoženo do ŰLUV. Pražská pobočka ŰLUV tak získala své textilní a oděvní návrhářské centrum, v jehož tvorbě ale zpočátku byla patrná silná vazba na práci Textilní tvorby. Svědčí o tom modrotiskové návrhy z roku 1952, jež představují popisovaný typ oděvu. Stejný vliv TT odrážá i tvorba studentek VŠUP.⁹⁰

Uvedený trend ovlivnil také slovenské návrháře. V prvním čísle nově založeného slovenského módního časopisu *Móda - textil* je zveřejněna trojice modelů společenských šatů, jež mají podobu světlé halenky s krátkým rukávem a řasené modrotiskové sukně. Společenské šaty se od českých návrhů pro méně sváteční příležitosti liší délkou sukně, která sahá po kotníky, a výraznými vzory. Užity byly rozměrnější tradiční modrotiskové motivy z různých regionů Slovenska.⁹¹ Autor návrhu modelů není neuveden, mohlo se však jednat o tvůrce bratislavské pobočky TT nebo o návrháře některého ze slovenských výrobních družstev, jejichž modely časopis zveřejňoval.⁹²

V období od prosince roku 1952 do ledna roku 1953 proběhla v síni Űstřední informační služby v Praze Výstava lidové umělecké tvořivosti. Uspořádalo ji Ministerstvo informací a osvěty. Lidová umělecká tvořivost byla dobově diskutovaná a ideologicky prosazovaná téma. Lidoví výrobci měli pod vedením výtvarníků vytvářet nové produkty, jejichž výroba by byla postavena na nových principech vycházejících z aktuální společenské situace. Uvedená výstava měla představit

Komplet halenky a modrotiskové sukně reagující na oděvní trend roku 1951, navrženo vývojovým střediskem Textilní tvorby v Brně. Žena a móda 3, 1951, č. 8, nestr.

90 HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *Ideologie a móda – prameny a inspirace*, c. d., s. 107, 109; SP: *Dožínky*, c. d.; ŠVEC, Jindřich: *K ideově tvůrčím problémům textilní a oděvní tvorby*, c. d., s. 50; ANM, fond ŰLUV, kartotéka C, konfekce od vzniku do r. 1962, karty k roku 1951; *Halenky a sukně*. Žena a móda 6, 1954, č. 6, s. 9.

91 DANGLOVÁ, Olga: *Modrotlač na Slovensku*, c. d., s. 78–79.

92 ŠIDLÍKOVÁ, Zuzana: *Stratená (m)óda: Odevní kultura na Slovensku v rokoch 1945–1989*, c. d., s. 44.

dosavadní výsledky „*tvorivosti výtvarné v oblasti umělecko-průmyslové*“⁹³. Není vyloučeno, že se vedle sebe na výstavě vyskytovaly návrhy rukodělného i průmyslového charakteru, domnívám se totiž, že se tyto dvě kategorie například v případě modrotisku obecně nijak ostře nerozlišovaly (s výjimkou organizace ÚLUV).

Na výstavě byly představeny aktualizované tradiční textilie vhodné pro výzdobu ženských oděvů, mezi nimi i modrotisk. V rámci doprovodného programu se konaly módní přehlídky Textilní tvorby, které předvedly dámské a dětské modely ve střihu i výzdobě vycházející z tradičního lidového kroje. Na rozdíl od jiných technik bylo modrotiskovým motivům vytýkáno, že se až příliš drží své původní podoby.⁹⁴

Navzdory vysoké úrovni zůstávaly návrhy Textilní tvorby i nadále masové výrobě nepřístupné. Jejich význam spočíval především ve tvorbě hodnot.⁹⁵

Práce uměleckých a průmyslových škol

V reakci na potřebu seznamovat studenty uměleckých a průmyslových škol s praktickou stránkou jejich práce byl v roce 1946 Ministerstvem školství a Ministerstvem průmyslu zřízen Sbor pro péči o výtvarný dorost, který fungoval do roku 1950, kdy byla v souvislosti s novou organizací výroby jeho činnost ukončena. Podpora sboru spočívala v zajištění prázdninové a školní praxe studentům i v pomoci absolventům s hledáním pracovního místa ve výrobních závodech. Protože byl sbor od roku 1948 přidružen k ÚLUV, měli studenti zmiňovaných škol možnost osvojit si také práci s tradičními lidovými technikami, mezi něž v textilním oboru patřil též modrotisk.

Výstupy umělecko-průmyslových škol i samostatných umělců pokoušejících se před rokem 1951 různými způsoby o uchopení modrotiskové tvorby byly souhrnně prezentovány na Výstavě lidového modrotisku. Práce Školy textilního umění Antonína Kybala na VŠUP byla již v této studii představena, kromě modrotiskových šatů z roku 1948 se jednalo o několik desítek návrhů na modrotiskovou metráž. Student Školy pro užitou malbu se zvláštním zaměřením na textilní umění Aloise Fišárka na VŠUP Jindřich Švec využil v roce 1948 podpory Sboru pro péči o výtvarný dorost a zúčastnil se prázdninové praxe, jejímž výstupem byly modrotiskové návrhy určené k vybavení interiéru. V následujícím roce přispěl k výstavě ÚLUV *Stavíme na lidové tvorbě svým návrhem vzoru pro modrotiskové šaty*.⁹⁶ Oddělení Františka Malého na Vyšší škole uměleckého průmyslu v Brně se podílelo na tvor-

93 JOHNOVÁ, Helena: *Výstava lidové umělecké výroby*. Český lid 40, 1953, č. 1–2, s. 41.

94 Tamtéž.

95 VINGLEROVÁ, Markéta: „*Výchovavati tvůrčí navrhovatele*“. *Fenoménu Kybalovy školy*, c. d., s. 216; ŠVEC, Jindřich: *K ideově tvůrčím problémům textilní a oděvní tvorby*, c. d. s. 49.

96 HERAIN, Karel: *Sbor pro péči o výtvarnický dorost*, c. d., s. 174. Tvar 1, 1948, č. 8, s. 197, 204; VYDRA, Josef: *Z dějin modrotisku na Slovensku*, c. d., s. 237; ŠVEC, Jindřich: *Na novou cestu k textilní tvorbě*, c. d., s. 97–99. VYDRA, Josef: *Návrat modrotisku*, c. d., s. 160.

bě přibližně deseti návrhů, které byly představeny na výstavě *Stavíme na lidové tvorbě*. Jednalo se o modrotiskovou metráž, šátky či obrazy, jen ve dvou případech o kupony na oděv. V roce 1951 dosavadní tvorbu doplnilo několik dalších motivů na metráž.⁹⁷

V roce 1952 uspořádala Textilní tvorba malou výstavku, na níž představila textilie i oděvy, které vznikly ve spolupráci s průmyslovými a výtvarnými školami. Kladné hodnocení získaly modely vytvořené v odděleních textilní tvorby Jaroslava Středy a Františka Mervarta na Vyšší průmyslové škole textilní v Brně. Projekt zaměřený na práci s modrotiskem realizovali vedoucí oddělení se svými studenty v letech 1952–1953 a volili cestu kuponových návrhů. Tento způsob tvorby vyžadoval komplexní přístup, studenti nejprve komponovali střih oděvu a na základě něho uvažovali o velikosti, rozložení a výrazu motivu. Na školní práci netypické bylo také to, že studenti tvořili vzor za pomoci tisku dřevěnými formami, které sami navrhli a vyřezali. Časopisy *Žena a móda* a *Tvar* uveřejňují modely čtyř šatů a dvou sukní. Ač každý model tvořil jiný žák, působí výsledné oděvy jako varianty jednoho typu střihu a jednoho způsobu uspořádání motivů. Kolekce, budeme-li práce tak chápat, působí vkusně a harmonicky v kontrastu s různorodostí a nejednotností výše představených oděvů jiných institucí.⁹⁸

V případě prací uměleckých a průmyslových škol zůstalo s největší pravděpodobností u návrhů, které se s výjimkou studentů A. Kybala ve výrobě neuplatnily.

Modrotiskový oděv v letech 1952–1953 a činnost ÚLUV

Dne 24. ledna 1953 uspořádalo ÚLUV v domě Uměleckého průmyslu v Praze celostátní přehlídku práce za uplynulý rok. Akce podobného rázu připravila

Kuponově řešené šaty vytvořené v roce 1952 v Odděleních textilní tvorby J. Středy a F. Mervarta na Vyšší průmyslové škole textilní v Brně. Žena a móda 4, 1952, č. 7, nestr.

⁹⁷ *Stavíme na lidové tvorbě*, c. d.; ANM, RNM, Etnografie, kart. 17.

⁹⁸ *Výstavka Textilní tvorby. Žena a móda 4, 1952, č. 7, nestr.*; VYDRA, Josef: *Návrat modrotisku*, c. d., s. 157–161.

organizace v minulosti již třikrát⁹⁹ a staly se součástí její pracovní metody i pro další léta. Přehlídka měla podobu schvalovacího řízení posuzujícího kvalitu vývojových návrhů, které byly představeny formou výstavy a oděvní přehlídky. Součástí byla také kontrakce, jednání výtvarné, výrobní a obchodní složky ÚLUV o tom, jakým způsobem, které a v jakém množství se budou v příštím období jednotlivé předměty zhotovovat. Kromě těchto praktických cílů tkvěl význam přehlídky v kontrole obecné základní linie tvorby ÚLUV. Ač mělo každé pracoviště v závislosti na místních podmínkách odlišný charakter, základní principy práce byly všem společné. Cenná byla také příležitost k získání nových poznatků, navázání kontaktů a výměně zkušeností, kterou akce poskytovala. Zmiňované schvalovací řízení však mělo ještě jednu funkci, hodnotilo a uzavíralo jednu etapu, v níž ÚLUV spadal pod Ministerstvo průmyslu, a otevíralo se změnám plynoucím z nového organizačního začlenění do rezortu Ministerstva vnitra. Bylo shledáno, že nastavená cesta byla správná a že ústředí za danou dobu vývojově pokročilo.¹⁰⁰

Dobový tisk i archivní materiály dokládají pět modrotiskových modelů, které přehlídka představila. Připravily je pražské a bratislavské vzorkové dílny a na všechny oděvy bylo použito modrotisku s tradičními vzory. První z návrhů bratislavského střediska měl podobu šatové zástěry s drobným motivem a jeho autorkou byla Viera Ličeníková-Škrabalová, zhotovilo družstvo Kroj.¹⁰¹ Stříh druhého modelu byl obdobný, volné šaty s délkou do půli lýtek byly přepásány úzkým páskem. Určeny byly ke svátečnější příležitosti než pracovní šatová zástěra, například pro dobu po práci. Vybrán byl proto dekorativnější pásový motiv s rostlinnými prvky vycházející ze vzorování historických slohů. Autor a výrobce šatů není uveden, dá se ale předpokládat, že se od předešlého neliší.¹⁰²

Pražské středisko ÚLUV představilo trojici modelů skládající se ze světlé lněné halenky rovného střihu a modrotiskové mírně řasené sukně délky do půli lýtek. Ve všech třech případech bylo použito tradičních hornáckých modrotiskových motivů, pro které je typické pásové uspořádání a žlutá barva vzoru. U prvního modelu měla v souladu s modrotiskovým vzorem halenka žlutou barvu, límeček a krátké rukávy lemovala dírková výšivka z Valašska, motiv sukně regionálně nazývaný jako *zvonkový* byl uspořádán příčně. Stojatý límeček bílé halenky druhého návrhu byl zdoben pásovou křížkovou výšivkou. Výšivkový motiv i jeho umístění na oděvu bylo s drobnými obměnami převzato z hornáckých mužských košil. Na sukni byl použit opět *zvonkový* vzor vedený ale svisle. V případě třetího modelu uplatnil autor stejnou halenku jako u předchozího návrhu, pro sukni vybral *parožkový* motiv, jehož

99 Pravděpodobně jsou jimi míněny mj. výstavy *Věci a lidé* (1948) a *Stavíme na lidové tvorbě* (1949).

100 RABAN, Josef: *Přehlídka práce ÚLUV za rok 1952*. Tvar 5, 1953, č. 2, s. 44–45.

101 Tamtéž, s. 52.

102 Z. J.: *Z výstav užitého umění*. Žena a móda 5, 1953, č. 4, nestr.

pruhy umístil příčně, sukně byla v pase pravděpodobně řasená do gumy.¹⁰³

Se zařazením ÚLUV pod Ministerstvo vnitra souviselo i ustanovení nového pracovního programu.¹⁰⁴ Zmiňovaná reorganizace instituce roku 1953 však byla předstupněm daleko zásadnější a rozsáhlejší změny v uspořádání instituce, která měla proběhnout v roce následujícím. Rok 1953 tak nejen v případě ÚLUV, ale i v rámci celé společnosti uzavíral první vývojové období komunistické nadvlády.

V létě roku 1953 Josef Vydra zaznamenal „znovuoživenou oblibu modrotisku, kterou prokázaly široké vrstvy i městských žen“.¹⁰⁵ Dle jeho pozorování ženy vyhledávaly modrotisk spontánně, aniž by k tomu byly přivedeny propagandou v tisku či ovlivněny módním trendem. Vydra tím nejspíš míní fakt, že přestože byla modrotisková tvorba režimem podporována a návrhářská centra spolu s odbornými školami s tímto materiálem v uplynulém období pracovala, běžný spotřebitel s jejich výstupy nemusel být obeznámen a na trhu nebyly k dostání. Na druhou stranu ty textilie, které dostupné byly, nevyhovovaly potřebám a estetickému citění zákaznic. Ženy proto zareagovaly svépomocí a obrátily se na doposud pracující tradiční modrotiskaře.¹⁰⁶ Zvýšený zájem o modrotisk v první polovině 50. let 20. století se však netýkal jen Československa, ale byl obecně záležitostí evropské módy. Svědčí o tom četné zahraniční objednávky, které v této době přicházely například do dílny ve Starém Lubovni.¹⁰⁷

Po roce 1953 v souvislosti s částečným politickým uvolněním zeslábl i ideologický tlak na módní tvorbu.¹⁰⁸ Textilní tvorba, uměleckoprůmyslové školy

Komplet lněné halenky a modrotiskové sukně s hornáckým modrotiskovým motivem. Práce pražského střediska ÚLUV z roku 1952. ANM, fond ÚLUV, kartotéka C, konfekce od vzniku do roku 1962.

103 ANM, fond ÚLUV, kartotéka C, konfekce od vzniku do r. 1962, karty k roku 1952; VYDRA, Josef: *Svěráz, letoráz, nehoráz*, c. d., s. 453.

104 RABAN, Josef: *Přehledka práce ÚLUV za rok 1952*, c. d., s. 47.

105 VYDRA, Josef: *Návrat modrotisku*, c. d., s. 156.

106 Tamtéž.

107 DANGLOVÁ, Olga: *Modrotlač na Slovensku*, c. d., s. 77–78, 81.

108 HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *Česká móda 1940–1970: zrcadlo doby*, c. d., s. 42.

i jednotliví umělci se poté orientovali směrem, který určovala jejich specializace, k prvkům tradiční lidové kultury, jmenovitě k modrotisků, se v nastávajícím období obraceli spíše příležitostně. Naopak Ústředí lidové a umělecké výroby v roce 1954 prošlo rozsáhlou reorganizací, v rámci níž lidová umělecká výroba výrazně posílila.¹⁰⁹ Modrotisková oděvní tvorba ÚLUV tak vstoupila do nové vývojové etapy, ve které setrvala následujících čtyřicet let. Určovala ji jednotná koncepce, soustavnost práce i početně vyšší produkce.

Závěr

S hospodářským rozvojem především českých zemí se od druhé poloviny 19. století začaly proměňovat podmínky, v nichž doposud modrotisková výroba fungovala. Setrváváním v původních vazbách se dostávala na okraj většinové výroby, až v mnoha případech zcela zanikala. Myšlenka plnohodnotného zařazení modrotisku do moderní hmotné kultury se poprvé objevila ve 30. letech 20. století v organizaci Krásná jizba a neobešla se bez změny úhlu pohledu. Modrotisk již nebyl chápán pouze jako spotřební zboží, ale vyzdvižen u něj byl estetický rozměr a také v předválečném období aktuální národní odkaz plynoucí z jeho vazeb na tradiční lidovou kulturu. Neschopnost konkurovat průmyslové produkci byla vyvážena jinými hodnotami. Modrotisk tak vedle své tradiční organizace nastoupil cestu vývoje v novodobých podmínkách, v nichž při zachování původní technologie zaznamenala výsledná produkce posun od tradičních forem. Tento jev zařazujeme do oblasti výtvarného folklorismu.¹¹⁰

V počátcích novodobého vývoje modrotisku na území Československa byla pod vedením Krásné jizby a posléze Ústředí lidové a umělecké výroby textilie ponechána ve své původní podobě. Nové podněty přinášely od roku 1947 vzorkové dílny ÚLUV v Uherském Hradišti vedené Vladimírem Boučkem. Komunistický převrat přinesl výrazný předěl ve společenském vývoji, vedle organizačních změn znamenal ovládnutí veřejného prostoru státní ideologií. V rámci komunistické éry se tak započalo svébytné období modrotiskové oděvní tvorby ohraničené léty 1948–1953.

Právě ideologie vyzvedla problematiku oděvní tvorby na přední místo, když prosazovala tzv. novou módu. Na jedné straně tak byly ignorovány znalosti a zkušenosti předválečného období, kdy československé oděvnictví mělo vysoko úroveň, i podněty módy západoevropských zemí a oděvní návrháři byly nuceni začínat od začátku. Na stranu druhou se dostalo pozornosti modrotisku jakožto vhodnému materiálu pro návrhy přímo utvářející československou módu. V působení Textilní

109 BOUČEK, Vladimír: *Co a jak můžeme začlenit z tradiční lidové výroby do současného života*. Věci a lidé, 1954, č. 1–2, s. 8, 78. RABAN, Josef: *Proč dvě samostatné složky ÚLUV*, c. d., s. 13–15.

110 Pojem folklorismus vznikl z potřeby vyjádření protipólu slova folklor a označuje projevy duchovní lidové kultury v nepůvodní formě či kontextu. Postupně se význam pojmu folklorismus rozšířil i na ostatní oblasti tradiční lidové kultury, odtud přívlastek „výtvarný“.

tvorby, jejímž posláním bylo formování aktuálních oděvních trendů, bylo nejvíce patrné ideologické působení. Vyžadovanou práci s prvky tradiční lidové kultury, se kterou tato organizace orientující se především na průmyslovou výrobu neměla zkušenost, charakterizovalo hledání, tápání, až bezradnost. Modrotisková tvorba, soudě podle dokumentů dokládajících konkrétní návrhy, postrádala výraznější invenci. Větší výtvarná svoboda se odráží v modrotiskových návrzích uměleckých a průmyslových škol, i když i jejich práce především ve volbě tématu byla ovlivněna dobovými podmínkami. Charakterizuje ji nárazovost spolu s různou četností a úrovní výstupů. K nejvýraznějším projektům můžeme zařadit aktualizaci modrotiskových motivů technikou filmového tisku přes šablonu školou Antonína Kybala na VŠUP. Výstupem byl jediný, zato však inspirativní oděvní model. Podnětné uchopení oděvní tvorby studentů oddělení textilní tvorby Jaroslava Středy a Františka Mervarta na Vyšší průmyslové škole textilní v Brně mělo podobu výrazných kuponově řešených šatů tištěných dřevěnými formami vlastní výroby. Činnost Ústředí lidové a umělecké výroby se na rozdíl od ostatních návrhářských institucí cíleně zaměřovala na práci s prvky tradiční lidové kultury, konkrétně na aktualizaci původní rukodělné výroby s výtvarným potenciálem, tzv. lidovou uměleckou výrobu, která nebyla komunistickou ideologií podmíněna. Ve sledovaném období vzniklo v ÚLUV několik modrotiskových oděvních návrhů, pro něž je typická různorodost a nevyváženost výstupů jednotlivých vývojových center. Ta byla dána dosavadní nevyjasněnou pozicí tradiční rukodělné výroby v rámci soudobé hmotné kultury, neustanovenou jednotnou koncepcí organizace a z toho plynoucím nedostatečným zázemím. Situaci ve prospěch lidové umělecké výroby výrazně změnila reforma ÚLUV v roce 1954.

Ve všech případech modrotiskových návrhů vytvořených mezi léty 1948–1953 se jednalo o vývojové pokusy hledající vhodný způsob uchopení. Dostupné materiály nepodávají konkrétní informace o tom, zda byly návrhy určeny pro účely módních přehlídek či měly mít podobu modelové konfekce, popřípadě zda byl původní záměr realizován. S ohledem na dobovou situaci však lze předpokládat, že se do výroby a tím spíše ke spotřebitelům dostávaly zřídka. Nesourodost této tvorby bránila jejímu jednotnému vývoji, na druhou stranu však nabízela šíři různých, mnohdy podnětných pohledů na věc.

Modrotisk nebyl v první polovině 50. let 20. století objektem zájmu jen textilních a oděvních návrhářů, ale i široké veřejnosti, a to nejen v Československu.

Přestože se jedná o velmi krátký časový úsek vývoje modrotiskové tvorby v její novodobé formě (miněno především období mezi léty 1948–1953), považují jeho podrobné studium za důležité a přínosné, a to zejména ve vztahu k současné době. Mezi oběma obdobími totiž lze sledovat paralely. Výsledky provedeného výzkumu mají mimo jiné vybízet k tomu, aby československá veřejnost v této oblasti tvorby znovu „neobjevovala Ameriku“, ale čerpala či se inspirovala zkušenostmi, které získali již její předchůdci.

Literatura

- ADLEROVÁ, Alena: *Svaz československého díla*. In: *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*. Díl N–Ž. Praha: Academia, 1995, s. 804–805.
- BOUČEK, Vladimír: *Rukodělná práce v moderní hmotné kultuře*. Umění a řemesla, 1958, č. 1, s. 4–9.
- BOUČEK, Vladimír: *Co a jak můžeme začlenit z tradiční lidové výroby do současného života*. Věci a lidé, 1954, č. 1–2, s. 6–85.
- BOUČEK, Vladimír: *Textil prováděný technikami lidové výroby*. Tvar 4, 1952, č. 3–4, s. 98–107.
- BŠ: *Slovenské modrotlače*. Tvar 1, 1948, č. 2–3, s. 53–54.
- DANGLOVÁ, Olga: *Modrotlač na Slovensku*. Bratislava: ÚĽUV, 2014.
- DRÁPALA, Daniel: *Lidová kultura v kontextu odborných aktivit Vladimíra Boučka*. Národopisná revue 18, 2008, č. 3, s. 147–158.
- Halenky a sukně*. Žena a móda 6, 1954, č. 6, s. 9.
- HERAIN, Karel: *Sbor pro péči o výtvarnický dorost*. Tvar 4, 1952, č. 5–6, s. 174–177.
- HETTES, Karel: *1945–1965. Úvahy o vývoji našeho užitého umění a průmyslového výtvarnictví*. Tvar 16, 1966, s. 204–224.
- HLAVÁČKOVÁ, Konstantina. *Česká móda 1940–1970. Zrcadlo doby*. Praha: Olympia, 2000.
- HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *Ideologie a móda – prameny a inspirace. Československo 1948–1956*. Textil v muzeu. Oděvy a textilní doplňky pro liturgii a obřady. Brno: Technické muzeum v Brně, 2015, s. 102–112.
- JANČÁŘ, Josef: *Lidová řemesla a lidová umělecká výroba v České republice*. Český lid 91, 2004, č. 2, s. 205–217.
- JOHNOVÁ, Helena: *Výstava lidové umělecké výroby*. Český lid 40, 1953, č. 1–2, s. 41–42.
- Krásná jízba 1927–1948. Design pro demokracii*. Výstava, 13. září 2018–20. leden 2019. Autorka koncepce a kurátorka výstavy Lucie Vlčková. Uměleckoprůmyslové museum v Praze.
- KŘÍŽOVÁ, Alena: *Výtvarné invence a ambice Ústředí lidové umělecké výroby*. Národopisná revue 18, 2008, č. 3, s. 135–146.
- KYBAL, Antonín – Vlčková, Lucie: *Antonín Kybal (1901–1971)*. Katalog k výstavě. Litoměřice: Severočeská galerie výtvarného umění, 2011.
- KYBALOVÁ, Ludmila: *Výstava lidového modrotisku*. Český lid 6, 1951, č. 5–6, s. 138–139.
- LIČENÍKOVÁ, Viera: *Modrotlač v odevnictví*. Věci a lidé 3, 1951, č. 3–4, s. 258–261.
- MARKOVÁ, Ema: *Modrotlač*. Tvar 2, 1949, č. 7, s. 215–216.
- MBK: *Ústředí lidové a umělecké výroby*. In: *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*. Díl N–Ž. Praha: Akademia, 1995, s. 885–886.

- MELNIKOVÁ-PAPOUŠKOVÁ, Naděžda: *Modrotisk*. Textilní tvorba 2, 1950, č. 1, s. 4–7.
- MICHAL, Vojtěch: *Modrotisk*. Žena a móda 1, 1949, č. 5, nestr.
- PAVLICOVÁ, Martina – UHLÍKOVÁ, Lucie: *Folklorní soubory jako výrazný činitel etnokulturních procesů. Úcta k tradici i naplňování sociálních a osobních potřeb*. In: Toncrová, Marta (ed.): *Vývojové proměny etnokulturní tradice*. Brno: Etnologický ústav AV ČR, 2008, s. 25–36.
- Přehledky naší módní tvorby*. Československý textil 3, 1948, č. 38–39, s. 434–435.
- RABAN, Josef: *Proč dvě samostatné složky ÚLUV*. Umění a řemesla 1, 1956, č. 1–2, s. 13–16.
- RABAN, Josef: *Lidová výroba dnešku*. Tvar 8, 1956, č. 1, s. 12–23.
- RABAN, Josef: *Přehledka práce ÚLUV za rok 1952*. Tvar 5, 1953, č. 2, s. 44–53.
- RABAN, Josef: *Stavíme na lidové tvorbě*. Věci a lidé 2, 1949–1950, č. 3–5, s. 193–212.
- RABAN, Josef: *Tisk, výstavy, propagace*. Tvar 4, 1952, č. 5–6, s. 178–182.
- SP: *Dožínky*. Žena a móda 3, 1951, č. 8, nestr.
- STADLER, Marius: *Šablonový tisk*. Textilní tvorba 2, 1950, č. 8, s. 230–237.
- Stavíme na lidové tvorbě*. Katalog k výstavě. Ústředí lidové a umělecké výroby Bratislava, Uherské Hradiště, Brno, 1949.
- STRÁNSKÁ, Drahomíra: *Vzory lidových modrotisků*. Český lid 6, 1951, č. 1–2, s. 18–25.
- ŠIDLÍKOVÁ, Zuzana: *Stratená (m)óda. Odevná kultura na Slovensku v letech 1945–1989*. Bratislava: SLOVART, Vysoká škola výtvarných umění, 2016.
- ŠOTKOVÁ, Blažena: *Nová československá móda se představuje*. Tvar 1, 1948, č. 5–6, s. 104–108.
- ŠTECH, Václav Vilém: *O vzorkových dílnách v Uherském Hradišti*. Tvar 1, 1948, č. 1, s. 32.
- ŠVEC, Jindřich: *K ideově tvůrčím problémům textilní a oděvní tvorby*. Tvar 4, 1951, č. 2, s. 49.
- ŠVEC, Jindřich: *Na novou cestu k textilní tvorbě*. Textilní tvorba 2, 1950, č. 4, s. 97–99.
- Textilní techniky*. Textilní tvorba 1, 1949, říjen, s. 18–20.
- Věci a lidé 1948. Výtvarník ve výrobě. Výstava hodnotné tvorby členů Svazu českého díla a členů Ústředí lidové a umělecké výroby*. Katalog k výstavě. Praha: Svaz českého díla, 1948.
- Veletřh – škola exportního uvědomění*. Československý textil 3, 1948, č. 38–39, s. 433–434.
- VINGLEROVÁ, Markéta: „*Vychovávati tvůrčí navrhovatele*“. *Fenomén Kybalovy školy*. In: Vlčková, Lucie (ed.): *Antonín Kybal*. Praha: KANT a Umělecko-průmyslové muzeum v Praze, 2016, s. 205–228.

- VLČKOVÁ, Lucie (ed.): *Krásná jizba. Výstavní činnost v letech 1929–1936*. Praha: Uměleckoprůmyslové muzeum v Praze, 2009.
- VLČKOVÁ, Lucie: *Antonín Kybal. Cesty designu a textilní tvorby*. In: Vlčková, Lucie (ed.): Antonín Kybal. Praha: KANT a Uměleckoprůmyslové muzeum v Praze, 2016, s. 9–204.
- VYDRA, Josef: *Lidovost a užítkovost modrotisku*. Český lid 5, 1950, č. 7–8, s. 170–179.
- VYDRA, Josef: *Ludová modrotlač na Slovensku*. Bratislava: Tvar, 1954.
- VYDRA, Josef: *Návrat modrotisku*. Tvar 6, 1954, č. 5, s. 156–161.
- VYDRA, Josef: *Svéráz, letoráz, nehoráz*. Věci a lidé 4, 1953, č. 9–10, s. 404–455.
- VYDRA, Josef: *Z dějin modrotisku na Slovensku*. Věci a lidé 3, 1951, č. 3–4, s. 220–237.
- Výstavka Textilní tvorby*. Žena a móda 4, 1952, č. 7, nestr.
- Z. J.: *Z výstav užitého umění*. Žena a móda 5, 1953, č. 4, nestr.
- ŽIŽKOVÁ, Lenka: *Slavné počátky a neslavné konce Krásné jizby a Ústředí lidové umělecké výroby*. Národopisná revue 18, 2008, č. 3, s. 127–134.

Elektronické zdroje

- Moravská galerie. Sbírkový on-line, inv. č. GD 15557, Stavíme na lidové tvorbě, 1950. [cit. 19. 10. 2018] Dostupné z: http://sbirky.moravska-galerie.cz/dielo/CZE:MG.GD_15557.
- Škola textilu. *Historické panorama zušlechťování 3*. cit. 4. 11. 2018, dostupné z: <http://www.skolatextilu.cz/elearning/530/historie-textilu/Historicke-panorama-zuslechtovani-3.html>.

Prameny

- ANM, fond ÚLUV, kartotéka C, konfekce od vzniku do r. 1962.
- ANM, RNM, Etnografie, kart.17–19.

Zkratky

- ANM – Archiv Národního muzea

Summary

The Beginnings of the Blueprint Fashion Design in Czechoslovakia. Development between 1948 and 1953

The study deals with the modern development of blueprinting technique in Czechoslovakia, which reflected the shift away from traditional forms. It focusses on the specific work with blueprint, and on the creation of professional textile and fashion designers, whereby the beginnings of that creation date back to the second half of the 1930s. Attention is mostly paid to the subsequent stage limited by the years 1948–1953. After the Communist coup d'état, blueprint fashion design developed in a setting formed by the governing ideology. As a consequence thereof, higher attention began to be paid to traditional folk textiles, among which the blueprinting technique reached a distinctive position. Artists specialized in different fields created diverse, mutually disparate and undoubtedly inspiring projects, which dealt with designs of modern women's apparels. Most designs were experimental and they searched for a suitable perception at the time of a new way of labour. The activities within the observed period laid the foundations of the follow-up systematic designer's activity in the field of blueprint apparels, which has been evolving to date. The study deals with a topic that has not been treated yet; it is based on thorough investigation of professional period journals and archival materials.

Key words

Blueprint – fashion design – Centre for Folk Art Production – textile creation – 1st half of the 1950s

Stereotypy spojené se životem na sídlišti optikou etnologického výzkumu. Na příkladu brněnského sídliště Lesná

Mgr. Jan Semrád, Ph.D.

Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie,
Arna Nováka 1, 602 00, BRNO
semradjan@gmail.com

Proč výzkum sídlišť?

Sídliště začínají být opět oceňována například pro dobré dopravní spojení s centry měst, často již dobudovanou občanskou vybaveností a leckde i blízkostí přírody a parkové zeleně. V posledních dvou dekadách jsme svědky zásadních změn, kterými sídliště v České republice procházejí. Proměňuje se na jedné straně věková a sociální struktura obyvatel sídlišť. Některá stárnou, na jiná se naopak stěhují mladé rodiny s dětmi, protože tento typ bydlení je často jediným ekonomicky dostupným řešením. Mění se však i architektonická i urbanistická kompozice sídlišť. Na jedné straně dochází v některých případech ke ztrátě původního vizuálního ztvárnění samotných budov, jinde dochází k zahušťování zástavby.¹ Sídlíště tedy prochází v současnosti mnohými změnami, což je hlavním důvodem pro zvyšující se zájem o ně nejen ze strany samotných obyvatel, ale také mnohých vědců, architektů, urbanistů, sociologů, antropologů, umělců a často i developerů. Právě posledně zmínění by často rádi finančně zhodnotili právě četné volné plochy zeleně na sídlištích.

Se životem na sídlišti se mohou stále pojit mnohé negativní konotace a z toho důvodu nás v předkládané studii zajímá, jakých podob nabývají v brněnském sídlišti Lesná sociální vztahy, zejména vztahy sousedské, dále jakým způsobem se zde může projevovat anonymita a čím je podmíněna, a v neposlední řadě se pokusíme objasnit, jestli je Lesná sídlištěm, ve kterém jeho obyvatelé „pouze“ přespávají, tedy jestli se stala plnohodnotnou městskou čtvrtí.²

Hlavní tezí předkládané studie je proto předpoklad, že sídliště nemusí být vždy nehostinným místem pro život. Ptáme se tedy: Jakým způsobem lze žít a bydlet na sídlišti v současnosti? Jsou to opravdu místa bytostně prodchnutá anonymitou? Jaké zde můžeme nalézt sociální vztahy? Lze mluvit o sídlištích jako o noclehárnách?

1 Více o tom, jakým způsobem se lidé vyrovnávají či brání těmto mnohdy nechtěným změnám, viz SEMRÁD, Jan: *Panelové sídliště jako objekt zájmu etnologie (na příkladu brněnského sídliště Lesná)*. Národopisná revue 27, 2017, č. 2, s. 128–137.

2 Studie vychází z disertační práce SEMRÁD, Jan: *Lesná. Život na sídlišti ve 20. a 21. století*. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie, 2019.

Jakým způsobem si lidé vytváří vztah k sídlišti a jak jej ovlivňuje občanská vybavenost a kvalita veřejného prostoru?

Sídliště jako vědecký fenomén

Sociálně-vědné výzkumy zaměřené na sídliště a život jejich obyvatel začaly být realizovány již v době počátečního rozmachu jejich výstavby, tedy v šedesátých letech minulého století, a to zejména v souvislosti s vědeckými, především sociologickými výzkumy na vybraných, nově vybudovaných sídlištech, nejčastěji pod hlavičkou Výzkumného ústavu výstavby a architektury (VÚVA). Výsledkem jsou analýzy sídlištního života badatelů sdružených kolem okruhu sociologa Jiřího Musila. Zmiňme především jeho monumentální dílo *Lidé a sídliště*.³ V této přes třicet let staré publikaci můžeme stále najít zajímavé informace o různých aspektech bydlení na sídlišti. Avšak zde prezentovaná data začínají být na jedné straně zastaralá a na druhé straně pro práci s tematikou sídlišť v současnosti nevhodná, a to z toho důvodu, že jde o informace získané kvantitativními metodami výzkumu, neumožňujícími bližší vhléd do konkrétních situací na jednotlivých sídlištech. Mimoto byly publikovány i dílčí studie, například *Děti a sídliště*⁴ či *Volný čas obyvatel sídlišť v ČSSR*.⁵

V devadesátých letech vyšlo jen nemnoho textů věnujících se této problematice.⁶ Značné množství prací na dané téma pak bylo publikováno zejména v posledním desetiletí. Jedná se z velké části o publikace věnující se době, ve které sídliště vznikala a politickému pozadí výstavby sídlišť.⁷ Součástí tohoto okruhu je i literatura věnující se jejich historicko-umělecké podobě.⁸ Zdrojem podnětných informací jsou v poslední době hojně vydávané monografie zaměřené na jednotlivá většinou něčím zajímavá či z běžné výstavby vyčnívající sídliště.⁹

3 MUSIL, Jiří (ed.): *Lidé a sídliště*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1985.

4 ČAJÁNKOVÁ, Daniela – MUSIL, Jiří: *Děti a sídliště*. Praha: VÚVA, 1984.

5 LIBROVÁ, Eva: *Volný čas obyvatel sídlišť v ČSSR*. Praha: VÚVA, 1986.

6 BAZAC-BILLAUD, Laurent (ed.): *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě*. Praha: CeFreS, 1995; BAZAC-BILLAUD, Laurent: *Jak se žije na sídlišti?* Architekt. Čtrnáctideník o architektuře 22, 1997, s. 61–64.

7 ZARECOROVÁ, Kimberly Elman: *Utváření socialistické modernity. Bydlení v Československu v letech 1945–1960*. Praha: Academia, 2015; ZADRAŽILOVÁ, Lucie: *Když se utopie stane skutečností. Panelová sídliště v Československu 1953–1989*. Praha: Uměleckoprůmyslové museum v Praze, 2013.

8 HUBATOVÁ-VACKOVÁ, Lada – ŘÍHA, Cyril (eds.): *Husákovo 3+1*. Praha: VŠUP, 2007; KORYČÁNEK, Rostislav (ed.): *Paneland. Největší československý experiment*. Brno: Moravská galerie, 2017.

9 KLEIBL, Martin: *Petržalka. Prekvapivý sprievodca mestskou časťou*. Bratislava: Premedia, 2014; ZIKMUND-LENDER, Ladislav (ed.): *Experimentální sídliště Invalidovna*. Praha – Hradec Králové: Národní památkový ústav, 2014; ŠPIČÁKOVÁ, Barbora (ed.): *Sídliště Solidarita*. Kostelec nad Černými lesy: Archiv výtvarného umění, 2014; LEHKOŽIVOVÁ, Irena – PLATIL, Josef – TUČEK, Ondřej (eds.): *Sídliště Dáblice. Architektura pro lidi*. Praha: Spolek přátel sídliště Dáblice, 2019.

O samotné Lesné bylo taktéž sepsáno již několik publikací. Za obsahově přínosné považujeme především technické sborníky, které vyšly koncem šedesátých let minulého století, *Lesná – nová obytná čtvrť města Brna č. 1 Projekt*¹⁰ a č. 2 *Realizace*.¹¹ Výjimečnost Lesné dokládá už i její výstavba, při které se plně uplatnila tzv. proudová výstavba, jež stručně řečeno umožňovala propojenou a v některých případech i souběžnou realizaci inženýrských sítí, výstavby obytných domů a doplňujícího občanského vybavení včetně výsadby zeleně. Zmíněná metoda stavění byla shrnuta ve sborníku *Proudová výstavba Brno-Lesná*.¹² O tomto sídlišti byla napsána i diplomová práce z pera socioložky Lenky Žižkové *Komunikační struktura a struktura interpersonálních vazeb v lokální komunitě*.¹³ Autorka se v ní zaměřuje na kvalitu mezilidských vztahů v prostředí nově postaveného sídliště. Z novější literatury uveďme zejména sborník z konference, kterou pořádali sami obyvatelé Lesné v roce 2010 ku příležitosti padesátiletého výročí započetí projekčních prací sídliště.¹⁴ Za zmínku stojí i dílčí studie, zejména pak texty autorky Lucie Zadražilové¹⁵ a Martina Malečka.¹⁶ V novější době byly sepsány další disertační práce věnující se sídlišti Lesná. Považujeme za důležité zmínit disertační práci architekta Lukáše Pecky.¹⁷ Vedlejší, ale neméně důležitým zdrojem informací o Lesné, je i závěrečná zpráva z *Dlouhodobého výzkumu Brněnských sídlišť*.¹⁸

Specifika výzkumu na sídlišti

Středem výzkumných metod se v rámci našeho výzkumu stala metoda grounded theory, zakotvené teorie, pro kterou terén „neslouží verifikaci předem stanovené

10 ROŠTLAPIL, Václav – HRADILOVÁ, Zdenka (eds.): *Lesná – nová obytná čtvrť města Brna. Publikace číslo 1: projekt*. Brno: Stavoprojekt Brno, 1967.

11 ROŠTLAPIL, Václav – ZOUNEK, František (eds.): *Lesná – nová obytná čtvrť města Brna. Publikace 2: realizace*. Brno: Stavoprojekt Brno, 1969.

12 *Proudová výstavba Brno-Lesná: sborník přednášek, článků a diskuzních příspěvků z aktivu o proudové výstavbě komplexního sídliště, který se konal 15.–16. června 1967*. Praha: Pozemní stavitelství, 1967.

13 ŽIŽKOVÁ, Lenka: *Komunikační struktura a struktura interpersonálních vazeb v lokální komunitě. Empirický výzkum v sídlišti Lesná*. Diplomová práce. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, Filozofická fakulta, Katedra sociologie, 1970.

14 MALEČEK, Martin – VALENTOVÁ, Veronika – JEŘÁBEK, Miroslav (eds.): *Lesná – 50 let sídliště. Historie – současnost – perspektivy*. Brno: Občanské sdružení Obzor Lesná, 2012.

15 ZADRAŽILOVÁ, Lucie: *Brněnská Tapiola. Sociokulturní pohled na brněnské sídliště Lesná a jeho vztah k Finské Tapiole*. Brno v minulosti a dnes 26, 2013, s. 214–260.

16 MALEČEK, Martin: *Sídliště Lesná – unikátní příklad panelového obytného celku. Svědectví progresivního urbanismu a architektury šedesátých let 20. století v Československu*. In: Míhola, Jindřich – Filip, Aleš (eds.): *Brno v proměnách staletí. Kapitoly z dějin města pod Špilberkem*. Brno: Masarykova univerzita, 2014, s. 177–188.

17 PECKA, Lukáš: *Brněnské sídliště a jejich urbanistická struktura*. Disertační práce. Brno: VUT, Fakulta architektury, Ústav navrhování I, 2013.

18 *Závěrečná zpráva. Dlouhodobý výzkum brněnských sídlišť 2011*. Brno: AUGUR Consulting, 2011.

*problematiky, ale stává se výchozím bodem pro její zkoumání.*¹⁹ Po řadě provedených rozhovorů se následně objekt výzkumu „konstruuje postupně, jak se den za dnem teoreticky rozpracovávají hypotézy vytvářené v terénu. Výsledkem je specifická, konkrétně poznamenaná teorie, která jen pomalu vystupuje z dat.“²⁰ Nejde tedy o vytvoření hypotézy a teorie, která se až následně ověří v terénu. Místo toho se ptáme obecně po tom, jakým způsobem lze žít na sídlišti v současnosti. Z dat získaných na základě podrobného průzkumu terénu se následně formuje teorie s nimi úzce spjatá. Při takto koncipovaném výzkumu je však potřeba dbát na to, aby byl pečlivě zasazen do rámce již proběhlých výzkumů.

Celý výzkum se nesl v duchu balancování mezi etickým a emickým přístupem ke zkoumaným jevům. Tímto způsobem orientovaný vědecký přístup se zaměřuje na výklad kulturních jevů z pohledu členů studované společnosti. Předmětem tohoto přístupu je nazírání na zkoumaný jev z pozice členů studované společnosti. Zároveň je ale potřeba současně nahlížet na terén pohledem odborníka: „*At' už ale etnografický výzkum probíhá kdekoliv, vždy je důležité jeho terén vnímat očima etnografa, tedy nezaujatého badatele zvenku, a „objektivizovat“ a „exotizovat“ jej pomocí vnějšího, badatelského, etického přístupu, a zároveň alespoň do určité míry očima jejich uživatelů a aktérů, tedy pomocí domorodého, aktéřského, emického přístupu.*“²¹

Při našem bádání (uskutečněném v letech 2014 až 2018) bylo užito kvalitativních metod výzkumu. Základní metodou bylo (ne)zúčastněné pozorování uskutečněné během četných návštěv terénu, při kterých proběhlo mapování zkoumané lokality, na jehož základě byla vytvořena komplexní představa o zkoumané lokalitě, následně byly vytipovány a popsány části a místa sídliště, které měly určitý potenciál pro etnologický výzkum.

Těžištěm výzkumu byly polostrukturované rozhovory s informátory, které autor vyhledal a oslovil až při samotném výzkumu. Klíčovou roli hráli vybraní informátoři, kteří se stali tzv. gatekeepery. Následně jsme získávali informátory metodou tzv. sněhové koule. Rozhovory byly provedeny s pamětníky a dalšími informátory (obyvatelé Lesné, kteří jsou zapojeni do spolků a ostatní obyvatelé). Vždy byl v rámci uskutečněných rozhovorů připraven seznam okruhů týkajících se života informátora. Záleželo pak pouze na osobnosti informátora, zda výzkumník užil metody orální historie a/nebo právě polostrukturovaného rozhovoru.

Představení sídliště Lesná

Vystoupíte-li z tramvaje č. 9 na Halasově náměstí, objeví se před vámi zdánlivě monotónní hradba věžových panelových budov v kombinaci s nákupním centrem

19 KAUFMANN, Jean-Claude: *Chápající rozhovor*. Praha: SLON, 2010, s. 27.

20 Tamtéž, s. 29.

21 JANEČEK, Petr: *Etnografický výzkum*. In: Doušek, Roman (ed.): Úvod do etnologického výzkumu. Brno: Masarykova univerzita, 2014, s. 35.

a siluetou nově vybudovaného římsko-katolického kostela s impozantní zvonicí s vyhlídkou, který se oproti stávající zástavbě vymyká svým architektonickým ztvárněním.²² Ujdete však ani ne sto metrů a dostanete se do prostředí, jemuž vládnou stromy a parková úprava zeleně. Nacházíte se v brněnském sídlišti Lesná, jež vzniklo v příhodném období tzv. zlatých šedesátých let minulého století²³ a kterému byla věnována zcela výjimečná péče, ať již ze strany samotných tvůrců, architektů i stavitelů, tak také i ze strany tehdejší vládnoucí garnitury a režimu. Lesná byla prvním velkým brněnským sídlištěm, jež se mělo stát příkladovým, jeho výstavbu však zasáhly události roku 1968, což se projevilo zejména tím, že sídliště nebylo dobudováno v plánovaném rozsahu, zejména co se týče tzv. nadokrskového občanského vybavení (tzn. zejména občanská vybavenost – úřady a kulturní služby).

Od té doby uběhlo však již víc jak padesát let. Mnohé se v Lesné změnilo, mnohé bylo nově postaveno a dnes zde také již žije třetí generace obyvatel. Zároveň došlo od devadesátých let minulého století k výstavbě nového obytného souboru, Majdalenek, jež těsně sousedí s původním sídlištěm, a odděluje je pouze ulice Okružní. Tuto novou výstavbu lze považovat za ideový protipól Lesné, zejména co se týče hustoty zastavění a kvality veřejného vybavení a zeleně. V souvislosti s těmi mnohdy negativními změnami se v některých obyvatelích probudil silný pocit přináležení k dané lokalitě, často hraničící až s tzv. lokálním patriotismem, což bylo důvodem pro vznik mnoha občanských iniciativ. A tím je z našeho pohledu Lesná výjimečná.

Při jeho výběru jsme tedy počítali s tím, že se vymyká běžné sídlištní výstavbě dané doby, zejména pak na pozadí pozdější hromadné bytové výstavby z dob normalizace. Pokud procházíme tímto sídlištěm během dne, zjistíme, že je to vcelku příjemné místo pro život. Lze říci, že Lesná je dodnes výjimečná jak svou výstavbou, tak i kvalitou (zejména urbanismu, naopak nerekonstruované byty dnes často nevyhovují moderním představám o bydlení). Důsledkem tohoto stavu je, že se zde vyskytují pouze v menší míře negativní sociálně patologické jevy, jakými jsou například kriminalita nebo ničení občanského vybavení (výjimkou jsou časté, všudypřítomné graffiti). Je tomu tak proto, že zde na jedné straně žije stále početná skupina seniorů, kteří mají pevný vztah k tomuto místu (jejich přítomnost umožňuje vznik stabilního sousedského prostředí). Na druhé straně bylo zjištěno, že někteří další, často i krátce zde bydlící obyvatelé sídliště si k němu vytvořili silný emoční vztah a nedají na něj dopustit. Dalo by se říct, že jim přirostlo k srdci, pokud ne k architektuře a bydlení jako takovému, tak k prostředí samotnému, bohatému na zeleň, zcela jistě. Důkazem budiž množství spolků a dalších občanských aktivit, které se v posledních letech v Lesné rozhojnily nebyvalým způsobem.

22 V době sepsání této studie je stále rozestavěný. Pro zajímavost uvedme, že si jej farníci z Lesné financovali sami a z nasbíraných darů. Již jeho vizualizace budila mezi obyvateli rozličné emoce.

23 ROŠTLAPIL, Václav – HRADLOVÁ, Zdenka (eds.): *Lesná – nová obytná čtvrť města Brna. Publikace číslo 1: projekt*, c. d., s. 4.

Sousedské vztahy

Výzkum a srovnání sociálních vazeb, zejména pak sousedských vztahů, jsou možné zejména díky tomu, že se zde nachází různé typy obytných budov, jež mohou mít na jejich podobu přímý vliv. A dále je taktéž důležité, že zde žije již třetí generace obyvatel a věková struktura je tak více diverzifikovaná, což následně opět ovlivňuje nejen zvýšenou poptávku po využívání veřejného prostoru sídliště a jeho občanskou vybavenost, ale také rozšiřuje možnosti navazování kontaktů.

Sousedství můžeme definovat jako lokální společenství založené na sdíleném místě bydliště. Je to skupina, jejíž členové jsou ve vzájemných sociálních vztazích a mají určité společné a mnohočetné zájmy, především proto, že užívají společný prostor, občanské vybavení. V podstatě je to společenství, které tkví ve faktu sdílení určitého místa.²⁴ Tyto sousedské vztahy mají určitou míru intenzity:²⁵

- Ceremoniálními vztahy rozumíme široký okruh známostí projevující se nejčastěji výměnou pozdravů, příležitostnými rozmluvami a zdvořilostními otázkami. Jsou základem například pro prokazování vzájemných služeb a mohou tvořit bariéru proti pocitu sociální izolace a anonymity.
- Solidární vztahy jsou založené na užších vztazích (sousedské, pracovní a smluvní vztahy), projevující se prokazováním vzájemné pomoci, v poskytování půjček, informací nebo prokazování jiných služeb.
- Přátelské vztahy tvoří nejužší okruh sousedských vztahů (přátelství, kamarádství a příbuzenství). Projevují se vzájemnými návštěvami, důvěrnou sdílností, společným prožíváním volného času apod.

S bydlením na sídlišti je často spojován pocit anonymity, jež je však značně rozšířeným předsudkem. Lze se ptát, jestli je případná anonymita způsobena samotnou architekturou nebo lidmi, kteří se nechtějí družít? Francouzský antropolog Laurent Bazac-Billaud, jenž prováděl v devadesátých letech výzkum pražského Jižního Města, došel k závěru, že bydlení na sídlišti není tak anonymní, jak se může zdát, už jen z toho důvodu, že „*všichni ve skutečnosti o svém sousedovi vědí, s kým mají tu čest, a pokud se zdá, že meziosobní vztahy a rozhovory jsou omezeny na spěšnou výměnu zdvořilostních poznámek v neurčitých prostorách, jako jsou vestibuly či výtahy a chodby budov, nejsou vzácností ani případy, že přerostou do intenzivnějších vztahů, byť nejčastěji omezených na čistě praktické aspekty (půjčování předmětů, rozličné formy pomoci)*“.²⁶ Vliv na četnost a kvalitu sousedských vztahů má zčásti typ obývaného domu – obecně se lidé lépe znají v nižší zástavbě než ve výškových domech, je jich menší počet, což hraje významnou roli při poznávání se se sousedy. Důležitá je i doba bydlení na daném místě – čím delší, tím je pravděpodobnější vznik silnějších vazeb.

24 MUSIL, Jiří (ed.): *Lidé a sídliště*, c. d., s., 227.

25 Tamtéž, s., 229.

26 BAZAC-BILLAUD, Laurent: *Jak se žije na sídlišti?*, c. d., s. 63.

V rámci výškových domů v Lesné má vliv na úroveň sousedských vztahů zdánlivě bezvýznamný fakt, že výtahy zde zajíždí zvláště do sudých a lichých pater. Lidé se v těchto domech spíše nepotkávají tak často, jak je tomu například u již zmíněných deskových domů (nižší zástavba). V případě Majdalenek je obdobným typickým faktorem, který má vliv na četnost setkání se sousedy, způsob dopravy z podzemního parkoviště do bytu. Zde se výtahy nachází již v suterénu, kde obyvatelé mohou vystoupit z auta a výtahem se svést přímo až ke svému bytu, tudíž se pohybují jen minimálně ve společných prostorech. Ilustrujme to na příkladu promítání dokumentu na jedné ze stěn obytného domu (v rámci aktivit spolku Majdalenky), jež se odehrálo blízko vjezdu do podzemního parkoviště: *„Takže ty lidi, kteří zaparkujou auto v garáži a vyjedou výtahem do bytu, takže vlastně nepotkají to přízemí, ve kterém je nástěnka. Tak když ti lidé pak procházeli, přijížděli na kole nebo přijížděli i autem, tak se jako divili, že neviděli žádnou pozvánku. A my jsme se smáli, že prostě v každém vchodě pozvánka byla.“*²⁷ Systém výtahů je skutečně pozoruhodným faktorem v procesu (ne)komunikace obyvatel domu.

Obecně platí, že čím déle lidé bydlí na určitém místě, tím více získávají silnější vztah k místu bydliště. Vedlejším efektem je sociální kontrola a možná vyšší kvalita sousedských vztahů v domě. I přesto však nejsou výškové domy výhradně místy anonymity, a tak jako všude jinde, kde bydlí pohromadě více lidí, je setkávání minimálně ve společných prostorech domu (například vstupní hala, prostor před výtahem, schodiště či chodba před bytem) běžnou věcí. Avšak už tak běžné není, aby se lidé zdravili všude stejně často. Informátorka L3 popisuje tyto zdvořilostní formality a zároveň zmiňuje nejčastější akcelerátory setkávání: *„V těch vchodech se lidé znají, to né že ne, ale od vidění, hlubší vztah navážou třeba přes dítě ve školce často, ty matky se třeba víc znají než ti mladší. A potom zase ti starší se potkávají třeba někde jinde, ale řekla bych takový typický sídliště, myslím si, že ničím nevybočuje.“*²⁸

Dalším faktorem ovlivňujícím podobu vztahů a případnou úroveň anonymity bydlení na sídlišti, jak je zřejmé z výše uvedené výpovědi, je i životní fáze daného člověka. Dle sociologa Jiřího Musila je sousedství důležité zejména pro méně pohyblivé složky obyvatelstva.²⁹ Přirozeně jsou k místu bydliště více připoutány především tři skupiny obyvatel – matky s dětmi, děti samotné (pokud navštěvují mateřskou nebo základní školu v místě bydliště) a senioři. Ilustrujme to na příkladu informátorky L5, která se svou rodinou bydlí na Nových Majdalenkách: *„Měli jsme to štěstí, že jsme se hned seznámili se sousedy, kteří bydlí hned naproti našim dveřím a kteří byli v našem věku a začali čekat rodinu. Prostě už ani nevím, kdo to začal, ale jedni pozvali ty druhé k sobě na sklenku vína a začali jsme se takhle potkávat. A takhle ten vzájemný sousedský kontakt přes ty dveře, úplně ten nejbližší, tak ten*

27 Informátorka L5 (nar. 1983); 8. 4. 2016.

28 Informátorka L3 (nar. 1975); 21. 1. 2016.

29 MUSIL, Jiří (ed.): *Lidé a sídliště*, c. d., 1985, s. 229.

*udržujeme do dneška včetně nějakého toho společného hlídání dětí a tak.*³⁰ Vidíme zde, že krom vůle stýkat se je důležitá životní etapa, ve které se daní lidé a rodiny nachází, což může vést k prohlubování sousedských vztahů a projevovat se například vzájemnou výpomocí.

Informátorka L3, bydlící ve věžovém domě v rámci komplexu Orion (součástí obytného celku Majdalenky), prezentuje z pozice členky společenství vlastníků jednotek odlišný názor na anonymitu na sídlišti: *„Jinak ten život je dost anonymní, což samozřejmě jako podle mne pramení z toho, že lidi se chovají dost anonymně na sídlišti. Aspoň teda já, co můžu porovnat. My jsme bydleli v domě, a když potom bydlíte v bytovém domě. Podle mě, když si lidé koupí byt v bytovém domě, nechtějí být vidět. Jo, protože i moje zkušenost z SVJ, oni chtějí za sebou zavřít byt a prostě nebýt vidět. No vlastně a jsou jenom zárný výjimky, co máme v tom spolku.*³¹ Je to pochopitelné zejména z toho důvodu, že na Majdalenkách bydlí především ekonomicky aktivní obyvatelstvo a v menší míře rodiny s dětmi (které se naopak v některých případech mohou stát hybateli dění v dané lokalitě). A z toho důvodu přirozeně nezbývá moc času na navazování vztahů se sousedy.³²

Případná anonymita bydlení či naopak možnost vytvoření hlubších sousedských vztahů závisí taktéž zčásti na tom, jestli se na daném místě sejdou lidé, které něco spojuje. V rámci příchodu prvních obyvatel bylo spojovacím prvkem nejčastěji zaměstnání v jednom podniku³³ a samotný akt stěhování a předávání klíčů od nově postavených bytů. V neposlední řadě je důležité zmínit, že významným „pojídlem“ vždy byly děti, které se například setkávaly s matkami na čtených dětských hřištích.³⁴

Lze konstatovat, že na základě výše předložených zjištění vyplynulo, že bydlení na sídlišti Lesná automaticky neznamenaá anonymitu a okolí bez zájmu. Nejčastěji informátoři při dotazu na vztahy mezi sousedy v domě, ve kterém bydlí, je srovnávali se sousedskými vztahy na vesnici (což je velmi tradovaný stereotyp). Vztahy na vesnici se staly jakýmsi archetypem fungujících sousedských vztahů. Přičemž je však potřeba zmínit, že sousedská výpomoc je tradičním jevem v lidovém prostředí

30 Informátorka L5 (nar. 1983); 8. 4. 2016.

31 Informátorka L3 (nar. 1975); 21. 1. 2016.

32 Zde považujeme za vhodné zmínit zkušenost autora této studie, který bydlel v bytě ve 12 patrovém panelovém domě. Sousedy na patře, kde bylo celkem pět bytů, sice znal, ale za celý život se zde s nikým neseťkával. Nejvyšší stupeň kontaktu se sousedy byla kromě zdravení výpomoc starší paní, seniorky, bydlící naproti.

33 Informátor L2, žijící v domě na ulici Haškova, popisuje složení původních obyvatel následovně: *„Družstvo Moravských elektrotechnických závodů Brno dostalo přiděleno někým, kdo vládl na radnici, asi deset bytů v tomto domě. A současně paralelně s tím taky dostalo byty Národní divadlo Brno, taky přibližně osm nebo deset bytů, potom Elektromontážní závody Brno a potom občané obvodu Brno II.“* Informátor L2 (nar. 1939); 4. 8. 2015.

34 Názorně lze tuto důležitou úlohu ilustrovat na tristním stavu dětských hřišť v Lesné v devadesátých letech minulého století a úspěšnou snahou o jejich revitalizaci, což bylo jedním z důvodů pro další rozvoj občanských iniciativ na tomto sídlišti.

nejen na vsi, ale i ve městech. Na základě analyzovaných dat lze říci, že tyto vztahy jistě nejsou stejné jako na vesnici,³⁵ ale rozhodně neabsentují ani v tolik odlišném typu obytné zástavby.³⁶

Lesná – noclehárna?

Dalším široce sdíleným stereotypem spojeným s bydlením na sídlišti je jejich domnělé využití, omezené pouze na funkci přespávání, na základě čehož bývají označovány jako „noclehárny“. V případě Lesné považujeme toto označení za značně diskutabilní. Noclehárnu můžeme definovat buď jako zařízení určené pro lidi bez domova, nebo jako místo pro lidi, kteří chtějí nebo potřebují někde přenocovat a využít hygienického, případně potravinového servisu za úhradu nebo zdarma (například turisté).³⁷ Typická noclehárna je tedy okleštěna pouze na funkci ubytování a přespání s občasnou možností umýt se a najíst se. V Lesné mají možnost její obyvatelé využívat na jedné straně služeb občanské vybavenosti (od obchodů, sportovních zařízení přes poštu, polikliniku a další lékaře až po autoservis), ale také jsou zde hojné možnosti trávení volného času, přírodou počínaje a sportovními a pohostinskými službami konče. Z rozhovorů vyplynulo, že naprostá většina informátorů v Lesné využívá vybavenost, veřejné prostory i přilehlý les.³⁸ V žádném případě však na základě tohoto popisu nelze přirovnávat Lesnou k noclehárně. Zaměstnaný člověk se nejde domů pouze vyspat, umýt a najíst, ale také odpočinout si a nabrat nových sil a zejména trávit volný čas (ať již doma nebo venku).³⁹

35 Liší se především tím, že ve velkoměstě mizí tradiční sociální hierarchie, jsou stírány tradiční názory, racionalizovány postoje a probíhá individualizace jedince prostřednictvím zbavování se pout tradičních sociálních institucí. Viz ŽÍŽKOVÁ, Lenka: *Komunikační struktura a struktura interpersonálních vztahů v lokální komunitě. Empirický výzkum v sídlišti Lesná*, c. d., s. 10.

36 Z výzkumu Žížkové o Lesné je patrné, že v šedesátých letech 20. století mohly být vztahy obyvatel velkoměsta méně časté, než tomu bylo u lidí žijících na vesnici. Pochopitelné je to zejména z toho důvodu, že se na nově budované sídliště obyvatelé teprve stěhovali nebo zde žili jen krátce. ŽÍŽKOVÁ, Lenka: *Komunikační struktura a struktura interpersonálních vztahů v lokální komunitě. Empirický výzkum v sídlišti Lesná*, c. d., s. 180.

37 PRŮDKOVÁ, Táňa – NOVOTNÝ, Přemysl: *Bezdomovecvi*. Praha: Triton, 2008, s. 44.

38 Za všechny výpovědi uvedme citát z rozhovoru s informátorkou L6, která pregnančně vyzdvihuje kvalitu Lesné – přírodu a její využití: „*A zaujalo mne tady, že je tady strašně moc stromů a zeleně a hlavně to, že jdu deset minut pěšky a jsem v lese. Což je pro mě důležitý, protože potřebuju chodit relaxovat. Buď chodím, nebo chodím běhat. Nemám potřebu někam jet a až pak to dělat, takže Lesná je úplně ideální.*“ Informátorka L6 (nar. 1988); 22. 6. 2016.

39 Dodejme, že Lesnou označuje i v současnosti za noclehárnu jeden z jejich tvůrců, architekt Viktor Rudiš, který v tomto sídlišti stále vidí pouze funkci bydlení a který dále tvrdí: „*Obchod se soustředil do těch okrajových supermarketů, nejsou tam služby, nejsou tam místa, kde by se lidi mohli scházet, není tam veřejný prostor.*“ Z našeho pohledu a na základě zjištěných dat se nám jeví toto hodnocení za zcela liché. Viz JELEN, Tomáš: *Pro památkovou ochranu sídliště Lesná v Brně se vyslovila i expertní komise*. Dostupné z: www.irozhlaz.cznod5924881, cit. 29. 1. 2018.

Po dostavbě sídliště zde v rámci investičního plánu vzniklo před rokem 1989 mnoho dalších objektů určených pro různorodé firmy a podniky.⁴⁰ Lesná tak nabízela a nabízí i pracovní možnosti. V severní části sídliště směrem k Soběšicím vznikla v polovině sedmdesátých let administrativní a průmyslová zóna s komplexem objektů sodovkárny (dnes zde sídlí podnik vyrábějící kosmetické potřeby). Dále zde byla postavena výšková administrativní budova a budova meteorologického institutu. U garážového domu při ulici Okružní byla vybudována čerpací stanice pohonných hmot (druhá se nachází na jihu Lesné u obchodu Lidl). V jižní části v místě zamýšleného střediska řemesel a služeb byla vedle budovy spojů postavena rozsáhlá budova Mototechny (dnes již zbořena a na jejím místě se staví polyfunkční dům). V blízkosti se taktéž dodnes nachází provizorium zahradní správy a dvůr technických služeb. V osmdesátých letech vznikla blízko okrskového centra budova dnešní Jihomoravské energetiky. U tramvajové smyčky byly postaveny budovy Agroprojektu. V polovině osmdesátých let pak na Halasově náměstí vzniklo nové sídlo stavebního bytového družstva Nový domov s přílehlým sálem a objekt Lesanky.⁴¹

Mimoto existovaly pracovní možnosti i v rámci okrskových center, které jsou však dnes již až na jednu výjimku (okrskové centrum Dukát) přestavěny. Po roce 1989 vzniklo v Lesné mnoho obchodů s potravinami (Billa, Albert a Lidl), dalších objektů pro různorodé podniky, také několik restauračních zařízení a obchodů či služeb v parterech domů nebo ve výměnících. Zajímavým zaměstnavatelem je i Středisko volného času Lužánky. Můžeme tedy vidět, že Lesná poskytuje určité množství pracovních příležitostí. Po tomto výčtu pracovních možností nelze uvažovat o Lesné jako o pouhé noclehárně.

Značný vliv na jednostranné využití sídliště může mít také faktor životní fáze zde bydlících obyvatel, jak již bylo zmíněno výše. Uvedme jako další příklad výpověď informátorky L5, která zakotvila v místě svého bydliště až s narozením dítěte. Předtím během studia a následného pracovního vytížení tomu takto nebylo. Na otázku, co po nastěhování do Lesné v roce 2009 nejvíce s manželem oceňovali, odpovídá: *„Musím se přiznat, že až k nějakému oceňování toho skutečného okolí jsem přišla až s tím dítětem, že jako před tím to tady pro mě bylo jako bydlení a já jsem žila ten svůj jakoby život s přáteli a s kolegy z práce jako v centru. A případně jako na nějakých výletech. Ale ne tady. Občas jsme si udělali vycházku tady na tu vyhlídku, na tu soběšickou rozhlednu.“*⁴² Vidíme tedy, že i v případě využívání zázemí sídliště záleží

40 Následující výčet je pouze informativní a určitě nekompletní, vytvořený pro představu, jak široké je spektrum výroby a služeb v Lesné.

41 MALEČEK, Martin – SUCHÝ, Jaroslav: *Co je Lesná – zevrubné upřesnění pojmu*. In: Maleček, Martin – Valentová, Veronika – Jeřábek, Miroslav (eds.): *Lesná – 50 let sídliště. Historie – současnost – perspektivy*. Brno: Občanské sdružení Obzor Lesná, 2012, s. 7–9.

42 Informátorka L5 (nar. 1983); 8. 4. 2016.

na životní etapě daného člověka.⁴³ K místu jsou více připoutány rodiny s dětmi a senioři, méně pak mladí lidé studující na střední škole nebo právě pracovní vyčerpání bezdětní dospělí, kteří mohou tihnout k trávení volného času v centru města. V případě sídliště Lesná, s jeho již rovnoměrněji rozvrstvenou věkovou skladbou obyvatel, se varianta jednostranného využívání sídliště zdá značně nepravděpodobná.

Podle názoru architekta Bohuslava Fuchse se sídliště Lesná mohlo stát klasicou městskou částí teprve tehdy, pokud 1) alespoň jeden člen rodiny zůstane trvale zaměstnán v sídle; 2) až kulturní nebo společenský význam centra v Lesné obsáhne nebo bude překrývat části přiléhajících sídel či oblastí (severní část Černých Polí, část Husovic nebo i Králova Pole); 3) až se vytvoří v Lesné klasická demografická skladba obyvatel všech věkových skupin, o které zde bude plně občansky, kulturně a celkově společensky postaráno.⁴⁴ Můžeme však konstatovat, že tyto podmínky byly splněny, ač v některých případech nejsou zcela relevantní. Zejména bod č. 1, „noclehárnami“ by se v takovémto případě mohly označovat i městské obytné čtvrtě vnitřního města. Navíc jsme ukázali, že pracovní možnosti v Lesné jsou, ač často velmi specifické. V případě bodu č. 2 došlo v Lesné ke značnému kvalitativnímu posunu. Lesná se stala „výletním místem“ jak zájemců o moderní architekturu (a to z celého světa), tak i milovníků krásné přírody a kultury (letní kino, festivaly, sousedské trhy, den radnice apod.). Bod č. 3 je taktéž naplněn, v dnešní době je zastoupení všech věkových vrstev obyvatelstva rovnoměrnější než kdy dřív. Po důkladném zhodnocení současného stavu a dat získaných z rozhovorů s informátory můžeme říct, že Lesná není noclehárnou. Dle našeho uvážení lze již o Lesné mluvit jako o plnoprávné městské části, která je navíc dobře spojena s celým městem.⁴⁵

Závěr

Panelová sídliště jsou fenomén, kterému je věnována stále větší nejen odborná pozornost. Mimoto dochází v České republice ke zvyšování kvality jejich

43 Obdobně takto popisuje své vnímání a využívání zázemí sídliště Lesná i informátor L1, který se do Lesné přistěhoval počátkem devadesátých let minulého století: „*V té době jsem se seznámil se ženou, tak úplně na začátku jsem tam byl sám. Neměli jsme děti, tak člověk nevyužíval, co potom za těch pár let, kdy ji využíval od A až po Z, protože mu škýtala všechny ty možnosti. Takže v tom prvopočátku, tedy kromě toho bydlení, nechci říct přespávání, prostě kromě bydlení jsem nevyužíval z té nabídky Lesné v podstatě nic. Možná potom, když jsme měli to romantické období, tak jsme tam určitě chodili na procházky tou Čertovou roklí, a tak dále, ale jinak si nevybavuji, že by se moje aktivity nebo velká část mých aktivit realizovala v Lesné.*“ Informátor L1 (nar. 1968); 6. 2. 2015.

44 FUCHS, Bohuslav: *Kritické poznámky k novému sídlu*. In: Roštlapil, Václav – Zounek, František (eds.): *Lesná – nová obytná čtvrť města Brna*. Publikace 2: realizace. Brno: Stavoprojekt Brno, 1969 s. 26.

45 Informátor L4 si pochvaluje dobré umístění sídliště Lesná v rámci Brna a jeho dopravní spojení: „*Co mě překvapilo, že to je na jednu stranu velice blízko do centra, velice blízko i do toho Králova Pole, kde byla fakulta spádová a zároveň je to tady kousíček na procházky do lesa.*“ Informátor L4 (nar. v 70. letech 20. stol.); 18. 2. 2016.

prostředí doplňováním občanské vybavenosti nebo rekonstrukcí samotných domů. Uskutečňují se i větší celkové revitalizace celých obytných souborů. Lze vidět, že se v poslední době více promýšlí, jak s nimi naložit dál, aby zůstala dobrými místy pro život. Negativní předtuchy o pádu sídlišť se nenaplnily. Naopak vidíme, že absencí tak potřebné nové bytové výstavby v mnoha městech České republiky dochází k tomu, že i sídliště půl století staré se znovu stává vyhledávanou adresou. Z toho důvodu bylo hlavním cílem této studie pokusit se popsat a analyzovat několik aspektů života samotných obyvatel sídliště Lesná a tím přispět k zatím nemnohým obdobným výzkumům. Zaměřili jsme se na časté stereotypy spojené s životem na sídlišti a představili tak možné způsoby života v tomto specifickém typu obytné zástavby.

Sídliště nejsou stejná. Každé je víceméně jedinečné dobou vzniku, technologií výstavby, zasazením do prostředí, polohou v rámci města, velikostí, složením a počtem obyvatel, kvalitou občanského vybavení. Liší se ale také svou reputací a svým obrazem, jenž si o něm vytvořili jeho obyvatelé nebo lidé, kteří v nich nebydlí. Z toho důvodu lze jen velmi obtížně aplikovat výsledky z jednoho sídliště na jiné. To by nás však nemělo odradit. Každé nové poznání, jakým způsobem žijí obyvatelé na sídlišti, nám umožňuje poskytnout lepší představu o stavu současných českých sídlišť. Zde vidíme jedno z možných uplatnění etnologického výzkumu, který může přispět k poznání sídliště tzv. zdola (poznáním života jeho obyvatel), a tím pádem můžeme navázat spolupráci s místními obyvateli a s lokální samosprávou. V tomto bodě nastává dle našeho názoru moment, kdy se z čistě teoretického výzkumu lze přesunout do roviny aplikovaného výzkumu.

Mimo poznání života obyvatel Lesné jsme se pokusili zjistit, zda se toto sídliště stalo plně vyvinutou městskou čtvrtí. Sídlištěm byla mimo jiné často vytýkána jejich jednostranná skladba obyvatel. V případě Lesné došlo však přirozeným více jak padesátiletým vývojem k tomu, že zde dnes bydlí všechny věkové skupiny obyvatel, které jsou rovnoměrněji zastoupeny. Rozšířeným jevem je přenechávání bytů prarodiči, často první generací, svým vnoučatům. Což má opět vliv na kvalitu bydlení na sídlišti – k čemu mám rodinný vztah, toho si mohu více vážit.

Zjistili jsme, že „nejživější“ jsou především nízké domy deskové (ač na délku mají přes dvě stě metrů) a bodové. Naopak méně bližších vztahů si vytvářejí lidé žijící ve výškových domech, věžáčích. I přesto zde můžeme nalézt jisté formy sousedských vztahů, jakým jsou nejen zdvořilostní zdravení, ale i bližší sousedské vazby. Záleží však na tom, jestli v daném domě žijí stále starousedlíci nebo rodiny s dětmi. Příznačné je, že lidé nejčastěji přirovnávali vztahy ve svém domě i na sídlišti k těm na vesnici, přičemž v jejich představách měla podobu tradiční, dnes pravděpodobně již ne zcela existující pospolitosti. Můžeme tedy konstatovat, že v Lesné se v mnoha případech neprokázala výraznější anonymita bydlení.

Dále z rozhovorů s informátory i z vlastního pozorování vyplynulo, že v případě Lesné nelze mluvit jako o „noclehárně“. Obyvatelé sídliště se nejdou domů pouze

vyspat, umýt a najíst, ale také odpočinout si po práci a nabrat nových sil a zejména trávit volný čas (ať již doma, nebo venku). V Lesné mají možnost její obyvatelé využívat na jedné straně mnohých služeb občanské vybavenosti (od obchodů, sportovních zařízení, přes poštu, polikliniku a další lékaře až po autoservis), ale také je zde možno trávit rozličně volný čas v přírodě počínaje a dále kulturními, sportovními a pohostinskými podniky konče. Z rozhovorů vyplynulo, že naprostá většina informátorů v Lesné využívá vybavenost sídliště (obchody, služby) a zeleň (např. četné parky, Čertovu rokli i přílehlý soběšický les).

V této studii jsme se pokusili odhalit, jak vypadá život na brněnském sídlišti Lesná. Předložená, jistě neúplná, inventura bytí jeho obyvatel poukazuje na jedné straně na důvody obliby Lesné. Dále byly představeny rozličné možnosti vzniku a podoby vztahů ke svému místu bydliště. Současně bylo zjištěno, že sídliště nemusejí být vždy nevyhovujícím místem pro život. Námi přednesené výsledky jsou pouze začátkem tak potřebného dalšího výzkumu života obyvatel sídlišť v České republice, i přesto mohou již teď být inspirací pro další možné, například srovnávací výzkumy.

Literatura

- BAZAC-BILLAUD, Laurent (ed.): *Problematika města: Praha a její nové čtvrtě*. Praha: CeFRoS, 1995.
- BAZAC-BILLAUD, Laurent: *Jak se žije na sídlišti?* Architekt. Čtrnáctideník o architektuře 22, 1997, s. 61–64.
- ČAJÁNKOVÁ, Daniela – MUSIL, Jiří: *Děti a sídliště*. Praha: VŮVA, 1984.
- FUCHS, Bohuslav: *Kritické poznámky k novému sídlu*. In: Roštlapil, Václav – Zounek, František (eds.): *Lesná – nová obytná čtvrť města Brna*. Publikace 2: realizace. Brno: Stavoprojekt Brno, 1969 s. 24–26.
- HUBATOVÁ-VACKOVÁ, Lada – ŘÍHA, Cyril (eds.): *Husákovo 3+1*. Praha: VŠUP, 2007.
- JANEČEK, Petr: *Etnografický výzkum*. In: Doušek, Roman (ed.): *Úvod do etnologického výzkumu*. Brno: Masarykova univerzita, 2014, s. 11–119.
- JELÉN, Tomáš: *Pro památkovou ochranu sídliště Lesná v Brně se vyslovila i expertní komise*. Dostupné z: www.irozhlaz.cznnode5924881, cit. 29. 1. 2018.
- KAUFMANN, Jean-Claude: *Chápající rozhovor*. Praha: SLON, 2010.
- KLEIBL, Martin: *Petržalka. Prekvapivý sprievodca mestskou časťou*. Bratislava: Premedia, 2014.
- KORYČÁNEK, Rostislav (ed.): *Paneland. Největší československý experiment*. Brno: Moravská galerie, 2017.
- LEHKOŽIVOVÁ, Irena – PLATIL, Josef – TUČEK, Ondřej (eds.): *Sídliště Dáblice: Architektura pro lidi*. Praha: Spolek přátel sídliště Dáblice, 2019.

- LIBROVÁ, Eva: *Volný čas obyvatel sídlišť v ČSSR*. Praha: VÚVA, 1986.
- MALEČEK, Martin – VALENTOVÁ, Veronika – JERÁBEK, Miroslav (eds.): *Lesná – 50 let sídliště. Historie – současnost – perspektivy*. Brno: Občanské sdružení Obzor Lesná, 2012.
- MALEČEK, Martin – SUCHÝ, Jaroslav: *Co je Lesná – zevrubné upřesnění pojmu*. In: Maleček, Martin – Valentová, Veronika – Jeřábek, Miroslav (eds.): *Lesná – 50 let sídliště. Historie – současnost – perspektivy*. Brno: Občanské sdružení Obzor Lesná, 2012, s. 7–10.
- MALEČEK, Martin: *Sídliště Lesná – unikátní příklad panelového obytného celku. Svědectví progresivního urbanismu a architektury šedesátých let 20. století v Československu*. In: Mihola, Jindřich – Filip, Aleš (eds.): *Brno v proměnách staletí. Kapitoly z dějin města pod Špilberkem*. Brno: Masarykova univerzita 2014, s. 177–188.
- MUSIL, Jiří (ed.): *Lidé a sídliště*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1985.
- PECKA, Lukáš: *Brněnská sídliště a jejich urbanistická struktura*. Disertační práce. VUT v Brně, Fakulta architektury, Ústav navrhování I. Brno 2013.
- Proudová výstavba Brno-Lesná: sborník přednášek, článků a diskuzních příspěvků z aktivu o proudové výstavbě komplexního sídliště, který se konal 15.–16. června 1967*. Praha: Pozemní stavitelství, 1967.
- PRŮDKOVÁ, Táňa – NOVOTNÝ, Přemysl: *Bezdomovectví*. Praha: Triton, 2008.
- ROŠTLAPIL, Václav – HRADILOVÁ, Zdenka (eds.): *Lesná – nová obytná čtvrť města Brna. Publikace číslo 1: projekt*. Brno: Stavoprojekt Brno, 1967.
- ROŠTLAPIL, Václav – ZOUNEK, František (eds.): *Lesná – nová obytná čtvrť města Brna. Publikace 2: realizace*. Brno: Stavoprojekt Brno, 1969.
- SEMRÁD, Jan: *Panelové sídliště jako objekt zájmu etnologie (na příkladu brněnského sídliště Lesná)*. Národopisná revue 27, 2017, č. 2, s. 128–137.
- SEMRÁD, Jan: *Lesná. Život na sídlišti ve 20. a 21. století*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie, 2019.
- ŠPIČÁKOVÁ, Barbora (ed.): *Sídliště Solidarita*. Kostelec nad Černými lesy: Archiv výtvarného umění, 2014.
- ZADRAŽILOVÁ, Lucie: *Brněnská Tapiola. Sociokulturní pohled na brněnské sídliště Lesná a jeho vztah k Finské Tapiole*. Brno v minulosti a dnes 26, 2013, s. 214–260.
- ZADRAŽILOVÁ, Lucie: *Když se utopie stane skutečností. Panelová sídliště v Československu 1953–1989*. Praha: Uměleckoprůmyslové museum v Praze, 2013.
- ZARECOROVÁ, Kimberly Elman: *Utváření socialistické modernity. Bydlení v Československu v letech 1945–1960*. Praha: Academia, 2015.
- Závěrečná zpráva. Dlouhodobý výzkum brněnských sídlišť 2011*. Brno: AUGUR Consulting, 2011.

- ZIKMUND-LENDER, Ladislav (ed.): *Experimentální sídliště Invalidovna*. Praha – Hradec Králové: Národní památkový ústav, 2014.
- ŽIŽKOVÁ, Lenka: *Komunikační struktura a struktura interpersonálních vazeb v lokální komunitě. Empirický výzkum v sídlišti Lesná*. Diplomová práce. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, Filozofická fakulta, Katedra sociologie, 1970.

Respondenti

- Informátor L1 (nar. 1968); 6. 2. 2015;
Informátor L2 (nar. 1939); 4. 8. 2015;
Informátorka L3 (nar. 1975); 21. 1. 2016;
Informátor L4 (nar. v 70. letech 20. stol.); 18. 2. 2016;
Informátorka L5 (nar. 1983); 8. 4. 2016;
Informátorka L6 (nar. 1988); 22. 6. 2016.

Summary

Stereotypes Associated with the Life in a Housing Estate through the Eyes of Ethnologic Research. An example of the Lesná housing estate in Brno

In the submitted study we tried to point out the generally shared stereotypes and prejudices associated with the perception of the life of housing estate inhabitants in the Czech Republic; we focused on the Lesná housing estate in Brno. The research was conducted in the form of semi-structured interviews with informants and own observations of the life of local inhabitants. We have come to the conclusion that a housing estate is not necessarily a place of anonymity; on the contrary – where conditions are suitable (for example inhabitants' life period, length of staying, architectural form of a concrete panel building), neighbour relations are often entered in. We also found out that housing estates do not have to serve just as a place to stay overnight, but they can become adequate residential city districts. The aim of the study also was to explain the above-mentioned topic and to clear the way for subsequent comparing research.

Key words

Urban ethnology – housing estate – everyday life – habitation – neighbour relations – stereotypes – Brno (CZ)

Kształtowanie pamięci o pasterskim dziedzictwie górali beskidzkich

dr Katarzyna Marcol

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Instytut Nauk o Kulturze,
ul. Bankowa 12, 40-007 KATOWICE, Polska (PL)
katarzyna.marcol@us.edu.pl

Wprowadzenie

Pasterstwo w Beskidzie Śląskim przeżywa aktualnie renesans, który jest związany nie tylko ze wzrostem liczebności stad owiec wypasanych na halach, ale także z integracją społeczności lokalnej wokół wartości towarzyszących kulturze pasterskiej oraz pamięci o przeszłości. Jednocześnie dokonuje się popularyzacja tradycji pasterskich wśród opinii publicznej za pośrednictwem środków masowego przekazu, poprzez promowanie szlaków turystycznych czy organizowanie wydarzeń tematycznie związanych z pasterstwem. Coraz większym zainteresowaniem gości odwiedzających Beskidy oraz dziennikarzy cieszą się imprezy, takie jak wiosenne *mıyszani owiec* i wypędzanie ich na hale oraz jesienny *rozsod*, czyli powrót owiec z hal, a także towarzyszące im atrakcje: degustacja produktów regionalnych, występy zespołów i kapel góralskich, jarmarki rękodzieła ludowego. Rewitalizacja gospodarki pasterskiej oraz wzmoczona aktywność popularyzująca tradycje pasterskie są wynikiem dotacji finansowych uzyskiwanych od kilkunastu lat przez hodowców owiec oraz organizacje pozarządowe (stowarzyszenia, związki, fundacje) działające na rzecz rozwoju regionu i zachowania kultury pasterskiej. Przemiany społeczno-ekonomiczne prowadzą jednocześnie do rewitalizacji tradycji pasterskich, czyli odbudowania i ożywienia wybranych elementów kulturowych. Etnolożka Ewa Kocój mówi o zrewitalizowanej tradycji, która – choć nigdy nie zaginęła – to jednak na przestrzeni wieków ulegała przeobrażeniom, a w efekcie, na skutek różnorodnych czynników społecznych i ekonomicznych, została odbudowana: *rewitalizacja pasterstwa oznacza podejmowanie działań mających na celu ożywienie go, nadanie mu nowych znaczeń, wprowadzenie nowych atrybutów i artefaktów, przy równoczesnym zachowaniu substratu*¹. Wraz z ożywieniem tradycji pasterskich, dokonuje się przywracanie pamięci o przeszłości wśród lokalnej społeczności, a wraz

1 KOCÓJ, Ewa: *Powroty do tematów pasterskich. Zwyczaje i wierzenia związane z rozpoczęciem sezonu pasterskiego na pograniczu polsko-słowackim w XXI wieku*. Etnografia Polska 62, 2018, z. 1–2, s. 87; KOCÓJ, Ewa: *Dziedzictwo kulturowe mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych kręgu Karpat – narracje lokalne i zarządzanie instytucjonalne (wstępne rezultaty badania pilotażowego)*. Prace Etnograficzne, 2016, nr 3, s. 205–206.

z nią – konstruowanie tożsamości górali na fundamencie odradzającej się pamięci o pasterskim rodowodzie mieszkańców gór. Pamięć zbiorowa, która leży aktualnie u podstaw odbudowanej tożsamości, jest jednak stymulowana przez instytucje, które uzyskują fundusze na promowanie dziedzictwa kulturowego regionu. Mamy zatem do czynienia ze współczesną pamięcią kulturową, która wyraża się świadomym stosunkiem grupy do przeszłości osadzonej w konkretnej przestrzeni kulturowej, a jej nosicielami są osoby zaangażowane w działalność instytucji podtrzymujących pamięć, a tym samym mających wpływ na tożsamość grupową².

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie czynników mających wpływ na formowanie się pamięci kulturowej pasterzy oraz górali beskidzkich, jak również stosunku tych grup do przeszłości, która wpływa na ich poczucie identyfikacji. Mówiąc o pasterzach, mam na myśli nie tylko samych baców, pasterzy czy gazdów (właściciele owiec), ale całe wielopokoleniowe rodziny, dla których pasterstwo jest z jednej strony źródłem dochodu, a z drugiej – sposobem na życie (w rozmowach z członkami rodzin pasterzy wielokrotnie pojawiało się sformułowanie, iż praca wyznacza rytm ich życia i nie da się oddzielić pracy od czasu wolnego³). Góralami zaś w niniejszej rozprawie nazywam społeczność lokalną zamieszkującą wsie Beskidu Śląskiego, do której zaliczają się zarówno sami pasterze, jak i osoby, które nie są bezpośrednio związane z pasterstwem, ale pozostają pod wpływem czynników kształtujących pamięć i tożsamość zbiorową w oparciu o tradycje pasterskie, m.in. członkowie lokalnej społeczności uczestniczący w imprezach kulturalnych, warsztatach, prelekcjach dotyczących pasterstwa; właściciele gospodarstw agroturystycznych, pensjonatów oraz lokalni przedsiębiorcy zarabiający na wzmożonym ruchu turystycznym; artyści ludowi prezentujący i sprzedający swoje wyroby podczas jarmarków rękodzieła organizowanych w trakcie imprez związanych z pasterstwem.

Niniejszy przyczynek jest analizą tekstów należących do współczesnego dyskursu pod kątem ich aspektów poznawczych, pozwalających na odczytanie pewnego repertuaru społeczno-kulturowych przekonań⁴. Owe przekonania będą w tym przypadku związane z konstruowaniem pamięci kulturowej oraz autoidentyfikacji współczesnych pasterzy i górali beskidzkich, które dokonują się na skutek finansowego wspierania działań zmierzających do rewitalizacji tradycji pasterskich. Istotną rolę w kształtowaniu wyobrażenia o przeszłości odgrywają także wypowiedzi i czynności podejmowane przez aktorów społecznych – *social actors*, czyli osób zaangażowanych w działalność na rzecz swojej grupy, którymi są cieszący się poważaniem

2 ASSMANN, Jan: *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Przekł. KRYCZYŃSKA-PHAM, Anna. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2016, s. 68–71.

3 Badania terenowe prowadzone w Koniakowie w styczniu 2019 roku oraz w Wiśle w sierpniu 2019 roku z hodowcami owiec.

4 DIJK van, Teun A.: *Badania nad dyskursem*. In: DIJK van, Teun A. (ed.): *Dyskurs jako struktura i proces*. Przeł. GROCHOWSKI, Grzegorz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001, s. 26.

społecznym bawowie i sałasznicy beskidzcy, m.in. Piotr Kohut z Koniakowa, Józef Michałek z Istebnej, Jan Kędzior z Wisły. Dyskurs, jako działanie społeczne, jest wynikiem uwarunkowań społeczno-kulturowych, a zatem jego należyty odbiór jest zależny od ukazania związków pomiędzy strukturami dyskursywnymi a społecznymi, czemu postaram się w niniejszej rozprawie sprostać. Interesuje mnie tu zarówno selekcja informacji, jak i użycie języka oraz towarzyszących mu

*Gazdówka przy Centrum Pasterskim w Koniakowie, 2.05.2016.
Autor Katarzyna Marcol.*

obrazów i symboli, które przywołują określone wizje świata mające wpływ na proces modelowania pamięci zbiorowej, która w konsekwencji kształtuje własną tożsamość wspólnoty. Moje podejście badawcze do źródeł medialnych i komunikatów publicznych (warsztatów, prelekcji, materiałów promocyjnych) zakłada ich konstruktywistyczną rolę w ustanawianiu życia społecznego, jako że komunikaty te oddziałują silnie na wyobrażenie odbiorców o świecie, jak też mają wpływ na wyobrażenie o sobie samym (mają wpływ na autoidentyfikację). Specyficznym źródłem informacji o współczesnym rozumieniu pasterskiego dziedzictwa kulturowego jest film pt. *Redyk Karpacki*, zrealizowany przez Wojciecha Jachymiaka, będący relacją z Redyku Karpackiego – Transhumance 2013, czyli wędrówki pasterzy ze stadem owiec przez obszary Rumunii, Ukrainy, Polski, Słowacji i Czech w okresie od 11 maja do 14 września 2013 roku. Przeprowadziłam także analizę dokumentów programów unijnych, międzynarodowych i samorządowych wspierających rewitalizację gospodarki pasterskiej w Beskidzie Śląskim, które z jednej strony uwidoczniły cele i priorytety dofinansowywanych działań, a z drugiej strony – pozwoliły na obserwację postępów w uzyskiwaniu efektów tych działań. Niniejszy tekst został opracowany także na podstawie swobodnych wywiadów ukierunkowanych, które prowadziłam z członkami rodzin pasterzy beskidzkich w Koniakowie oraz w Wiśle w latach 2016–2019. Tematem rozmów było życie codzienne rodzin pasterskich, ich rola w utrzymaniu tradycji regionu, wpływ czynników ekonomicznych na przemiany kultury współczesnej. Prowadziłam także obserwację uczestniczącą podczas moich pobytów na wydarzeniach kulturalnych oraz warsztatach edukacyjnych poświęconych pasterstwu w Koniakowie, Istebnej, Wiśle i Jabłonkowie w latach 2016–2019. Były to głównie imprezy związane z redykiem wiosennym i jesiennym, wystawy muzealne oraz warsztaty odbywające się w Centrum Pasterskim w Koniakowie (m.in.

dotyczące obróbki wełny, wytwarzania sera owczego, a także warsztaty w ramach projektu „Ekologia kulturowa”⁵ poświęcone gospodarce pasterskiej i prowadzeniu wielofunkcyjnego gospodarstwa pasterskiego z uwzględnieniem aspektów organizacyjnych, prawnych, społecznych i ekonomicznych, jak również spotkania edukacyjne poświęcone działaniom na rzecz zachowania dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego terenów górskich).

Wprowadzeniem do analizy współczesnych tekstów jest rys historyczny, który pozwoli nakreślić właściwy kontekst aktualnie trwającego procesu kształtowania się pamięci kulturowej. Kolejnym zagadnieniem teoretycznym, które jest niezbędne dla zrozumienia istoty niniejszej rozprawy, jest zależność pomiędzy pamięcią zbiorową a autoidentyfikacją, co także zostało omówione w kolejnej części pracy.

Pasterstwo w Beskidzie Śląskim – rys historyczny

Gospodarka sałazniczno-pasterska stanowiła w Beskidzie Śląskim podstawę bytu miejscowych górali co najmniej do połowy XIX wieku⁶. Tędy przebiegał szlak migracji pasterzy wysokogórskich, zwanych Wołochami, którzy wypasali owce, idąc grzbietami Karpat od południowego-wschodu z terenów bałkańskich, wołoskich, mołdawskich i siedmiogrodzkich już na przełomie XIII i XIV wieku⁷. W szesnastowiecznych dokumentach cieszyńskich Wołosi notowani są jako osadnicy, którzy przynieśli na obszar Beskidu Śląskiego umiejętność przeżycia w trudnych warunkach górskich oraz gospodarowania w oparciu o pasterstwo owiec oraz o przetwórstwo owczego mleka i wełny⁸. Wchodzili w relacje z miejscową ludnością, zwłaszcza zimą, gdy szukali schronienia w niższej położonych wsiach, co skutkowało z jednej strony przyjmowaniem pewnych elementów wołoskiej kultury i gospodarki przez beskidzkich osadników, a z drugiej – powodowało osadzanie

5 Projekt „Ekologia kulturowa” był realizowany przez Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego od stycznia 2015 roku do maja 2016 roku ze środków funduszy norweskich i funduszy EOG, pochodzących z Islandii, Liechtensteinu i Norwegii. W wydarzeniach projektowych wzięło udział 25 studentów etnologii i antropologii kulturowej oraz 18 pracowników Uniwersytetu Śląskiego. Jednym z głównych działań w ramach projektu były warsztaty „Człowiek - natura - ekonomia”, realizowane w współpracy z organizacjami pozarządowymi, których tematem były kwestie związane z pasterstwem w Beskidach. Zob. <http://www.ecoetno.us.edu.pl/pl/>

6 POPIOLEK Franciszek: *Historia osadnictwa w Beskidzie Śląskim*. Katowice: Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, 1939; KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, Bronisława: *Gospodarka pasterska w Beskidzie Śląskim*. Prace i Materiały Etnograficzne VIII-IX, 1950–1951, s. 155–322.

7 JAWOR, Grzegorz: *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000; KOCÓJ, Ewa: *Artefakty przeszłości jako ślady pamięci. Dziedzictwo kulturowe Aromanów (Wołochów) na Balkanach*. Prace Etnograficzne, 2015, z. 4, s. 271–305.

8 SPYRA, Janusz: *Wisła. Dzieje beskidzkiej wsi do 1918 roku. Monografia Wisły*, t. 2. Wisła: Urząd Miasta w Wiśle, 2007, s. 18–19.

się migrantów w miejscowych wsiach⁹. Wołosi przekazywali zatem z czasem swoją kulturę autochtonom, wraz z migracjami przyjęło się tu wiele zwyczajów i obrzędów związanych z szałasnictwem i pasterstwem wynikających z tradycyjnego prawa włoskiego¹⁰. Gospodarka wołoska opierała się o tzw. *salasze*, które w pierwotnym znaczeniu oznaczały polany leśne po wykarczowaniu, a w znaczeniu szerszym były spółkami pasterskimi, w ramach których kilku lub kilkunastu właścicieli owiec łączyło swoje stada, aby dbać o ich wypas, a także dzielić się proporcjonalnie użytymi pożytkami, takimi jak sery czy wełna¹¹.

Do czasu wprowadzenia przez cesarżową Marię Teresę w 1756 roku Patentu Leśnego dla Śląska Austriackiego zakładającego ochronę zasobów leśnych, górale beskidzcy zajmowali się przede wszystkim hodowlą owiec oraz przetwarzaniem uzyskanych surowców: produkcją serów z mleka owczego oraz przedzeniem wełny i tkaniem guń. Przykładowo, gospodarkę sałaszniczo-pasterską, związaną z wypasaniem owiec na łąkach i pastwiskach górskich, praktykowało dwie trzecie ogółu rodzin wiślańskich¹². Dopóki zyski z opłat za wypasanie bydła na polanach leśnych były satysfakcjonujące dla zarządców Komory Cieszyńskiej¹³, górale mogli korzystać z leśnych pastwisk, a w 1748 roku – aby zwiększyć wpływy z tytułu podatków – wyszedł dekret cesarza Franciszka zezwalający na sprzedaż poddanym kameralnym górskich polan powstałych po wyrębie lasu w dziedziczne posiadanie¹⁴. Wiek XVII

-
- 9 JAWOR, Grzegorz: *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średnio-wieczu*, dz. cyt., s. 39–41.
- 10 KOCÓJ, Ewa: *Ginący świat pasterzy karpaccich. Życie codzienne pasterzy wołoskich na szalasach na pograniczu polsko-słowackim w XXI wieku jako dziedzictwo kulturowe regionu Karpat (wybór zagadnień)*. In: KOCÓJ, Ewa – MICHAŁEK, Józef (eds.): *Bacowie i Wałasi. Kultura pasterska na pograniczu polsko-słowackim*. Cieszyn: Stowarzyszenie Wspierania Inicjatyw Gospodarczych Delta Partner, 2018, s. 55.
- 11 SPYRA, Janusz: *Wisła. Dzieje beskidzkiej wsi do 1918 roku*, dz. cyt., s. 18; KIEREŚ, Małgorzata: *O gospodarce sałaszniczo-pasterskiej w etnograficznej pigulce*. In: MICHAŁEK, Józef (ed.): *Owce w Beskidach, czyli Owca Plus po góralsku*. Istebna: Publikacja dofinansowana ze środków budżetowych Województwa Śląskiego, 2010, s. 27. Więcej na temat organizacji sałasu zob. KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, Bronisława: *Gospodarka pasterska w Beskidzie Śląskim*, dz. cyt.; ŠTIKA, Jaroslav: *O sa-laszach, gospodarstwie sałaszniczym i sałaszniczych obyczajach*. In: MICHAŁEK, Józef (ed.): *Owce w Beskidach*, dz. cyt., s. 70–79; RICHTER, Leszek – SZYMIK, Jan (eds.): *Sałasznictwo w Beskidach*. Czeski Cieszyn: Sekcja Ludoznawcza ZG PZKO, 2005.
- 12 CHLEBOWCZYK Józef: *O komornikach i o „głodnych rokach”*. Cieszyńskie Szkice Historyczne II. Katowice: Śląski Instytut Naukowy, 1984.
- 13 Komora Cieszyńska (Teschner Kammer), powołana w 1653 roku po przejściu władzy w księstwie cieszyńskim przez Habsburgów, stanowiła kompleks dóbr książęcych, które po śmierci Ferdynanda IV w 1654 roku przeszły bezpośrednio w ręce cesarza Franciszka III. Od tego czasu majątek Komory Cieszyńskiej stał się bezpośrednią własnością Habsburgów, którzy zarządzali nią za pośrednictwem regenta, a potem nadregenta. Zob. SPYRA, Janusz: *Śląsk Cieszyński w okresie 1653–1848*. Cieszyn: Starostwo Powiatowe w Cieszynie, 2012, s. 17–25; 132–139.
- 14 SPYRA, Janusz: *Wisła. Dzieje beskidzkiej wsi do 1918 roku*, dz. cyt., s. 79–80.

i pierwsza połowa wieku XVIII uznane są za „złoty okres sałasznictwa na Śląsku”¹⁵, z tego też okresu prawdopodobnie pochodzi ludowe powiedzenie: *gdo mo lowce, tyn mo, co chce*. Górale powiększali obszar otrzymanych łąk przez „wrąbywanie” się w otaczający las, co odbywało się za przyzwoleniem władz Komory, o ile od powierzchni tej górale zapłacili wyższy czynsz¹⁶. Powiększali oni zatem swoje pastwiska poprzez „cyrchlowanie” (cyrklowanie, cierchlenie), będące faktycznie niszczeniem drzewostanu. Polegało ono na obciosywaniu pni drzew ostrą siekierą lub toporem do wysokości ok. 180 cm od ziemi, co powodowało utratę liści i schnięcie drzew. Dzięki temu zabiegowi promienie słońca docierały do ziemi, a na dotychczas zacienionych miejscach zaczęła rosnąć trawa. Suche drzewa i pnie wypalano, umożliwiając tym samym powiększenie polany, na której wypasano owce¹⁷.

Sytuacja uległa zmianie wraz z nową polityką ekonomiczną wprowadzoną przez właścicieli Komory Cieszyńskiej, w ramach której zaostrozono przepisy dotyczące zakazu wyrębu drzew, aby zachować zasoby leśne, niezbędne dla rozwijającego się przemysłu ciężkiego. Z tego powodu w 1756 roku cesarzowa Maria Teresa wprowadziła wspomniany Patent Leśny dla Śląska Austriackiego, który doprowadził do ograniczenia pasterstwa, a tym samym pozbawił możliwości zarobku większość góralskich rodzin¹⁸. Drewno z beskidzkich lasów stało się towarem deficytowym, gdyż używano go do opalania pieców hutniczych, w których przerabiano miejscowe złoża rudy. Tym samym lasy stały się niezwykle cennym dobrem, a gospodarka sałasnicza była przeszkodą w dążeniu do maksymalizacji zysków Komory Cieszyńskiej. Ostatecznie do upadku sałasznictwa w Beskidach przyczyniło się wydanie Patentu Cesarskiego w dniu 5 lipca 1853 roku, na mocy którego Komora Cieszyńska została uznana za jedyne go właściciela terenów leśnych i nie musiała respektować wcześniejszych umów z góralami w sprawie dostępu do pastwisk, co spowodowało likwidację uprawnień do wysadu owiec na obcym gruncie (SPYRA 2007: 143). Obciążenia finansowe i ograniczenia dostępu do pastwisk nakładane na górali przez kolejne władze Komory Cieszyńskiej spowodowały z czasem przechodzenie pasterzy do gospodarki mieszanej pastersko-rolniczej. Na zmianę trybu życia mieszkańców beskidzkich miejscowości miały wpływ w okresie późniejszym nie tylko rozwój przemysłu drzewnego i metalurgicznego, ale także rozkwit turystyki, zapoczątkowany na przełomie XIX i XX wieku.

W XX wieku następował stopniowo i systematycznie dalszy upadek gospodarki pasterskiej. Wskazują na to statystyki dotyczące liczby owiec wypasanych w Beskidzie Śląskim: w 1910 roku było ich 4411 sztuk, w 1937 roku – 2310 sztuk, w

15 KIEREŚ, Małgorzata: *O gospodarce sałaszniczo-pasterskiej w etnograficznej pigułce*. In: MICHAŁEK, Józef (ed.): *Owce w Beskidach*, dz. cyt., s. 27.

16 SPYRA, Janusz: *Wisła. Dzieje beskidzkiej wsi do 1918 roku*, dz. cyt., s. 83–84.

17 CHLEBOWCZYK, Józef: *O komornikach i o „głodnych rokach”*, dz. cyt., s. 31–32.

18 SPYRA, Janusz: *Wisła. Dzieje beskidzkiej wsi do 1918 roku*, dz. cyt., s. 73, 90.

1947 roku – 1660 sztuk¹⁹. W okresie komunizmu władze dążyły do zniszczenia tradycyjnej kultury pasterskiej w wielu krajach Europy Środkowo-Wschodniej, w tym również w Polsce poprzez ograniczenie swobody działalności gospodarczej i likwidowanie spółdzielni mleczarskich²⁰. Przemiany gospodarcze, jakie nastąpiły po 1989 roku w Polsce doprowadziły do jeszcze większego spadku pogłowia owiec i do prawie całkowitego zaniku profesji bacy i pasterza²¹.

Sytuacja uległa poprawie wraz z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku, co umożliwiło korzystanie z programów i dopłat przeznaczonych na rewitalizację pasterstwa z perspektywy gospodarczej, przyrodniczej i społeczno-kulturowej (m.in. dopłaty bezpośrednie dla rolników hodujących owce²², dopłaty za zachowanie rodzimych ras zwierząt finansowane przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich²³, transgraniczne projekty w ramach programu Interreg Polska-Słowacja²⁴). W latach 2012–2016 realizowany był projekt wspierający wiedzę o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat

Jan Kędzior, hodowca owiec z Wisły, opowiada o pasterskich tradycjach podczas imprez w centrum Wisły, 31.08.2019. Autor Katarzyna Marcol.

19 *Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej*, Katowice 2007, s. 18.

20 KOCÓJ, Ewa: *Powroty do tematów pasterskich...*, dz. cyt., s. 866.

21 *Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej*, op.cit., s. 5.

22 Informacje o płatnościach bezpośrednich do owiec znajdują się na stronie Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa: <https://www.arimr.gov.pl/pomoc-unijna/platnosci-bezposrednie/platnosci-bezposrednie-w-roku-2019/platnosci-bezposrednie-w-roku-2019-informacje/platnosci-zwiazane-z-produkcja/platnosci-zwiazane-do-zwierzat/platnosc-do-owiec.html> (cit. 2.08.2019).

23 Przewodnik po Działaniu Rolno-Środowiskowo-Klimatycznym Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020: <https://www.gov.pl/documents/912055/913531/Broszura+Dzia%C5%82anie+rolno-%C5%9Brodowiskowo-klimatyczne.pdf/5326f73a-5fbc-92ec-2344-d6c405c8311b> (cit. 2.08. 2019).

24 Opis projektu „Szlak Kultury Wołoskiej” jako dobrych praktyk Programu Współpracy Transgranicznej Interreg V-A Polska – Słowacja 2014–2020: <https://pl.plsk.eu/-/z-zycia-projektow-szlak-kultury-wołoskiej> (cit. 2.07.2019).

zapisaną w tzw. Konwencji Karpackiej²⁵, za pomocą środków szwajcarskiego programu współpracy z nowymi krajami członkowskimi Unii Europejskiej *Karpaty Łączą – mechanizm konsultacji i współpracy dla wdrażania Konwencji Karpackiej*²⁶. Ponadto na Śląsku od roku 2007 przyznawane są pieniądze na działania związane z pasterstwem pochodzące z budżetu Samorządu Województwa Śląskiego w ramach Programu Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej Owca Plus²⁷. W najnowszej edycji programu, zaplanowanej do roku 2020, wyznaczone są dwa główne cele, z których pierwszy dotyczy działań na rzecz zachowania, ochrony oraz odtworzenia elementów przyrody w oparciu o gospodarkę pasterską, drugi zaś – kultywowania tożsamości kulturowej związanej z pasterstwem, krzewienia tradycji kultury ludowej, rozwoju rzemiosła i przetwórstwa produktów pochodzenia owczego i koziego. Dla niniejszej rozprawy istotne będą konsekwencje zwłaszcza tego drugiego celu programu, którego realizacja obejmuje m.in. „promowanie pasterstwa wśród mieszkańców regionu oraz turystów, promowanie produktów pochodzenia owczego i koziego, pielęgnowanie i podtrzymanie tradycji, zwyczajów i innych elementów kultury ludowej związanej z pasterstwem, upowszechnianie zawodu bacy i juhasa, zwiększenie zatrudnienia mieszkańców regionu (usługi przewodnickie, noclegi, agroturystyka, handel), zachowanie tożsamości, indywidualności i dziedzictwa mieszkańców

25 Konwencja Karpacka to ramowa konwencja o ochronie i zrównoważonym rozwoju Karpat, która jest umową międzynarodową dotyczącą pojedynczego regionu górskiego, ustanowioną na zasadach traktatowych prawa międzynarodowego. Celem Konwencji Karpackiej jest współpraca międzynarodowa oraz prowadzenie przez państwa będące jej stronami polityki na rzecz ochrony i zrównoważonego rozwoju regionu karpackiego, dla poprawy jakości życia, wzmocnienia miejscowej gospodarki i społeczności lokalnych oraz zachowania walorów przyrodniczych, krajobrazowych i dziedzictwa kulturowego Karpat. Stronami Konwencji Karpackiej jest siedem państw regionu karpackiego: Republika Czeska, Rzeczpospolita Polska, Rumunia, Republika Serbii, Republika Słowacka, Ukraina i Węgry. Jak dotychczas stroną Konwencji Karpackiej nie stała się Unia Europejska (będąca stroną Konwencji Alpejskiej). Została ona przyjęta w 2003 roku w Kijowie i weszła w życie 4 stycznia 2006 roku: <http://karpatylacza.pl/raport/#1> (cit. 2.07.2019).

26 Głównymi działaniami realizowanymi przez stronę Polską w ramach projektu „Karpaty Łączą” było: tworzenie strategii zrównoważonej turystyki oraz kodeksu dobrych praktyk planowania przestrzennego, wspieranie rozwoju gospodarki pasterskiej (szkolenia baców, budowa bacówek, zakup owiec), promocja wiedzy o przyrodzie i kulturze Karpat, opracowanie projektu Krajowego Planu Działań na rzecz wdrożenia w polskiej części Karpat postanowień Protokołu o ochronie i zrównoważonym użytkowaniu różnorodności biologicznej i krajobrazowej do Konwencji Karpackiej, opracowanie projektu Protokołu o dziedzictwie kulturowym do Ramowej Konwencji Karpackiej. Zob. <http://www.informatoriumkarpackie.pl/> (cit. 07.07.2019).

27 Program „Owca Plus” miał dwa etapy: pierwszy w latach 2007–2009 (Uchwała Zarządu Województwa Śląskiego nr 1664/90/III/2007 z dnia 12.09.2007), a drugi – 2010–2014 (Uchwała Zarządu Województwa Śląskiego nr 635/360/III/2010 z dnia 23 marca 2010 r.). Program ten został następnie zaktualizowany Uchwałą Zarządu Województwa Śląskiego nr 716/34/V/2015 z dnia 7 maja 2015 r. pod nazwą *Wojewódzki Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej – Owca Plus do roku 2020*.

regionu²⁸. W wyniku realizacji Programu, zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 27 kwietnia 2010 roku w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy oraz zakresu jej stosowania, zostały zarejestrowane dwa nowe zawody: *bacy* i *juhasa*, respektowane również w Unii Europejskiej. W wyniku przeprowadzonych szkoleń i warsztatów w 2014 roku, zakończonych egzaminem państwowym, kwalifikację w zawodzie *baca mistrz* uzyskały dwie osoby, *baca czeladnik* – osiemnaście osób, w tym dwie kobiety, *juhas* – cztery osoby, w tym dwie kobiety.

Programy wspierające hodowców owiec oraz środki finansowe przeznaczone na działania związane z kultywowaniem dziedzictwa regionu spowodowały nie tylko dynamiczny rozwój pasterstwa i innych form działalności gospodarczej z nim związanej (wzrosła liczba owiec, a tym samym zwiększyły się dochody rolników i dostępność mięsa oraz wyrobów owczych wzbogacając asortyment produktów lokalnych), ale również zwiększyły świadomość lokalnej społeczności w zakresie walorów przyrodniczych i kulturowych obszarów górskich. Uatrakcyjniły one także region pod względem turystycznym, m.in. przygotowano miejsca odpoczynku dla turystów wyposażone w ławki, stoły i zadaszenia, ustawiono tablice informacyjne w miejscach atrakcyjnych krajobrazowo lub przyrodniczo, w pobliżu szlaków turystycznych wybudowano nowe baczki i odremontowane stare, co podnosi atrakcyjność tych terenów oraz umożliwia turystom zakup produktów owczych²⁹. Niekwestionowaną atrakcją turystyczną w Beskidzie Śląskim są odtwarzane co roku zwyczaje i obrzędy związane z hodowlą owiec, zwłaszcza z ich wiosennym wypędzaniem na hale i jesiennym powrotem do zagród, czyli tzw. *redyk*.

Pamięć zbiorowa i tożsamość

Rozkwit gospodarki pasterskiej w ostatnim dziesięcioleciu, do którego przyczyniły się dotacje finansowe uzyskiwane przez hodowców owiec, a także rewitalizacja tradycji pasterskich stymulowana przez programy międzynarodowe, rządowe i samorządowe, spowodowały odradzenie się pamięci o przeszłości, zwłaszcza o pasterskich korzeniach społeczności lokalnej. Jak zauważa Jan Assmann, to właśnie „władza”, rozumiana w niniejszym tekście jako polityka państwa oraz Unii Europejskiej w zakresie ustalania priorytetów finansowych, jest silnym stymulatorem pamięci³⁰. Środki pieniężne przekazywane na „pielęgnowanie i podtrzymanie tradycji, zwyczajów i innych elementów kultury ludowej związanej z pasterstwem” oraz „zachowanie tożsamości, indywidualności i dziedzictwa mieszkańców regionu” (jak to

28 Wojewódzki Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej – *Owca Plus do roku 2020*. Katowice 2015, s. 15.

29 Wojewódzki Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej – *Owca Plus do roku 2020*. Katowice 2015, s. 6–7.

30 ASSMANN, Jan: *Pamięć kulturowa...*, dz. cyt., s. 85–86.

zostało określone w dokumentach programu Owca Plus do roku 2020) przyczyniły się do procesu poszukiwania źródeł własnej tożsamości. Tworzenie i przetwarzanie wyznaczników tożsamości, istotnych dla grupy w procesie odróżniania *swoich* (górali) od *obcych* (nie-górali), odbywa się zawsze w relacji do pamięci zbiorowej. Już Maurice Halbwachs wskazywał na zależność pomiędzy pamięcią zbiorową a tożsamością. Jego zdaniem, pamięć zbiorowa jest przypisana do członków grupy i nie może być samowolnie zmieniana³¹. O funkcji tożsamościowej pamięci mówi *ekspresis verbis* Barbara Szacka. Definiuje ona zbiorową pamięć przeszłości jako wyobrażenia o przeszłości własnej grupy, konstruowane przez jednostki z zapamiętanych przez nie informacji pochodzących z różnych źródeł i docierających różnymi kanałami. Informacje te są następnie selekcionowane i przekształcane zgodnie z własnymi przekonaniami światopoglądowymi oraz wytwarzanymi społecznie standardami kulturowymi. Dzięki owym standardom kulturowym, wspólnym dla członków danej zbiorowości, wyobrażenia o przeszłości są ujednocicane, co w efekcie pozwala mówić o pamięci zbiorowej dziejów własnej grupy. Tak rozumiana pamięć zbiorowa nie jest statyczna, ale zmienna i dynamiczna, a ponadto jest polem starć i mieszania się obrazów przeszłości konstruowanych z różnych perspektyw³². Zdaniem badaczki, nierozzerwalny związek tożsamości z pamięcią wynika z faktu, że tożsamość konceptualizowana jest w sposób zawierający w sobie pojęcie trwania w czasie podmiotu lub przedmiotu. Rola pamięci zbiorowej w konstruowaniu tożsamości grupowej przejawia się zaś na trzech płaszczyznach. Po pierwsze, świadomość wspólnej przeszłości budzi emocjonalny oddźwięk wśród członków zbiorowości (to, co ma przeszłość, jest postrzegane jako bardziej wartościowe od tego, co takiej przeszłości – w wyobrażeniu wspólnoty – nie ma, a zatem od tego, co nie zostało zapamiętane). Po drugie, wraz z transmisją wyobrażeń o przeszłości dokonuje się przekaz wartości i wzorów zachowania, dzięki czemu utrwała się zbiór wspólnych, uznawanych w grupie norm stanowiących podstawę więzi społecznej. Po trzecie wreszcie, postacie i wydarzenia z przeszłości zostają przekształcone w symbole posiadające wspólny dla całej zbiorowości desygnat. Zdolność prawidłowego odczytywania znaczenia tych symboli przez członków grupy prowadzi z jednej strony do umacniania wewnętrznej solidarności, a z drugiej – do odróżnienia *obcych*, którzy tych znaków nie są w stanie właściwie zinterpretować³³.

Dla Jana Assmanna podstawowymi kategoriami definiującymi pamięć zbiorową są: pamięć komunikatywna i pamięć kulturowa. Pamięć komunikatywna to aktywna pamięć żyjących pokoleń (wspominanie) oraz ich doświadczenia, które są

31 HALBWACHS, Maurice: *Spoleczne ramy pamięci*. Przeł. KRÓL, Marcin. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969, s. 217–261.

32 SZACKA, Barbara: *Czas przeszły, pamięć, mit*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2006, s. 44.

33 Tamże, s. 47–54.

przekazywane w sposób nieformalny podczas rodzinnych lub przyjacielskich rozmów międzypokoleniowych. Wraz z odejściem najstarszego pokolenia, pamięć ta przestaje istnieć lub też na skutek różnych czynników społecznych staje się fragmentem pamięci kulturowej. Pamięć kulturowa to z kolei sposób pamiętania wyrażający się świadomym stosunkiem grupy do przeszłości osadzonej w konkretnej przestrzeni kulturowej. Ma ona charakter symboliczny (religijny, abstrakcyjny) i jest sformalizowana, a jej twórcami są zorganizowane instytucje, które tworzą system konstruujący tożsamość grupową. Transmisja pamięci dokonuje się różnymi kanałami: poprzez słowo, pismo, przekazy medialne, święta, rytuały. Pamięć kulturowa wytwarza „świadomość przeszłości”, która często różni się od faktycznych wydarzeń, a jednocześnie może służyć aktualnym interesom. Dzieje się tak na skutek selekcji wybranych elementów z przeszłości i stosowanie pozajęzykowych form przekazu³⁴. Aleida Assmann akcentuje rolę instytucji i organów władzy w konstruowaniu pamięci zbiorowej. Konkluduje ona, że choć instytucje i organy, jak narody, państwa, kościoły czy koncerty, same w sobie nie „mają” pamięci, to ją sobie odgórnie „tworzą”. Wykorzystują w tym celu pamięciowe znaki i symbole, teksty, obrazy, rytuały i praktyki, odnoszą się także do miejsc i pomników. Poprzez te media jednostki przejmują określone treści, stając się tym samym nosicielami pamięci zbiorowej. Dzięki pamięci zbiorowej z kolei, instytucje i organizacje „tworzą” własną tożsamość, a „utworzona w ten sposób zbiorowa pamięć nie pozostawia miejsca na spontaniczność i ambiwalencję, ponieważ jest umyślnie konstytuowana i symbolicznie skonstruowana. Jest to »pamięć woli« lub też przemyślanego wyboru”³⁵.

Pamięć zbiorowa, podobnie jak tożsamość, nie jest zatem dana w swojej postaci raz na zawsze, ale ulega przemianom pod wpływem czynników zewnętrznych. Dynamika pamięci wynika z faktu, że jest ona „produktem codziennego dyskursu”, konstruowanym przez niego ciągle od nowa³⁶. Pamięć zbiorowa jest zatem konstruktem społecznym zmiennym w czasie, a nie cechą naturalną grupy, a ponadto jest ściśle związana z terażniejszością i odpowiada na kulturowe i społeczne potrzeby wspólnoty.

Pasterze beskidzcy jako dziedzice wołoskiej tradycji

Pamięć zbiorowa funkcjonuje o tyle, o ile jest przekazywana w procesie komunikacji, a zatem transmisja wiedzy o przeszłości jest warunkiem istnienia pamięci. Pamięć żyje w komunikacji i dzięki niej, a jeżeli transmisja zostaje przerwana,

34 ASSMANN, Jan: *Pamięć kulturowa...*, op. cit., s. 66–71.

35 ASSMANN, Aleida: *Między historią a pamięcią. Antologia*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2013, s. 48.

36 HAHN, Hans Henning – TRABA, Robert: *O czym (nie) opowiadają polsko-niemieckie miejsca pamięci*. In: TRABA, Robert – HAHN, Hans Henning (eds.): *Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Wspólne/Oddzielne*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2015, s. 12.

Mýszani owiec wokół moja, Koniaków, 1.05.2017. Autor Katarzyna Marcol.

ulega zmianie albo też znikają ramy odniesień, wówczas następuje zapomnienie³⁷. Odrodzenie się gospodarki pasterskiej w XXI wieku umożliwiło powrót do pamięci o dziedzictwie kulturowym przodków, które na skutek procesów społeczno-politycznych od połowy XIX wieku do pierwszej dekady XXI wieku ulegało wspólnotowemu zapomnianiu i przestało pełnić rolę czynnika kształtującego tożsamość zbiorową. Pamięć o pasterstwie nie zanikła co prawda całkowicie, ale funkcjonowała w obrębie pamięci komunikatywnej, przekazywanej w formie ustnej z pokolenia na pokolenie w rodzinach, w których hodowla owiec była codziennym zajęciem od wielu generacji. Niemniej jednak nie miała ona wymiaru kształtującego tożsamość wspólnoty lokalnej, gdyż nie wychodziła poza rodzinny krąg narracji i nie przybrała formy instytucjonalnej. Zapominanie wspólnotowe może mieć różne podstawy i może być wynikiem różnych procesów społecznych. Wynika ono często z „blednięcia pamięci społecznej, zlokalizowanej w pamięciach indywidualnych”, kiedy to odchodzi pokolenie, które przechowywało w pamięci wiedzę o przeszłości. Przyczyną zapomnienia może być również koncentracja uwagi na teraźniejszości

37 ASSMANN, Jan: *Pamięć kulturowa...*, dz. cyt., s. 53.

i modyfikacja postawy wobec przeszłości, w czym dużą rolę odgrywają zmiany pokoleniowe. Zapominanie może być wreszcie efektem celowych działań politycznych, prowadzonych przez różne ośrodki władzy i z zastosowaniem zróżnicowanych metod nacisku³⁸. Wydaje się, że w przypadku górali beskidzkich każdy z tych czynników przyczynił się po części do procesu zapomnienia o dziedzictwie kulturowym pasterzy oraz do odejścia od ukształtowanej na jego podstawie tożsamości. Kulturowaniu tego dziedzictwa nie sprzyjała władza (od zarządzania Habsburgów na przełomie XVIII i XIX wieku począwszy, na rządach w okresie komunizmu oraz okresie transformacji ustrojowych w XX wieku skończywszy), której zabiegi doprowadziły do sukcesywnego upadku gospodarki pasterskiej oraz marginalizacji profesji bacy i pasterza, co spowodowało zanik „ram odniesień” dla pamięci zbiorowej. Jednocześnie doszło do stopniowego zanikania pamięci na skutek przerywania transmisji międzygeneracyjnej oraz zaniku zbiorowych praktyk rytualnych, które podtrzymywałyby tę pamięć.

Wraz z rewitalizacją tradycji pasterskich, które towarzyszą rozwojowi gospodarczemu, ożyły obrazy przeszłości górali beskidzkich, które nawiązują do pasterstwa jako źródła ich własnej tożsamości. Obrazy przeszłości i wiedza o niej – jak zauważa Paul Connerton w książce pt. *Jak społeczeństwa pamiętają* – są przechowywane i podtrzymywane wyłącznie w procesie komunikacji, która odbywa się za pośrednictwem języka jako nośnika treści symbolicznych oraz za pośrednictwem „zbiorowych ceremonii” czy „praktyk rytualnych”³⁹. To właśnie dzięki określonym zachowaniom językowym oraz praktykom rytualnym podejmowanym aktualnie przez beskidzkich pasterzy kształtuje się pamięć o przeszłości, która ma wpływ na ich własną identyfikację oraz tożsamość lokalnej społeczności.

U podstaw współczesnego konstruowania pamięci o tradycji pasterskiej leży „wołoskie dziedzictwo”. Dla członków społeczności lokalnej jest to bardzo silny czynnik autoidentyfikacyjny. Jak zauważa etnologka Sylwia Tumidajska, *tradycja rozumiana jako dziedzictwo niesie w sobie ładunek emocjonalny, bo dziedziczy się ją po przodkach, „swoich” nie po „obcych”, do dziedzictwa ma się prawo, ale ono również zobowiązuje, o dziedzictwo ma się dbać. Stawianie sprawy jako dziedzictwa powoduje tworzenie emocjonalnych więzi między „nimi” (tj. przodkami, Wołochami) a nami*⁴⁰. Wołosi, wędrując od co najmniej XIV wieku z obszarów południowo-wschodniej Europy do innych regionów karpaccich, przenieśli na teren Beskidu Śląskiego zarówno specyficzne prawo, opierające się na gospodarce

38 GOLKA, Marian: *Pamięć społeczna i jej implanty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009, s. 147. Zob. też: CONNERTON, Paul: *Seven types of forgetting*. Memory Studies, 2008, vol. 1, s. 59–71.

39 CONNERTON, Paul: *Jak społeczeństwa pamiętają*. Przekł. Napiórkowski Marcin. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012, s. 87–93.

40 TUMIDAJSKA, Sylwia: Na dzisiejszym „sałaszu” w Beskidzie Śląskim – refleksja etnologa. In: MICHAŁEK, Józef (ed.): *Owce w Beskidach*, dz. cyt., s. 44.

sałaszniczo-pasterskiej, jak i organizację życia dorocznego i rodzinnego, a także artefakty i zwroty językowe związane z pasterstwem⁴¹. Przez współczesnych pasterzy uważani są za praprzodków, którym zawdzięczają nie tylko sposób gospodarowania i organizację życia społecznego, ale przede wszystkim własną kulturę i tożsamość. Mediatorem pomiędzy tradycją a współczesnością, pomiędzy przodkami – Wołochami – a współczesnymi mieszkańcami beskidzkich wsi jest baca. To on jest uprawniony do prowadzenia działań, które przywracają pamięć o całokształcie kultury pasterskiej i dają gwarancję zachowania etosu pasterstwa. Zgodnie z tradycją, baca był najważniejszą osobą na sałaszu, a zostawał nim najczęściej starszy, doświadczony człowiek. Odpowiadał za przetwarzanie owczego mleka na ser oraz za jego jakość (za złe zarządzanie był karany), wyznaczał pasterzom miejsca wypasu i pomagał przy dojeniu. To on na początku sezonu przyjmował owce od miszaniaków, na końcu sezonu oddawał im tę samą liczbę, a każdą brakującą sztukę musiał wynagrodzić⁴². Przywrócenie w Beskidzie Śląskim gospodarki sałaszniczej spowodowało nadanie bacy jeszcze jednej ważnej funkcji – stał się on strażnikiem tradycji i to właśnie na nim ciąży obowiązek pielęgnowania dziedzictwa kulturowego. W wypowiedziach baców i pasterzy beskidzkich pojawia się często odwołanie do tradycji wołoskiej jako źródła ich własnej tożsamości oraz wszystkich górali karpaccy. Przykładem mogą być słowa jednej z bardziej aktywnych osób działających na rzecz przywrócenia gospodarki pasterskiej w Beskidzie Śląskim, czyli bacy Piotra Kohuta z Koniakowa. Wypasa on co roku około tysiąca dwustu owiec w formie gospodarki szałaśniczej, prowadzi wypas zamiennie na kilku halach, między innymi Podgrapy, Hali Baraniej, Magurki oraz Ochodzitej. Identyfikuje on współczesną gospodarkę sałaszniczo-pasterską w odwołaniu do „wołoskiego dziedzictwa”, mówiąc o wspólnocie „społeczności karpackiej”⁴³. Piotr Kohut był jednym z uczestników Redyku Karpackiego – Transhumance 2013, czyli wędrowki pasterzy ze stadem trzystu owiec, z psami, osłami i końmi przez obszary Rumunii, Ukrainy, Polski, Słowacji i Czech. W trakcie redyku, czyli w okresie od 11 maja do 14 września 2013 roku, pasterze wraz ze stadem pokonali trasę około tysiąca dwustu kilometrów⁴⁴. Uczestnicy projektu od początku podkreślali, że podejmowany przez nich wysiłek jest hołdem składanym przodkom wołoskim, a wędrowka stanowi

41 KOCÓJ, Ewa: *Ginący świat pasterzy Karpackich...*, dz. cyt. KOCÓJ, Ewa: *Powroty do tematów pasterskich...*, dz. cyt. 86.

42 ŠTIKA, Jaroslav: *Ovčof na leto i na zimu*. In: RICHTER, Leszek – SZYMIK, Jan (eds.): *Sałasnictwo w Beskidach*. Czeski Cieszyn: Sekcja Ludoznawcza ZG PZKO, 2005 s. 15–20; ŠTIKA, Jaroslav: *O sałaszach, gospodarstwie sałaszniczym i sałaszniczych obyczajach*. In: MICHAŁEK, Józef (ed.): *Owce w Beskidach...*, dz. cyt., s.75.

43 TUMIDAJSKA, Sylwia: *Na dzisiejszym „sałaszu” w Beskidzie Śląskim...*, dz. cyt., s. 43–44.

44 Szczegółowe informacje dotyczące Redyku Karpackiego znajdują się na stronie: <http://www.porozumieniekarpackie.pl/172,pobierz,prezentacja-redyk-karpacki-transhumance-2013.htm> (cit. 30.08.2019).

świadczenie tożsamości pasterskiej, której podtrzymywanie jest obowiązkiem współczesnych górali. Na łamach Podhalańskiego Serwisu Informacyjnego „Watra” pojawiła się zapowiedź Redyku Karpackiego wraz z wypowiedzią Piotra Kohuta, który wyjaśnił cel projektu następująco: *Swą wędrówką przez Karpaty składamy hold naszym wołoskim przodkom wskazując przy tym na tożsamość, która winna być chroniona i strzeżona – przede wszystkim przez nas samych. Godność pasterza wynika z jego świadomości własnej tożsamości w drodze. Nie dajmy się zwieść złudnemu wrażeniu skoku cywilizacyjnego, współczesności oferującej dobrobyt i długowieczność w zamian za zachwianie naszej duchowości. Świat nowoczesnych technologii jak najbardziej powinien być wykorzystywany przez nas, jednakże nie zapominajmy że nasza siła tkwi w tradycji i korzeniach pasterskich*⁴⁵. Wypowiedź ta ukazuje, iż procesy przekazu pamięci oraz zapamiętywania odbywają się w dwóch przestrzeniach: społecznej i historycznej. Robert Traba, omawiając teorię Jana Assmanna, wskazuje właśnie na aspekt powiązania kultury, która jest wspólna dla grupy w określonym czasie, oraz historii, która stanowi poczucie związku z przodkami: *Transmisja pamięci i zapamiętywania dokonuje się w konkretnych warunkach rozwoju kultury. Tworzy tę kulturę i jednocześnie powoduje, że jednostki budują między sobą więzi pozwalające im się identyfikować jako grupa posiadająca wspólną kulturę. (...) Na płaszczyźnie społecznej wytwarza się między członkami grupy poczucie współprzynależności kulturowej ze względu na życie w tym samym czasie. Na płaszczyźnie historycznej tworzy się natomiast poczucie związku z poprzednimi pokoleniami definiowanymi jako „nasi przodkowie”*⁴⁶. Wspólnota pamięci opiera się zatem na założeniu ciągłości pomiędzy tym, co dawne, a tym, co współczesne. Grupa konstytuująca się jako wspólnota pamięci tworzy „świadomość tożsamości w czasie”, co oznacza, że pamiętane fakty są wybierane oraz określane ze względu na odpowiedniość, podobieństwo i ciągłość. Taki zabieg stosowany jest w celu zachowania trwałości grupy, która jest wartością nadrzędną, wymagającą zacierania zmian i postrzegania historii jako niezmiennego trwania. Gdyby bowiem grupa uświadomiła sobie własną przemianę, przestałaby istnieć jako taka i dała początek nowej grupie⁴⁷. Ukazanie ciągłości dziedzictwa wołoskiego, a tym samym uporządkowanie wyobrażenia o świecie jako racjonalnym następstwie zdarzeń, bez niespójności i zróżnicowania, jest możliwe dzięki myśleniu mitycznemu. Mit Wołochów jako przodków dzisiejszych górali kształtuje się poprzez powtarzalne opowieści

45 Wypowiedź Piotra Kohuta zamieszczona w Podhalańskim Serwisie Informacyjnym „Watra” z dnia 13 maja 2013 roku w związku z rozpoczęciem Redyku Karpackiego: <https://www.watra.pl/rotbav/wiadomosci/2013/05/14/ruszyl-redyk-karpacki-2013> (cit. 29.08.2019).

46 TRABA, Robert: *Pamięć kulturowa – pamięć komunikatywna. Teoria i praktyka badawcza Jana Assmanna. Wstęp do wydania polskiego*. In: ASSMANN Jan, *Pamięć kulturowa*. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych. Przekł. KRYCZYŃSKA-PHAM, Anna. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2016, s. 14.

47 ASSMANN, Jan: *Pamięć kulturowa...*, dz. cyt., s. 56.

o przeszłości, stanowiące wprowadzenie do prawie wszystkich warsztatów, prelekcji czy wystaw poświęconych pasterstwu w Beskidach (np. prowadzonych w Muzeum Beskidzkim im. Andrzeja Podzorskiego w Wiśle, Centrum Pasterskim w Koniakowie czy Muzeum Těšinska w Czeskim Cieszynie⁴⁸). Powtarzalne i zestandaryzowane teksty o Wołochach, którzy szli szczytami Karpat ze stadem owiec i przynieśli w Beskidy swoje prawo oraz zwyczaje pasterskie, stanowią źródło konotacji i matrycę interpretacyjną, przywodzące na myśl skojarzenia o góralach jako dziedzicach wołoskiej tradycji. Mity, jak zauważa Jan Assmann, są typowymi figurami pamięci kulturowej, stanowią bowiem zapamiętaną historię założycielską, którą opowiada się po to, aby objaśnić teraźniejszość z perspektywy prapoczątku⁴⁹. Narracja mityczna służy tu jednocześnie integracji społecznej oraz kreowaniu kolektywnie podzielanego obrazu świata i wspólnego systemu wartości⁵⁰. To wyobrażenie o własnej wspólnotcie znalazło odzwierciedlenie w albumie pt. *Dziewięć Sił Karpackich*, który został wydany w ramach projektu Karpaty Łączą we współpracy z Fundacją Pasterstwo Transhumancyjne, której członkami są beskidzcy hodowcy owiec i osoby zaangażowane na rzecz rozwoju tradycyjnego pasterstwa, w tym Piotr Kohut i jego żona Maria oraz Józef Michałek. Omówione są tu między innymi „cechy ludzi gór”, które składają się na sposób życia w harmonii z naturą oraz wspólnotę człowieka i ziemi: ogromne wzajemne zaufanie, wynikające z przynależności grupowej (pasterska siła zaufania); pracowitość oraz umiejętność znoszenia trudów ciężkiej pracy (pasterska siła przetrwania); umiejętność rozpoznawania zagrożeń oraz przewidywania zdarzeń w środowisku naturalnym dzięki doświadczeniu własnemu oraz wcześniejszych pokoleń (pasterska siła odpowiedzialności); świadomość początku i końca egzystencji, godzenie się ze zdarzeniami losowymi, z przemijaniem, upodobanie stylu życia „w drodze” (pasterska siła przemijania); umiejętności manualne i doskonały przekaz pokoleniowy połączony z wrażliwością artystyczną sprawiają, że ludzie gór to mistrzowie rękodzielnictwa (pasterska siła tworzenia); umiejętność życia w środowisku gór, pozyskiwanie produktów z otoczenia, znajomość roślin i zwierząt, samowystarczalność, szacunek dla regionu i przyrody (pasterska siła żywobycia); kontemplacja, medytacja i modlitwa, zdolność rozpoznania wpływu sił natury i pór roku na człowieka, umacnianie więzi z Bogiem (pasterska siła duchowości); dbałość o odrębność kulturową, obrzędowość, o zachowanie gwary, tradycji, zwyczajów, muzyki, sztuki, architektury, świadomość dziedzictwa krwi (pasterska siła kultury); świadomość przemijania ludzkiego życia, nie

48 Przykładem może być wystawa organizowana przez Muzeum Těšinska w sali wystawowej w Jabłonkowie pt. *Valaši na Těšinsku*: https://www.muzeumct.cz/vystavy/193=-valasi-na-tesinsku?fbclid=IwAR0bg1HBfq_KWlplQbPHZYe-Hc74LilCkRR4o9pNH3tiITLSADoQJtgQXvY (cit. 20.08.2019).

49 ASSMANN, Jan: *Pamięć kulturowa...*, dz. cyt., s. 68.

50 KAJFOSZ, Jan: *Mitologie Rolanda Barthes'a a antropologia kognitywna*. In: GRZEGORCZYK, Anna – KACZMAREK, Agnieszka – MACHTYL, Katarzyna (eds.): *Imperium Rolanda Barthesa*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 98.

przywiązywania się do dóbr materialnych, rozumienie tajemnicy własności Karpat: „mieć góry całe, uważać je za swoje, lecz umieć ich nie posiadać” (pasterska siła wolności)⁵¹. Omówione tu cechy stanowią etos wspólnoty pasterskiej, czyli pozytywnie wartościowane wyznaczniki grupy, które są (w założeniu) podzielane przez wszystkich jej członków. Zdefiniowanie etosu pasterzy pozwala na ujednoczenie obrazu własnej grupy, kształtującego się w znacznej mierze w oparciu o pamięć o mitycznych przodkach, którzy przekazali wskazane wartości i wzory zachowania kolejnym pokoleniom. Uczestniczenie we wspólnej wiedzy i pamięci oraz podzielenie obrazu wspólnoty, jawiącego się jako trwałe i niezmienny w czasie, daje członkom poczucie przynależności do zbiorowości.

Dziedzictwo wołoskie jako atrakcja turystyczna

Do dziedzictwa wołoskiego odwołują się autorzy projektu Szlak Kultury Wołoskiej, który został sfinansowany ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach programu Interreg V-A Polska – Słowacja 2014–2020. Na stronie internetowej, w opisie projektu znajduje się opis koncepcji powołania Szlaku: *Szlak Kultury Wołoskiej zakłada funkcjonowanie międzynarodowego szlaku kulturowego bazującego na dziedzictwie wołoskim. Przywrócenie lokalnego dziedzictwa historyczno-kulturowego poprzez działania (inventaryzację zasobów kulturowych, szkolenia i warsztaty kulturowe), publikacje na temat kultury wołoskiej, „eventy wołoskie” (bazujące na cyklu pasterskim i wypasie owiec) pozwala odkryć na nowo i przypomnieć to popadające w niepamięć dziedzictwo. Transgraniczny, zintegrowany szlak kulturowy służy jako nośnik regionalnych wartości kulturowych. Poprzez popularyzację wpływa na rozwój wołoskiego dziedzictwa, czyniąc je „żywym” świadectwem kultury pogranicza. Szlak otwiera nowe, wspólne możliwości przed lokalnymi społecznościami, które bazując na kulturze wołoskiej mogą tworzyć własną ofertę kulturową np. poprzez warsztaty rękodzieła, lokalne imprezy wołoskie, produkcję serów itp.*⁵². Projekt obejmował m.in. inventaryzację zasobów kulturowych związanych z kulturą pasterską i dziedzictwem przyrodniczym, utworzenie strony internetowej promującej „kulturę wołoską” poprzez zamieszczanie informacji o atrakcjach na pograniczu polsko-słowackim, a także współorganizację redyków w słowackiej miejscowości Zázrivá oraz w polskich miejscowościach: Ustrzyki Górne, Brenna oraz Wisła Cieńków. Redyki wzbogacone były występami kapel góralskich i grup folklorystycznych, prelekcjami i pokazami wyrobu owczych serów, degustacjami dań regionalnych, warsztatami rzemiosła kultury wołoskiej (np. warsztaty tkackie, snycerskie, stolarskie, zielarskie) oraz konkursami gry

51 Album *Dziewięć Sił Karpackich*, wydany został przez Centrum UNEP/GRID-Warszawa.

52 Opis koncepcji szlaku znajduje się na stronie: <https://szlakwołoski.eu/> (cit. 14.08.2019).

Warsztaty z obróbki wełny w Centrum Pasterskim w Koniakowie znajdującym się aktualnie na Szlaku Kultury Wołoskiej, 2.05.2016. Autor Katarzyna Marcol.

na tradycyjnym instrumencie pasterskim czy strzelania z łuku⁵³.

Już samo użycie w nazwie szlaku określenia „wołoski” ma daleko idące konsekwencje wynikające z przypisanych temu desygnatowi przez społeczność komunikacyjną treści implicytnych (mileząco zakładanych), które są powielane za pomocą klisz językowych. Klisze językowe podsuwają i ułatwiają pewne konceptualizacje przeszłości za pomocą ukrytego założenia wspólnego dla nadawcy i odbiorcy. Funkcjonują one w społeczności jako wyraz realizmu językowego zakładającego, że nazwy te odbijają obiektywną rzeczywistość i ujawniają to, co istniało zawsze w ten sam sposób. Faktycznie jest jednak tak, że nazwy w jakimś stopniu konstruują rzeczywistość doświadczaną, wprowadzają w nią podziały i narzucają sposoby jej rozumienia⁵⁴. Użycie przymiotnika „wołoski” w stosunku do szlaku kulturowego sugeruje, iż znajdujące się

na jego trasie miejsca, artefakty i wydarzenia są dziedzictwem kulturowym Wołochów. Jest to jednak dosyć swobodna interpretacja, biorąc pod uwagę, że w zakładce „Kultura” znajduje się odniesienie do współczesnego designu i etnodesignu, obejmującego np. etui na wizytówki wykonane z owczej wełny czy podnóżek w kształcie owcy pokryty wełną. Przedmioty te, choć są przykładami nowoczesnej sztuki użytkowej, są współcześnie wytworzone i odpowiadają aktualnym potrzebom oraz estetyce odbiorców, to dzięki umieszczeniu na „wołoskim szlaku” zyskały funkcję nośników pamięci. Uaktywniły się bowiem jako „nośniki pamięci” dzięki wpisaniu ich na listę artefaktów szlaku kulturowego poświęconego dziedzictwu wołoskiemu.

Zamieszczone na szlaku artefakty, przestrzenie i wydarzenia są pogrupowane według kategorii: architektura (m.in. kolyby, baczówki, chaty, budownictwo sakralne), kultura (m.in. obrzędowość, strój, muzyka, produkty pasterskie, przysłowia

53 Szczegółowy opis projektu znajduje się na stronie: <https://pl.plsk.eu/-/z-zycia-projektow-szlak-kultury-wołoskiej> (cit. 14.08.2019).

54 KAJFOSZ, Jan: *Presupozycje w analizie potocznych dyskursów pamięciowych*. In: CZACHUR, Waldemar (ed.): *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2018, s. 118.

i powiedzenia pasterskie, imprezy i wydarzenia związane z kulturą pasterską, redyki, święta bacowskie, sprzęt pasterski), przyroda (hale, obszary chronionego krajobrazu, parki narodowe), rzemiosło i rękodzieło (warsztaty rękodzieła ludowego, wyroby z wełny, dzwonki pasterskie i inne wyroby rękodzielnicze związane z kulturą wołoską), zagrody edukacyjne (przestrzenie, w których prowadzone są zajęcia edukacyjne nawiązujące tematem do tradycji wołoskich). Stanowią one swoiste „miejsca pamięci”, *lieux de mémoire*, które Pierre Nora zdefiniował jako wszelkie praktyki (przedmioty, organizacje), których podstawowym celem jest podtrzymywanie (stymulowanie) pamięci o przeszłości⁵⁵. Zdaniem francuskiego badacza, zwrot w kierunku miejsc pamięci (*lieux de mémoire*) pojawił się w momencie, „w którym świadomość zerwania z przeszłością łączy się z poczuciem, że pamięć została rozbita”, dlatego też stanowią one ucieleśnienie pamięci „w pewnych miejscach, w których wciąż trwa poczucie historycznej ciągłości”⁵⁶. Miejsca pamięci istnieją dlatego, że nie ma już rzeczywistych „środków pamięci” (*milieux de mémoire*), jakimi były wspólnoty wiejskie czy kościoły, gwarantujące transmisję pamięci oraz zachowanie wartości istotnych dla wspólnoty. Badacz stawia tezę, iż to zanik kultury wiejskiej, „kluczowej przechowalni pamięci zbiorowej”, jest jedną z podstawowych przyczyn zaniku transmisji zbiorowo pamiętanych wartości. Należy przy tym zwrócić uwagę na dynamikę przemian pamięci zbiorowej społeczeństw, która – zdaniem Pierre’a Nory – wynika z globalnej tendencji do demokratyzacji oraz z rozwoju kultury masowej⁵⁷. Funkcja miejsc pamięci to z jednej strony chęć zakomunikowania doświadczenia, które trudno przekazać w zwykłym procesie komunikacyjnym, a z drugiej – realizacja celu pedagogicznego, jakim jest przekazywanie wiedzy potomnym.

Takimi „miejscami pamięci”, w rozumieniu Pierra Nory, są czynne bacówki i kolyby, w których odbywają się pokazy i warsztaty wyrobu sera, obróbki wełny i sianokosów, czy degustacja produktów z mleka owczego. W Beskidzie Śląskim są to m.in. Bacówka Bucze w Górkach Wielkich, Bacówka na Malince w Brennej Leśnicy, Kolyba na Szańcach w Koniakowie czy też Bacówka na Stecówce w Istebnej (jest ona szczególnie ważna w obrzędowości pasterskiej na terenie Beskidu Śląskiego, gdyż w tym miejscu w 2004 roku rekultywowano *myiszani owiec* i *rozsód owiec* – święta wyjścia i powrotu owiec z hal). Miejsca te funkcjonują jak specyficzne muzea, gdzie o przeszłości opowiadają „wyspecjalizowani nosiciele tradycji”⁵⁸, którymi są górale przekazujący wiedzę o tradycjach pasterskich. Przestrzenie te służą zarówno umacnianiu zbiorowej tożsamości, gdyż korzystają z nich członkowie

55 KOŃCZAL, Kornelia: *Miejsca pamięci* (hasło). In: SARYUSZ-WOLSKA, Magdalena – TRABA, Robert (eds.): *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, s. 230–232.

56 NORA, Pierre: *Między pamięcią i historią. Les Lieux de Mémoire*. Przel. Mościcki, Paweł. Archiwum, 2009, nr 2, s. 9.

57 Tamże, s. 4.

58 ASSMANN, Jan: *Pamięć kulturowa...*, dz. cyt., s. 69.

lokalnej wspólnoty podczas spotkań edukacyjnych i ludycznych, jak również stanowią dla osób spoza wspólnoty (m.in. dla turystów przybywających w Beskidy) wyraźny znak odmienności kulturowej. Powstawanie „miejsce pamięci” nawiązujących do kultury pasterskiej w Beskidzie Śląskim wynika bowiem z dwóch czynników: z jednej strony, z chęci zachowania pamięci o wołoskim dziedzictwie kulturowym konstytuującym wspólnotę, a z drugiej strony – wyeksponowania go jako emblematu własnej tożsamości górali wobec „innych”. Kształtowanie własnej tożsamości odbywa się bowiem zawsze w odniesieniu do osób spoza grupy, którymi dla górali najczęściej są turyści przybywający w góry, odwiedzający baczówki w celu nabycia sera owczego oraz uczestniczący w imprezach poświęconych pasterstwu. Dla zobrazowania wzajemnych zależności pomiędzy tymi dwoma płaszczyznami kształtującymi poczucie wspólnoty, przytoczę przykłady funkcjonowania współczesnych „miejsce pamięci” związanych z tradycjami pasterskimi. Pierwszym przykładem jest kolyba ustawiona w centrum Wisły przez Barbarę i Jana Kędziorów, którzy sami są sąsiedznikami i swoje stado wypasają na Stecówce w Istebnej. W założeniu kolyba ta, znajdująca się w pobliżu amfiteatru w Parku Kopczyńskiego, przy ruchliwym trakcie turystycznym, miała być atrakcją Tygodnia Kultury Beskidzkiej oraz innych imprez organizowanych przez Wiślańskie Centrum Kultury w sezonie letnim 2019 roku, a przy okazji sposobem promocji lokalnych produktów owczych⁵⁹. Tutaj odbywały się prelekcje dotyczące tradycji, wyrobu serów, degustacja i sprzedaż produktów z mleka owczego. Przy kolybie usytuowany był również nieduży *koszorz*, w którym pasły się owce, będące atrakcją zwłaszcza dla dzieci. Gospodarze ubrani w stroje ludowe obsługiwali turystów, serwując *herbatę z zielin*, tłumacząc różnice pomiędzy podhalańskimi a wiślańskimi nazwami serów i wielokrotnie tłumacząc, czym różni się *oscypek* od *redykolki*. Jednak w trakcie prowadzenia rozmowy z Barbarą i Janem Kędziorami w tejże kolybie przekonałam się, że było to miejsce nie tylko stworzone z myślą o turystach. Znaczną część gości stanowili mieszkańcy Wisły, znajomi i nieznajomi, którzy przyszli się przywitać, porozmawiać, napić się herbaty lub serwatki z mleka owczego, chwilę potowarzyszyć gospodarzom. Niewątpliwie funkcja tego miejsca nie kończyła się na edukacji i promocji, tutaj – dzięki architekturze nawiązującej do górskich obiektów służących pasterzom, nagromadzeniu przedmiotów pasterskich, obecności gospodarzy w strojach ludowych, rozmowie „po naszymu”, czyli gwarą wiślańską – utrwalano poczucie wspólnoty. Kolyba ustawiona w nietypowym miejscu dla tego typu obiektów, w sąsiedztwie budek z pamiątkami, stoisk z pieczoną kiełbasą i zatłoczonych uliczek wiślańskiego centrum była miejscem, które sprawiało wrażenie, jakby zatrzymał się tam czas. Wejście do wewnątrz budynku zarezerwowane było tylko dla „swoich”, gdzie na drewnianych ławach

59 Tekst prasowy na temat kolyby w centrum Wisły: <https://dziennikzachodni.pl/owcze-sery-zagoscily-w-wisle-podczas-tygodnia-kultury-beskidzkiej-pasterska-kolyba-stanela-w-parku-kopczynskiego/ar/c1-14324209> (cit. 27.08.2019).

Kolyba w centrum Wisły, 31.08.2019. Autor Katarzyna Marcol.

siadali mieszkańcy Wisły, rozmawiali o sprawach nurtujących aktualnie społeczność lokalną, później wychodzili i przychodzili następni – aby znowu usiąść, porozmawiać, pobyc w własnym gronie.

Kolejnym przykładem dwoistej funkcji „miejsc pamięci” jest funkcjonowanie Centrum Pasterskiego w Koniakowie oraz organizowane przez Marię i Piotra Kohutów *miyszani owiec* w pierwszy weekend maja. Redykom towarzyszy wspólna modlitwa z udziałem kapłana, występy zespołów i kapel ludowych, prelekcje, pokazy wyrobu serów i żentycy, degustacja potraw, jarmark produktów rękodzielniczych. Z roku na rok przybywa osób, które chcą zobaczyć widowisko uroczystego poświęcenia stada owiec przez księdza, okadzanie *koszorów*, *miyszanie owiec* wokół moja (ustrojonego drzewka jodłowego) i wyjście na sałasz na Ochodzitą. Wzrost ruchu turystycznego powoduje, że pasterze starają się jednocześnie traktować redyk jako obrzęd będący realizacją tradycji i potwierdzeniem „ciągłości historii”, a przy tym sprostać zadaniu ukazania własnego dziedzictwa jako atrakcji turystycznej. Jest to zadanie niezwykle trudne, wymagające nie tylko zdolności organizacyjnych, ale też znacznej dozy empatii w odniesieniu do „innych”, którzy nie zawsze rozumieją kontekst społeczno-kulturowy rozgrywających się na ich oczach wydarzeń. Dlatego też na oficjalnym plakacie przygotowanym przez Centrum Pasterskie w Koniakowie,

Myszani owiec w Koniakowie, 1.05.2017. Autor Katarzyna Marcol.

informującym o tradycyjnym *myszaniu owiec* 1 maja 2019 roku, pojawiła się adnotacja: *Wszystkich gości i mieszkańców prosimy o zachowanie szczególnej ostrożności przy parkowaniu oraz przechodzeniu przez drogę. Prosimy również o wyrozumiałość i cierpliwość w trakcie obrzędów – nie jest to reżyserowany pokaz sceniczny – wszystkie czynności wykonywane przez gazdów, pasterzy i bace to autentyczna, trudna praca, mająca na celu utworzenie stada owiec pochodzących z różnych gospodarstw* (podkreślenie zdania wtrąconego jest zachowaniem oryginalnego zapisu).

W rozmowie z Marią Kohut, żoną bacy Piotra Kohuta, która prowadzi Centrum Pasterskie w Koniakowie i jest prezeską zarządu Fundacji Pasterstwo Transhumancyjne, wielokrotnie zostało podkreślone, iż pasterstwo jest żywą kulturą, łączącą to, co tradycyjne z tym, co nowoczesne: *nasza kultura góralska wywodzi się z pasterstwa: stroje, muzyka, tańce. Bazą jest ciężka praca. Staramy się jednak żyć współcześnie, a turystyka należy do tej współczesności. Nasza gazdówka stała się atrakcją turystyczną, co przerosło nasze oczekiwania, więc możemy z tego żyć i mamy z tego satysfakcję. Ważniejsze jest jednak to, że wszystko w gazdówce ma dla nas osobiste znaczenie, wszystko ma swoją historię*⁶⁰. Centrum Pasterskie jest miejscem, gdzie realizowane są

⁶⁰ Badania terenowe prowadzone w dniu 17.01.2019 roku w Koniakowie.

działania, których wspólnym mianownikiem jest tradycja wypasu owiec. Kompleks jest otwarty cały rok, a w jego skład wchodzi zabudowania nawiązujące architekturą do tradycyjnego budownictwa beskidzkiego: gazdówka (pomieszczenia gospodarcze, w których zamieszkują owce i kozy), bacówka „Na Szańcach”, Centrum Pasterskie z wystawą i ścieżką edukacyjną oraz Sklep Góralski. W okresie letniego wypasu – gdy owce znajdują się na halach – w tutejszej bacówce odbywają się pokazy wytwarzania serów owczych, takich jak: bundz, bryndza, redykołki oraz oscypek. Turyści mogą kupić sezonowo, prócz serów owczych, także jagnięcinę beskidzką, wpisaną na krajową Listę Produktów Regionalnych. Całorocznie prezentowana jest wystawa pasterska, gdzie eksponowane są sprzęty pasterskie, między innymi: czerpaki, pucyery, ferule, kotły, czy formy drewniane na sery. Dostępna jest także wystawa fotograficzna obrazująca życie na hali i tradycje związane z gospodarką pasterską. Centrum Pasterskie oferuje interaktywną ścieżkę edukacyjną na temat przeróbki runa owczego oraz wełny dawnymi i nowoczesnymi metodami. Można skorzystać z prelekcji na temat tradycyjnego wypasu owiec w Karpatach, jego znaczenia dla zachowania dziedzictwa kulturowego i bioróżnorodności wraz z degustacją tradycyjnych serów regionalnych lub pokazem przeróbki mleka na bundz. Wymienione aspekty działalności, których celem jest ukazanie korzeni góralskiej kultury wywodzących się z pasterstwa, pozwalają mówić o Centrum Pasterskim w Koniakowie jako o miejscu pamięci, które łączy ślady przeszłości wspólnoty z oferowaniem turystom niecodziennych doznań odbiegających od ich codziennych praktyk i obowiązków⁶¹.

Aktualnie hodowcy owiec czekają na nowy okres programowania funduszy unijnych, gdyż obecny kończy się w roku 2020. Od priorytetów wyznaczonych w strategiach rozwoju Unii Europejskiej i jej krajów członkowskich zależy los gospodarki pasterskiej, a wraz z nią – uwarunkowania kształtowania się pamięci zbiorowej. Nie ulega bowiem wątpliwości, iż sama społeczna potrzeba pamiętania we współczesnym świecie zdominowanym przez procesy globalizacyjne (m.in. wpływ środków masowego przekazu na obraz świata, replikacja wzorów kultury zachodniej) nie wystarczy do tego, aby pamięć o przeszłości wspólnoty lokalnej stała się podstawą tożsamości jej członków. Przywrócenie pamięci o pasterskich korzeniach górali beskidzkich wymagało – jak zostało to zobrazowane – odpowiednich strategii, dofinansowania oraz zaangażowania instytucji i liderów lokalnej społeczności. To właśnie pamięć kulturowa jest współcześnie gwarantem zachowania tożsamości pasterskiej, gdyż tradycyjny przekaz międzygeneracyjny przestał pełnić rolę środka przekazu wiedzy o przeszłości i nie odgrywa już decydującej roli w kształtowaniu identyfikacji. Tożsamość zbiorowa, czyli obraz własnej grupy, powstaje dzięki utożsamianiu się z nią członków tej grupy, a jej trwałość zależy od tego, w jakim stopniu motywuje ona myślenie i działanie osób należących do wspólnoty. O ile więc w

61 STUDNICKI, Grzegorz: *Śląsk Cieszyński: obrazy przeszłości a tożsamość miejsc i ludzi*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015, s.220–222, 293.

dyskursie publicznym oraz w sferze działań instytucjonalnych będą przywoływane obrazy przeszłości ukazujące dziedzictwo pasterskie (wołoskie, karpackie), o tyle kształtować się będzie wspólnota oparta o to dziedzictwo.

Bibliografia

- ASSMANN, Aleida: *Między historią a pamięcią. Antologia*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2013.
- ASSMANN, Jan: *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Przekł. KRYCZYŃSKA-PHAM, Anna. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2016.
- CHLEBOWCZYK, Józef: *O komornikach i o „głodnych rokach”*. *Cieszyńskie Szkice Historyczne II*. Katowice: Śląski Instytut Naukowy, 1984.
- CONNERTON, Paul: *Jak społeczeństwa pamiętają*. Przekł. NAPIÓRKOWSKI, Marcin. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012.
- CONNERTON, Paul: *Seven types of forgetting*. *Memory Studies*, 2008, vol. 1, s. 59–71.
- DIJK van, Teun A.: *Badania nad dyskursem*. In: DIJK van, Teun A. (ed.): *Dyskurs jako struktura i proces*. Przeł. GROCHOWSKI, Grzegorz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001.
- GOLKA, Marian: *Pamięć społeczna i jej implanty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009.
- HAHN, Hans Henning – TRABA, Robert: *O czym (nie) opowiadają polsko-niemieckie miejsca pamięci*. In: TRABA, Robert – HAHN, Hans Henning (eds.): *Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Wspólne/Oddzielne*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2015.
- HALBWACHS, Maurice: *Spoleczne ramy pamięci*. Przeł. KRÓL, Marcin. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969.
- JAWOR, Grzegorz: *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000.
- KAJFOSZ, Jan: *Mitologie Rolanda Barthes'a a antropologia kognitywna*. In: GRZEGORCZYK, Anna – KACZMAREK, Agnieszka – MACHTYL, Katarzyna (eds.): *Imperium Rolanda Barthesa*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 95–106.
- KAJFOSZ, Jan: *Presupozycje w analizie potocznych dyskursów pamięciowych*. In: CZACHUR, Waldemar (ed.): *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2018, s. 114–133.

- KIEREŚ, Małgorzata: *O gospodarce szałasniczo-pasterskiej w etnograficznej pigułce*. In: MICHAŁEK, Józef (ed.): *Owce w Beskidach, czyli Owca Plus po góralsku*. Istebna: Publikacja dofinansowana ze środków budżetowych Województwa Śląskiego, 2010, s. 22–36.
- KIEREŚ Małgorzata: *Współczesny kontekst zmian w obyczajowości tradycyjnej kultury pasterskiej w Karpatach*. In: ROSIEK, Barbara – ŚLABOSZ-PAŁACZ, Katarzyna (eds.): *Kultura pasterska we współczesności karpackiej z uwzględnieniem regionu Babiej Góry*. Zawoja: Babiogórskie Centrum Kultury, 2015.
- KOCÓJ, Ewa: *Artefakty przeszłości jako ślady pamięci. Dziedzictwo kulturowe Aromanów (Wołochów) na Balkanach*. *Prace Etnograficzne*, 2015, z. 4, s. 271–305.
- KOCÓJ, Ewa: *Dziedzictwo kulturowe mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych kręgu Karpat – narracje lokalne i zarządzanie instytucjonalne (wstępne rezultaty badania pilotażowego)*. *Prace Etnograficzne*, 2016, nr 3, s. 193–213.
- KOCÓJ, Ewa: *Ostatni pasterze Karpat? Redyk Karpacki 2013 – fenomen międzynarodowego projektu dotyczącego współczesnej wołoskiej kultury pasterskiej*. *Culturologica Slovaca* 2, 2017, s. 20–37.
- KOCÓJ, Ewa: „*Na szałasie ni ma pani lekko*”. *Życie codzienne pasterzy wołoskich na szalasach na pograniczu polsko-słowackim w XXI wieku jako dziedzictwo kulturowe regionu Karpat (wybór zagadnień)*. *Balkanica Posnaniensia* 25, 2018, s. 269–295.
- KOCÓJ, Ewa: *Powroty do tematów pasterskich. Zwyczaje i wierzenia związane z rozpoczęciem sezonu pasterskiego na pograniczu polsko-słowackim w XXI wieku*. *Etnografia Polska* 62, 2018, z. 1–2, s. 85–106.
- KOCÓJ, Ewa: *Ginący świat pasterzy karpackich. Życie codzienne pasterzy wołoskich na szalasach na pograniczu polsko-słowackim w XXI wieku jako dziedzictwo kulturowe regionu Karpat (wybór zagadnień)*. In: KOCÓJ, Ewa – MICHAŁEK, Józef (eds.): *Bacowie i Wałasi. Kultura pasterska na pograniczu polsko-słowackim*. Cieszyn: Stowarzyszenie Wspierania Inicjatyw Gospodarczych Delta Partner, 2018, s. 55–130.
- KOŃCZAL, Kornelia: *Miejsce pamięci* (hasło). In: SARYUSZ-WOLSKA, Magdalena – TRABA, Robert (eds.): *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, s. 229–234.
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, Bronisława: *Gospodarka pasterska w Beskidzie Śląskim*. *Prace i Materiały Etnograficzne VIII–IX, 1950–1951*, s. 155–322.
- NORA, Pierre: *Między pamięcią i historią. Les Lieux de Mémoire*. Przeł. MOŚCICKI, Paweł. *Archiwum*, 2009, nr 2, s. 4–12.
- POPIOŁEK, Franciszek: *Historia osadnictwa w Beskidzie Śląskim*. Katowice: Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, 1939.
- RICHTER, Leszek – SZYMIK, Jan (eds.): *Szałasnictwo w Beskidach*. Czeski Cieszyn: Sekcja Ludoznawcza ZG PZKO, 2005.

- SPYRA, Janusz: *Wisła. Dzieje beskidzkiej wsi do 1918 roku. Monografia Wisły*, t. 2. Wisła: Urząd Miasta w Wiśle, 2007.
- SPYRA, Janusz: *Śląsk Cieszyński w okresie 1653–1848*. Cieszyn: Starostwo Powiatowe w Cieszynie, 2012.
- STUDNICKI, Grzegorz: *Śląsk Cieszyński: obrazy przeszłości a tożsamość miejsc i ludzi*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015.
- SZACKA, Barbara: *Czas przeszły, pamięć, mit*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2006.
- ŠTIKA, Jaroslav: *Ovčor na leto i na zimu*. In: RICHTER, Leszek – SZYMIK, Jan (eds.): *Salasznictwo w Beskidach*. Czeski Cieszyn: Sekcja Ludoznawcza ZG PZKO, 2005 s. 15–20.
- ŠTIKA, Jaroslav: *O salaszach, gospodarstwie salaszniczym i salaszniczych obyczajach*. In: MICHAŁEK, Józef (ed.): *Owce w Beskidach, czyli Owca Plus po góralsku*. Istebna: Publikacja dofinansowana ze środków budżetowych Województwa Śląskiego, 2010, s.70–79.
- TRABA, Robert: *Pamięć kulturowa – pamięć komunikatywna. Teoria i praktyka badawcza Jana Assmanna. Wstęp do wydania polskiego*. In: ASSMANN, Jan: *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Przekł. KRYCZYŃSKA-PHAM, Anna. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2016, s. 11–25.

Summary

Formation of Memory about the Pastoral Heritage of the Beskids Gorals

Restoration of pastoralism in the Silesian Beskids in the 21st century is the result of European Union subsidies and rapid development of tourism economy. The restoration was not only related to grazing and possibilities of economic development, it also launched a reflective approach to new pastoralism. Pastoralism was “re-discovered” after many years of absence in economy, and despite the lack of intergenerational transfer of knowledge about the shepherd’s profession. Thanks to the activities of new generation of local activists, the new pastoralism has a chance to become not only a completely new concept, but it is deeply rooted in tradition. However, it is a project resulting from the needs of modern times.

Key words

Pastoralism – collective memory – identity – tourism – Silesian Beskids Mountains – Poland

„Mrtnická bába“ – dvě léčitelské osobnosti západních Čech¹

PhDr. Dana Motyčková, CSc.

Etnologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Na Florenci 3, 110 00 PRAHA 1
motyckova@eu.cas.cz

PhDr. Kateřina Sedlická

Etnologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Na Florenci 3, 110 00 PRAHA 1
katerinasedlicka@seznam.cz

Síť lidí, kteří léčili a pomáhali s udržením zdraví, byla pestrá. Od lékařů graduovaných na univerzitách, přes řemeslné chirurgy, lázeňské, holiče, porodní báby po různé druhy léčitelů (bylináře, zařikávače, napravovače, vodoléčitele...), včetně laických konceptů léčení (rod Pichů – Hoříčky u Náchoda, Vincenz Priessnitz – Gräfenberg, Jan Schroth – Lipová).

Zatímco se ortodoxní a neortodoxní přístupy k léčení ještě v 1. polovině 19. století výrazně prostupovaly a hranice mezi nimi byla flexibilní, tak v posledním desetiletí 19. století proces profesionalizace medicíny v českých zemích definitivně vymezil vnitřní hranice vylučující tradiční způsoby vykonávání léčby.²

V organizování veřejného zdravotnictví se stal výrazným průlomem do dosavadního víceméně živelného usazování lékařů a vytvoření poměrně husté sítě zdravotních obvodů Zemský zdravotní zákon pro Čechy z roku 1888. Obce nad 6 000 obyvatel musely ustanovit a platit lékaře, což významně zlepšilo dostupnost zdravotní pomoci na venkově. V roce 1920 (Zákon o zestátnění zdravotní policie, respektive po novelizaci z roku 1922) se dostali obecní a obvodní lékaři do služeb státu, ale jejich úřední platy se tím nezlepšily. Základem obživy všech zůstala nadále soukromá a pokladenská praxe. Důkladněji byly specifikovány jejich povinnosti (1925): v oboru zdravotní správy měli vykonávat odborný dozor nad hygienickými poměry svých obcí a obvodů, ve výkonu léčebné péče měli zdarma léčit chudé, poskytovat první pomoc, očkovat a v oblasti zdravotně-sociální a humanitní měli spolupracovat s poradnami pro matky a kojence a ústavy sociální péče, provádět zdravotní

1 Příspěvek vznikl v Etnologickém ústavu AV ČR, v. v. i., s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace RVO: 68378076.

2 LENDEROVÁ, Milena – TINKLOVÁ, Daniela – HANULÍK, Vladan: *Tělo mezi medicinou a disciplínou*. Praha: Lidové noviny, 2014, passim.

výchovu a vést zdravotní statistiky. Některé z jejich preventivních úkolů ale postupně přebíraly poradny zakládané dobrovolnými spolky, protiepidemiologická praxe ustupovala do pozadí s ubýváním infekcí a těžiště práce úředních lékařů se přesouvalo do léčebné péče hrazené pojišťovnami. Nejpatrnější a nejzávažnější problém v práci obvodních lékařů po celé meziválečné období byl právě protiklad mezi preventivní péčí, která byla od počátku hlavním posláním státní zdravotní správy, a léčebnou péčí poskytovanou soukromými, poradenskými a úředními lékaři (nejčastěji v jedné osobě). Tento rozpor byl považován za jedno z největších selhání státu v péči o zdraví obyvatelstva. Nezanedbatelná část zdravotní péče byla poskytována na čistě komerční bázi v soukromých organizacích nebo zdravotnických zařízeních. Ke sjednocení preventivní a léčebné péče došlo pak v roce 1951 v rámci centralizace zdravotnictví.³

Předkládaná materiálová studie zachycuje dvě výrazné osobnosti lidového léčitelství v západních Čechách, které provozovaly svou praxi mimo rámec oficiálního zdravotnictví. Vznikla jako výsledek dlouhodobého zájmu jedné z autorek, která se již v diplomové a dizertační práci (1986, 1993) věnovala současnému léčitelství. Drobný příspěvek v regionálním tisku ze 30. let 20. století⁴ ji inspiroval v roce 2004 k terénnímu výzkumu v obci Mrtník a byl základem populárního článku o mrtnické bábě v seriálu o léčitelských rodech u nás v časopisu *Regenerace*.⁵ V letech 2016–2017 se autorka jako lektorka při přednáškách k dějinám medicíny a léčitelství na Univerzitě třetího věku (U3V) na Západočeské univerzitě v Plzni setkala s lidmi, kteří „mrtnickou bábu“ znali osobně, a později i s jejími potomky. Tak mohl vzniknout návratný terénní výzkum, který byl završen předkládanou studií.⁶

Doklady o životních příbězích „mrtnické báby“ vycházejí zejména z řízených polostrukturovaných rozhovorů respondentů v terénu a z drobných dobových tištěných článků. Terénní výzkum a řízené rozhovory probíhaly v roce 2004 a návratný výzkum v roce 2017 (šest respondentů, příbuzní „mrtnické báby“ a obyvatelé obce Mrtník). „Mrtnická bába“ bylo označení pro dvě osoby, které rovnaly zlomeniny a vymknuté klouby a dále kyčle novorozenců v oblasti Manětínska, Kralovicka a Plzeňska od poloviny 19. století do roku 1977.⁷

3 SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČKOVÁ, Ludmila: *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha: Triton, 2004, s. 127, 163, 220.

4 JANATA, Jaroslav: *Lidové léčení*. Vlastivědný sborník okresu rakovnického (s Křivoklátskem) a kralovického (s Manětínkem) 2, 1931, č. 4, s. 53–56.

5 MOTYČKOVÁ, Dana: *Proslulé masti „báby z Mrtníka“*. *Regenerace*. Časopis pro zdravý životní styl 12, 2004, č. 10, s. 28–29.

6 Autorky děkují respondentkám i respondentům, jakož i vnímavým báječným posluchačům U3V za cenné informace a vstřícnost.

7 Tématem se zabýval např. JANATA, Jaroslav: *Lidové léčení*, c. d.

Anna Brejchalová na jedné z mála dochovaných fotografií. Kolem 1900. Repro D. Motyčková, uloženo ve fotoarchivu EÚ AV ČR, v. v. i.

Marie Brejchalová-Pašková, rozená Frundlová, foto asi před 1. světovou válkou. Repro D. Motyčková, uloženo ve fotoarchivu EÚ AV ČR, v. v. i.

Osobní data léčitelk

Anna Brejchalová (24. 3. 1833 Kaznějov – 3. 2. 1918 Mrtník), se narodila v Kaznějově a přivdala na statek v Mrtníku čp. 7, kde se říkalo „U Lonků“. V rodině se tradovalo, že předkové se naučili nejprve rovnat zlomeniny u ovcí a dalších domácích zvířat a teprve později u lidí. Zemřela v 85 letech a jako stárnoucí si svou následnici, které předá řemeslo, vyhlédla sama. Ta k tomu musela mít i fyzické předpoklady, neboť rovnání kostí a masírování vyžaduje značnou sílu.

Marie Brejchalová-Pašková (19. 5. 1882 Mrtník – 5. 8. 1977 Plzeň), rozená Frundlová se narodila v Mrtníku, byla z pěti dětí a často chodila jako děvče k sousedům. Léčení ji zajímalo a Anna Brejchalová jí říkala: „ty si musíš vzít našeho Václava a já Tě to všechno naučím“. V 17 letech se Marie za něho provdala (asi 1899).⁸ Měli pět dětí, dva syny a tři dcery (Václava, který tragicky zahynul v 18 letech (1900?–1918?) a Jana (1908–1988), Marii (1904–1977), Annu (1906–1985) a Alžbětu (1914–1980), která se narodila již jako pohrobek. Poprvé ovdověla v roce 1914 (manžel narukoval mezi prvními na frontu a hned padl), po válce se znovu

8 Navíc statek potřeboval mladou silnou hospodyní. (Parafrázováno podle výpovědí respondentů.)

Usedlost čp. 7 v Mrtníku. Foto D. Motýčková, 2004, uloženo ve fotoarchivu EÚ AV ČR, v. v. i.

provádala za Josefa Paška, který se vrátil z války se střelným zraněním. Společně měli dceru Emu (1923–2012), ale brzo ovdověla podruhé. Dožila se 95 let.

Životní osudy

Vnučka MK⁹ uvedla, že v rodině nikdy netrpěli hladu, bídou, a i když babička dvakrát ovdověla, statek je uživil a dokázala „prací po pacientech“ rodinu zajistit. Všechny děti byly zapojeny do činnosti, jak to na vesnici bylo zvykem. Dále uvedla, že babička byla velice tvrdá žena, na jedné straně jí bylo úžasně přidáno, ale byla tvrdá vůči rodině – hlavně dětem, měla své představy, nemohly například studovat nebo se provdat či oženit s kým chtěly (Jan si nemohl přivést učitelku, Anna se též nemohla provdat za svého vyvoleného, a tak zůstali svobodní a celý život dřeli na statku). Tři dcery se provdaly a ze statku odešly. Ani v 50. letech nevstoupila do JZD a statek uhájila.¹⁰

9 Anonymizovaný seznam respondentů je uveden na konci studie. Všichni respondenti byli ve vztahu (příbuzenském nebo sousedském) pouze s druhou „mrtnickou bábou“ Marií Brejchalovou-Paškovou (1882–1977). Příbuzenství je v dalším textu označováno pouze zkráceně, a to výrazy vnučka, neteř, manžel vnučky.

10 Babička jim nechtěla ublížit, ale chtěla je zabezpečit, do družstva [JZD – jednotné zemědělské družstvo] nešla, i když ostatní členové rodiny by asi chtěli..., znali jen dřinu. Strejda Jan si chtěl přivést učitelku,

Způsoby léčení

Václav Šumavák¹¹ ve svém příspěvku *Lékaři fušeři* z roku 1930 v časopisu *Přírodní lékař napsal* (z textu vyplývá, že se s mrtnickou bábou znal osobně): „*Bába z Mrtníku napravovala zlomeniny s jistotou školeného chirurga. Viděl jsem celé desítky fraktur jí spravených a bezvadně zhojených.*“¹²

Měla veliký cit/citlivost v rukou (a silné zápěstí od masírování). Zvídavý příbuzný JK vzpomínal, jak také zkoušel nahmatat pod jejím „naváděním“ nějaký problém, ale nic nenahmatal, neboť prý pro to „neměl prostě ten potřebný cit“. (Zda se jednalo o empirií vycvičený cit v prstech nebo i vidění vnitřním zrakem, či „prohřívání“ dlaněmi při masírování – to už se nedozvíme, tak jev respondenti nepopsali.)

Vnučka MK uvedla o způsobu léčení: „*Její doménou bylo rovnání zlomeniny a vykloubeniny. Vnitřní nemoci léčila jen výjimečně. Místo zlomeniny nejdřív prohmatala, jak je kost prasklá, zda to není roztřepané, a kost se snažila dostat k sobě. Štípala dlahy z polínek, většinou smrkových od plotny (později ve stáří, když už neměla sílu, je štípala syn Jan). Dlahu přiložila na zlomeninu, kterou nejdřív namočila do lihového obkladu a dlahu omotala, zpevnila. Když šli lidé domů, říkala: budete si na to dávat denně čerstvé lihové obklady (polévat lihem třeba třikrát denně). Používala čistý lih, lékárenský, asi 96%, který byl obtížně dostupný, a sháněla ho přes známé a jak se dalo. Asi po třech týdnech na kontrole pak sundala dlahu, místo promazala, namasírovala a dala jim mast, kterou sama připravovala. Masti/mazání míchala v kvelbu, byly hnědé a silně zapáchaly*“.¹³ Jinde je uvedeno, že zlomeninu každé tři dny kontrolovala a i po sundání dlahy pravidelně masírovala (zřejmě dle vzdálenosti pacienta a závažnosti jeho zranění).

Do „kvelbu“, který byl čtvrtou místností v domě, kde měla svou, jak se říkalo, „mastírnu“, pokud možno nikoho nepouštěla, což omlouvala tím, že zde nemá

ale se zlou se potázal, teta Anna si také nemohla přivést, koho chtěla. Syn Jan Břejchal byl štlíhlý a jemný člověk, spíš pro duševní činnost, na vojně dělal písaře, studoval zemědělskou školu v Lochotíně určitou dobu, ale dokončit ji nemohl. Dcera Alžběta studovala jeden rok v rodinné škole v Mariánských Lázních, ale pak se musela vrátit domů pracovat. Statek na vesnici, to bylo živobytí. Střejda si došel večer aspoň do hospody, ale teta Anna znala jen do Plzně na trvalou [na vlasy] jednou za půl roku nebo zájezd na Svatou Horu na pouť, někdy ji pozvali na svatbu nebo křtiny, ale jinak život k ní byl velice krutý. Dřelí ... babička třeba pásala dobytek, aby měla na plnění dodávek státu, při zcelování lánů dostala místo úrodných polí pozemky nevhodné k hospodaření, dokonce stodolu jí zapálili ... Tři dcery se provdaly. Dcera Alžběta byla asi nejkurážnější a říkala jí: babičko, podívejte, mámo, neumožnila jste Janovi a Anně se provdat, oženit ... říkala, však mohli ... ale nebyla to fakticky pravda. (Anna měla složenou výbavu, bílou kuchyň a ložnici v pokojíku, kde spávala.) Babička spala v kuchyni, kde se vše odehrávalo, střejda spal ve třetí místnosti a čtvrtá místnost byla „kvelb“, kde babička míchala masti, zavařeniny, odstředovala mléko. (Parafrazováno, respondentky MK a JJ, řízený rozhovor, Plzeň 2017.)

11 Václav Šumavák své články vždy podepisoval akademickým označením MUC., které dříve používali studenti lékařských fakult (MUC. – *medicinae universae candidatus* – kandidát všeobecného lékařství). Studia lékařství nedokončil.

12 ŠUMAVÁK, Václav: *Lékaři fušeři*. Přírodní lékař 35, 1930, č. 4, s. 56–57.

13 Respondentka MK, řízený rozhovor, Plzeň 2017.

90. narozeniny Marie Brejchalové-Paškové – sedí vlevo, vedle dcera Anna, vzadu syn Jan. Rok 1972. Repro D. Motýčková, uloženo ve fotoarchivu EÚ AV ČR, v. v. i.

uklizeno. Míchala tam masti, ale i zavařeniny, odstředovala mléko a zpracovávala i jiné produkty.¹⁴

Další její doménou bylo, že kontrolovala a rovnala kyčelní klouby novorozenců a malých dětí. „*U dcerky říkala, že nejsou dostatečně dovyvinuté, a ukázala nám, jak ji zabalovat. Na rozdíl od lékařů, kteří doporučovali roztahovat nožičky a vkládat mezi ně několik plen, babička nechávala nožičky vedle sebe, mačkala je k sobě a jednou plenou je stahovala v oblasti kyčlí. Tedy úplně obrácený postup.*“¹⁵

Vnučka MKo zase vzpomínala na to, jak její maličké dcerce na počátku 70. let vyšetřila kyčle. Za velkého křiku děvčátku prohmatala kyčle a pravila: „*Nikam na rentgen s ní nejzedej, ať ji zbytečně neprosvěcují. Je naprosto v pořádku.*“ Ale dětská lékařka vyžadovala „papír s razítkem“, že absolvovala příslušné vyšetření, takže ji rentgen stejně neminul.¹⁶ Na obdobné bariéry naráželi i pacienti, kteří po-

třebovali vystavit doklad o pracovní neschopnosti pro pobírání nemocenských dávek, proto pacienti kombinovali návštěvu u léčitelky s návštěvou obvodního lékaře, ortopeida atd. Vnučka MK si vybavila, jak za chalupou ležely rozřezané sádry od zlomenin.¹⁷

Dále vnučka vzpomínala, že „bába“ pokládala lidi na holou dřevěnou tvrdou lavici, aby je mohla rovnat, miminka na stůl, a to v kuchyni, kde se bydlelo (sama tam spala), vařilo, stolovalo a rovněž ordinovalo.

14 Z ojedinělého nahlédnutí do těchto prostor si vnučka a její manžel pamatují „skříňku se šuplíčky/zásuvkami, jaké bývaly ve starých lékárnách, kelímky z loubku (asi z lékáren), malé skleničky od hořčice, olivový olej v hranatých zelených plechovkách, a kastrůlek, kterému se říkalo „kutánek“, což byla trojnožka, černá, opálená, ve které se masti a mazání pomalu prohřívaly, když je připravovala – respondentky MK, JJ, řízený rozhovor, Plzeň 2017. „Viděl jsem, jak syn Jena zatopil v chodbě v udirně a na ohniště položil „kutánek“ s něčím, co nechtěl prozradit, co je... Víme, že z ingrediencí tam byl olivový olej, který nesnadno sháněla, ostatní přísady neznáme.“ Respondent JK, citováno z textu vzpomínkového vyprávění 2017. Neteř JJ uvedla, že jí masti vyléčila ekzém (řízený rozhovor, Plzeň 2017).

15 Respondent JK, text 2017.

16 Respondentka MKo, řízený rozhovor, Mrtník 2004.

17 Respondentka MK, řízený rozhovor, Plzeň 2017.

Atmosféra v domácnosti

Václav Šumavák ve svém příspěvku napsal: „*Pohotově byla stále; běžeti spraviti nohu 15 km, běžeti s pole domů, vstáti o půl noci bylo u ní obyčejnou věcí...*“¹⁸

Vnučka MK uvedla: „*U babičky pacienti byli přednější, neexistoval tam řád v domácnosti, neexistovalo ráno nebo večer, nebo to, že se ráno snídá, v poledne obědvá a večer večeří, vše se jim podřizovalo. Autobus jezdil jednou za den, většinou lidi jezdili do Bučí a z Bučí pěšky v šest hodin a už tam ráno byli. Babička taky chodila a jezdila po pacientech, při těchto pochůzkách si často i nakoupila... Nebyl čas, kdy si sednout nebo udělat oběd. Kuchyň někdy bývala plná lidí, někdy seděli i na náspi, jindy jen jsme se posadili, už někdo přijel. Bylo to denně.*“¹⁹

Dále MK vzpomínala, jak byla babička komunikativní: „*Léčení začínala: Posadte se, odkad'pak jste, odkad'pak jste přijela, copak máte, co vás bolí?*“

Na otázku, zda své léčení umocňovala slovem, průpovídkou, zařikáním, modlitbou, vyslanou myšlenkou, respondentka odpověděla, že si nic takového nepamatuje. Byla věřící, římskokatolického vyznání, ale do kostela prý nechodila ani v neděli, protože na to nebyl čas. Byla ale velmi lidská. Vnučka MK vzpomínala, jak pacientovi nechala přinést „štamprdlí“ alkoholu a říkala: „*Nechte ho křičet, vždyť ho to bolí.*“ Byla i štědrá a velkorysá, například sponzorovala v obci hasičům motorovou stříkačku. V roce 1955 zavřeli do vězení jejího bratra za rozvracení republiky (§ 231) a ona podporovala jeho rodinu.

Aby prý získala sílu, pila „černé kafe“ z mleté zrnkové kávy a párkrát za den si „šlukla“ (potáhla z cigarety, syn Jan byl silný kuřák). Když jí příbuzní vezli dárek, tak „pětihvězdičkový“ koňak jí udělal radost. Nadměrnou konzumaci alkoholu respondentka vyloučila.

Marie Brejchalová-Pašková ordinovala z postele, protože měla zdravotní potíže, ale přijeli s pacientem! Pacientka sedí na židli, doprovod jí drží ze zadu, dcera Alžběta, která přijela na návštěvu, jí přidržuje na židli, aby se nesmekala při výkonu napravování. Rok 1973/4. Repro D. Motyčková, uloženo ve fotoarchivu EÚ AV ČR, v. v. i.

18 ŠUMAVÁK, Václav: *Lékaři fušeři*, c. d., s. 56–57.

19 Respondentka MK, řízený rozhovor, Plzeň 2017.

Marie Brejchalová-Pašková na cestě po pacientech a s nákupem; 60.–70. léta. Repro D. Motyčková, uloženo ve fotoarchivu EÚ AV ČR, v. v. i.

Odměňování

Ke způsobu odměňování, o který se vždy úřady zajímaly v první řadě, Václav Šumavák ve 30. letech uvádí: „*Zač léčila? Kdo jí co dal, stačilo také: ‚Zaplat’ bůh!‘*.“

Vnučky vzpomínají, že léčila za peníze, ale částka nebyla stanovena, příspěvek byl ponechán na libovůli ošetřované osoby. Vnučka MK uvedla, že si odměňování naturáliemi nepamatuje.²⁰

Pronásledování režimem a kriminalizace

Za své léčení byla pronásledovaná a trestaná za každého režimu. K léčení neměla žádné oprávnění. Vnučka vzpomínala, že nejhorší to bylo za komunistů: u soudu byla, ale nikdy prý nebyla odsouzena, protože ji potřebovali i představitelé státní moci. K nedovolenému léčení se zde přidružovaly i politické důvody.

Václav Šumavák ale ve 30. letech píše, že byla odsouzena do vězení, proto

že ošetřila hochu s komplikovanou zlomeninou spojenou se zraněním (tedy poskytla první pomoc) a poslala ho do nemocnice. Rodiče ale nespíchali, kravský potah byl pomalý a po dvou dnech, kdy se dostal na operační stůl, bylo pozdě.²¹

Spolupráce s lékaři

V rodině se traduje, že v jejím mladším věku údajně primář Bobek z Mulačovy nemocnice v Plzni (nemocnice Škodových závodů), když měl případ se složitou

²⁰ Respondentka MK, řízený rozhovor, Plzeň 2017.

²¹ „Přivezli hochu s komplikovanou zlamaninou, spojenou se zraněním. Já ji varoval, aby s tím nic neměla a poslala je k lékaři nebo do nemocnice. Ale lékař nebyl doma a do nemocnice daleko, co tedy dělat? Ale pláč dítěte a matky ji dojal, že její dobré srdce odepřít nemohlo. Spravila kostě (!) bezvadně, ránu dezinfikovala dle všech pravidel, čistě zavázala a poslala do nemocnice. Ale venkovská pomalost zvítězila. Nejel ten den, ale až druhý. Ráno dali hochu na vůz, zapřáhli kravky a jeli. Než se krávy dohrabaly do vzdáleného města, bylo pozdě večer. Hochu přijali, ale na operační stůl dali až ráno, kdy rána byla těžce zanícená a celá noha oteklá. A výsledek toho – trestní oznámení na bábu z Mrtníku. Ale byla vina? Nikoliv – ošetřila ránu dobře. Ale některá rána je nakažena ze vzduchu, než se zaváže, nebo hned při zranění a hnisá, ať se ošetří a dezinfikuje sebe lépe. To každý lékař ví, ale že se to stalo bábě, šla do vězení.“ ŠUMAVÁK, Václav: *Lékaři fušeři*, c. d., s. 56–57.

tříštvou zlomeninou, pro ni posílal auto. Prý tam měla i svůj bílý plášť, který tam stále visel.²²

Václav Šumavák zaznamenal, jak „napravila nohu i obvodnímu lékaři, když se s ním zvrátil vůz a zlomil si nohu. Do nemocnice bylo 30 km, automobily ještě nebyly a Mrtník byl blízko... Bába lékaři nohu spravila, když se ptal, co je dlužen, vzpomněla si na všechno pronásledování, co od něho zažila, proto se obrátila a usedavě se rozplakala...“²³

Léčili se u ní i další lékaři, přivázeli i své rodinné příslušníky, ale většinou chtěli zůstat v anonymitě. Respondent JK (manžel vnučky MK) zaznamenal vyprávění, které mu osobně sdělila v 60.–70. letech: „*V nedávné době léčila, snad s nějakou zlomeninou, jistého „inženýra“ z plzeňské škodovky. Když po několikáté návštěvě odjížděl, mjel se s dalšími pacienty. Ti po příchodu se ptali babičky, s čím se léčí pan profesor. Babička říkala, že to je pan inženýr ... ze škodovky. Oni však tvrdili, že je to významný plzeňský kardiolog (babička říkala srdcař). Při příští návštěvě se pana profesora zeptala, jak to doopravdy je, a on přiznal, že je skutečně lékařem a že se styděl to přiznat.*“²⁴

S humorem uváděla neteř AP i příběh, jak si za vlády komunistů jeden lékař stěžoval, že pacienti chodí rovnou z jeho ordinace k mrtnické bábě a tím mu kazí pověst. Ta však velmi pohotově odpověděla: „*Dejte jim na čelo štempl a já je pak nevezmu*“.

Na úctu, toleranci a vzájemné uznání ukazuje fotografie z 90. narozenin Marie Brejchalové-Paškové, kdy jí přijel blahopřát i její obvodní lékař.

90. narozeniny Marie Brejchalové-Paškové, sedí vedle svého obvodního lékaře, který jí přijel blahopřát. Květen 1972. Repro D. Motýčková, uloženo ve fotoarchivu EÚ AV ČR, v. v. i.

22 Text JK doplněný o informace z řízených rozhovorů.

23 „Některý čtenář se tomu usměje a řekne, proč by se lékař nenechal dovést ke kolegovi nebo do nemocnice. Ano – to by učinil dnes. Musí se ale uvážiti, že se úraz lékaře stal v době, kdy bylo málo lékařů a jeden k druhému měl daleko. Stalo se to v kraji, vzdáleném od města i dráhy, automobilů tehdy nebylo a drkotati se na voze, s neošetřenou, zlámanou nohou nějakých 30 km cesty málo láká. Naproti tomu blízký Mrtník lákal velice.“ ŠUMAVÁK, Václav: *Lékaři fušeři*, c. d., s. 56–57.

24 Text vzpomínkového vyprávění, zaznamenal JK. Plzeň 2017.

Marie Brejchalová-Pašková před svým domem v Mrtníku čp. 7 na snímku pořízeném léčitelem Františkem Ferdou. Na snímku jsou dobře vidět její silné ruce v zápěstí od masírování a napravování. 70. léta. Repro D. Motyčková, uloženo ve fotoarchivu EÚ AV ČR, v. v. i.

Marie Brejchalová-Pašková před svým domem v Mrtníku čp. 7 na snímku pořízeném léčitelem Františkem Ferdou. Na snímku jsou dobře vidět její silné ruce v zápěstí od masírování a napravování. 70. léta. Repro D. Motyčková, uloženo ve fotoarchivu EÚ AV ČR, v. v. i.

Spolupráce s léčiteli

Znala se osobně s páterem Františkem Ferdou – léčitelskou legendou (31. 3. 1915 – 7. 7. 1991), který k ní prý přivázel i řádové sestry k léčení kostí či kloubů, například po úrazu.²⁵ Dokladem jejich „spolupráce“ je nejen zde publikovaná fotografie,²⁶ ale též výpověď příbuzného JK: „*Při jedné naší návštěvě mi podala papír; kde pan páter mi napsal, jaké čaje mám pít a co jíst... Jen nechápu, jak toho dosáhla, když pan páter vždy požadoval také datum narození a to babička nemohla znát.*“²⁷

Druhou léčitelskou legendu z Plzeňska Boženu Kamenickou (7. 8. 1898 – 5. 9. 1996) znala, ta léčila hlavně interní nemoci, ale výpovědi respondentů o jejich větší spolupráci nehovoří.

Vzpomínky na léčitelskou praxi

Respondent JK zaznamenal: „*Říká se mnoho zkazek ... například: Přišel prý pacient se špatně srostlou zlomeninou pravé ruky. Chtěl, aby mu to opravila. Ona mu řekla, že by mu to musela zlomit a to že se bojí, když je tak veliký, že by jí při lámání ublížil. I když naléhá, jen aby mu jí zlomila, rázně ho odbyla a strkala ho ven ze dveří. Naposled mu ve dveřích podala ruku a v nestřeženém okamžiku mu s ní přes dveře tak škulba, že ruku zlomila a povídá, tak pojďte, teď vám ji srovnám.*“²⁸ Neteř JJ vzpomínala na vyprávění, jak poslala dítě sebrat vajíčka, šla s ním a ve správném okamžiku mu špatně srostlou kost zlomila. Pak ji mohla napravit.²⁹

25 František Ferda – po propuštění z vězení od roku 1960 válel sudy v plzeňském pivovaru a od roku 1968, kdy dostal zpět státní souhlas, mohl působit jako duchovní správce u řeholních sester v Domoově důchodců v Újezdci u Klatov. Zde vedle duchovní péče o staré a nemocné svěřence se staral také o jejich zdraví, viz REJDÁK, Zdeněk: *Za zdravím s jasnovidcem páterem Františkem Ferdou*. Praha: nakl. Koniček, 1992, s. 8.

26 Respondentka AP, řízený rozhovor, Mrtník 2004.

27 Respondent JK, text 2017.

28 Respondent JK, text 2017.

29 Respondentka JJ, řízený rozhovor, Plzeň 2017. Parafrázováno.

Soused z Mrtníku – respondent SM vyprávěl, jak si ošklivě vykloubil palec. Ona mu ho srovnala, ošetřila lihem a slíbila, že za dva týdny bude dobře. A skutečně bylo. Jindy ji třeba zvěrolékař zavolal do kravína k problematickému porodu. Když bylo tele na světě, mrtnická bába všechny vyhnala z chléva, krávu po svém ošetřila, namazala ji mastmi a zvíře prý bylo druhý den v pořádku. Veterinář ji prosil, aby mu prozradila složení svých výborných mastí, ale odmítla ho se slovy: „*Když budeš potřebovat, tak ti vždycky pomůžu.*“³⁰

Respondentky, vlevo MK, vnučka „Mrtnické báby“, dcera Alžběty (1914–1980) a vpravo JJ (neteř, rozená Frundlová). Foto D. Motýčková, 2017, uloženo ve fotoarchivu EÚ AV ČR, v. v. i.

Neteř JJ uvedla dva příběhy ze své rodiny. Příbuzná se narodila bez předloktí, měla loket a za ním hned ruce a pokroucené. Lékaři vzkázali, nechte jí, ať chytne rýmičku a bude to lepší... To nemohli rodiče připustit, jeli do Mrtníka, teta řekla, kost jí tam nedáme, ale řezat se nic nebude. Rovnala, masírovala, dala jí tam dlahy, fáčem obtočila. A když pak lékaři po čase viděli výsledek, dali jí tam místo prkýnek dlahy z umělé hmoty. Ruce jí slouží, holka si udělala ekonomickou školu, s počítačem pracuje, bude jí teď 55 let. Ve druhém příběhu vyprávěla: v zimě synové sáňkovali, narazili na kámen, převrátili se a jeden si zlomil nohu. V Plzni jsme jeli hned na lékařskou pohotovost, kde mu dali sádru, ale kluk do rána křičel bolestí, tak jsme jeli do Mrtníka. Teta nám vyhubovala, že jsme nejeli hned k ní. Zjistila, že má ještě i zlámané klíční kosti. Sádru mu sundala, kosti srovnala a zpevnila dlahou a omotala. Zlobila se, že jsme mu nechali brát vodu z kolena, co jsme mu připravili za život. A musela jsem to napravit, připravovat mu pravidelně ušlehané bílky, třeba s cukrem, ovocem... dělala jsem to poctivě a koleno má syn v pořádku. Dále vzpomínala, jak na tyči přinesli k tetě bolestí křičícího muže. Nechala mu přinést štamprdlí a řekla, nechte ho křičet, vždyť ho to bolí. Za křiku ho pak masírovala a rovnala a on od ní odešel po svých.³¹

Jezdila prý do Lán k lesnímu T. G. Masaryka. Říká se, že panu prezidentovi doporučovala pít odvar z omanu.³²

Marie Brejchalová-Pašková respondentovi JK vyprávěla krátce po návštěvě tenkrát již bývalého prezidenta Ludvíka Svobody, jak na dvůr přijela dvě velká černá auta, do kuchyně přinesli pana prezidenta a ona celý jeho doprovod vyhodila ven,

30 Respondent SM, řízený rozhovor, Mrtník 2004. Parafrázováno.

31 Respondentka JJ, řízený rozhovor, Plzeň 2017. Parafrázováno.

32 Respondentka AP, řízený rozhovor, Mrtník 2004. Parafrázováno.

a pak pacienta na lavici pořádně promazala a namasírovala. Odešel sám, šel se podívat k ní do chléva na koně, a pak se procházel po návsi.³³

Pokračovatelé v rodinné tradici

Dcera Alžběta, která se provdala a odstěhovala, prý léčení částečně uměla a dělala ho v úzkém okruhu rodiny. Měli dost politických problémů, proto se o tom nesměl nikdo dozvědět. Syn Jan, který žil a pracoval s matkou na statku, jí s léčením občas pomáhal, a když už neměla dost sil, tak ho vedla. Ještě po její smrti, když přijížděli pacienti, aby neodjeli zcela s nepořízenou, tak podle svých dovedností a znalostí se pokoušel jim pomoci, ale nikdy nedosáhl úrovně své matky.

Jedna pravnučka (od nejmladší dcery) pracuje jako rehabilitační sestra. Ale přímá návaznost v předání znalostí, zkušeností a dovedností zde neexistuje.

Závěr

Konkrétní vzpomínky a výpovědi zachycující osobnosti i léčení lidových léčitelů odborná literatura téměř neuvádí, většinou přináší jen zobecnění. Výsledkem terénního výzkumu v roce 2004 a následného návratného terénního výzkumu v roce 2017, provedených jednou z autorek, bylo shromáždění poměrně rozsáhlého narativního materiálu. Ten přináší cenné informace jak pro dějiny medicíny, tak pro folkloristiku a regionální historii. V oblasti medicíny popisuje konkrétní postupy a používané prostředky léčitelů laiků – napravovačů, kteří se specializovali na zlomeniny a vymknuté klouby. Tito léčitelé-napravovači pracovali jak na základě zkušeností získaných předáváním praktických rad mezigeneračně (zde mezi Annou Brejchalovou a její snachou Marií Brejchalovou-Paškovou), tak mnohaletou praxí (a to i při napravování a léčení domácích zvířat), vždy bez pomoci moderních diagnostických přístrojů (rentgenu aj.). Byť se jednalo o empirické léčení, zdravotní systém jim, ani jiným léčitelům (např. léčících interní nemoci), nedal možnost začlenit se do zdravotní péče a vymezoval se vůči nim pouze negativně (tento problém

33 „Na dvůr přijela dvě velká, černá auta, z nichž vstoupilo několik mladších mužů. Dva (z nichž jeden byl zeť prezidenta, tehdejší ministr kultury Milan Klusák), uchopili pana prezidenta a přinesli ho do kuchyně... a posadili na židli. Dva si pak stoupli ke kamnům a koukali. „Já jim řekla: Vám je taky něco? Ne! Tak marš ven!“ Mně pak říkala, představte si Jiříku, já jsem vyhodila ty pány a oni dělali doprovod pana prezidenta a chtěli dohlížet, abych mu snad neublížila, či co. „Pak jsem si pana prezidenta položila na lavici a pořádně promazala. Přítom mi říkal, je to špatný být starý a nemocný. Já věděla, že se bojím víc říkat.“ Pak se ještě vyptával na hospodářství, babička totiž nikdy nevstoupila do JZD, a tak soukromě hospodařila s dětmi Janem a Annou. Babička prezidentovi říkala, že mají jen jednoho koně a že soukromě hospodařit jde velmi špatně. Na to prý nereagoval... Když procedura skončila, sám vstal z lavice a začal líbat babičce ruce a říkal zlaté ručičky a stále jí děkoval. Ona pochopitelně ucukla. Pak sám odešel do stáje podívat se na koně.“ (Citováno ze vzpomínkového textu respondenta JK, Plzeň 2017.) Jiný obyvatel obce vzpomínal, jak se po proceduře procházel bývalý prezident Svoboda po návsi (respondent SM, řízený rozhovor, Mrtník 2004).

širší koncepce zdravotnictví přetrvává i nadále a ani současné strategie ve zdravotnictví s léčiteli nepočítají). Dále je podnětem pro badatele v oblasti folkloristiky. Jak bylo terénním výzkumem zjištěno, stále lze zachytit živé vzpomínky a historky „ze života“ o léčitelích, jimiž se však v našem prostředí nikdo dosud nezabýval. Léčitelé jsou v narativě obvykle představováni jako pozitivní hrdinové, pomocníci, zachránci zdraví. Vzhledem k této většinou velice kladné roli léčitelů, pociťované ze strany vypravěčů, by patrně mohl být zajímavý také pohled opačný, ten by však musel vycházet od přímých účastníků-lékařů (ortopedů), kteří měli osobní zkušenosti s prací napravovačů. Studie je též příspěvkem k regionálním dějinám Plzeňska.

Respondenti

Uvedení respondenti byli ve vztahu (příbuzenském nebo sousedském) pouze s druhou „mrtnickou bábou“ Marií Brejchalovou-Paškovou (1882–1977).

AP – neteř z Mrtníku, řízený rozhovor, Mrtník 2004.

MKo – vnučka, žije v Mrtníku čp. 7, řízený rozhovor, Mrtník 2004.

MK – vnučka, nar. 1945, žije v Plzni, řízený rozhovor, Plzeň 2017.

JK – manžel MK, žije v Plzni – text vzpomínkového vyprávění, Plzeň 2017.

JJ – neteř, nar. 1941, žije v Plzni, řízený rozhovor, Plzeň 2017.

SM – starší muž, obyvatel obce Mrtník, řízený rozhovor, Mrtník 2004.

Terénní výzkum a řízené rozhovory provedeny 2004 a 2017.

Literatura

JANATA, Jaroslav: *Lidové léčení*. Vlastivědný sborník okresu rakovnického (s Křivoklátskem) a kralovického (s Manětínkem) 2, 1931, č. 4, s. 53–56.

MOTYČKOVÁ, Dana: *Proslulé masti „báby z Mrtníka“*. Regenerace. Časopis pro zdravý životní styl 12, 2004, č. 10, s. 28–29.

SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČKOVÁ, Ludmila: *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha: Triton, 2004.

ŠUMAVÁK, Václav: *Lékaři fušeři*. Přírodní lékař 35, 1930, č. 4, s. 56–57.

REJDÁK, Zdeněk: *Za zdravím s jasnovidcem páterem Františkem Ferdou*. Praha: nakl. Koníček, 1992.

LENDEROVÁ, Milena – TINKLOVÁ, Daniela – HANULÍK, Vladan: *Tělo mezi medicínou a disciplínou*. Praha: Lidové noviny, 2014.

Summary

“The Old Woman from Mrtnice” – two important folk healers from West Bohemia

The name “Old Woman from Mrtnice” (village of Mrtník, District of Plzeň-North) covers Anna Brejchalová (1833–1918) and her daughter-in-law Marie Brejchalová-Pašková (1882–1977), née Frundlová, two significant persons in the field of folk healing in western Bohemia in the 19th and 20th century. They realigned fractured bones, dislocated joints, and newborn infants' hip joints. The authors reconstruct their healing practice based on period literature and respondents' recollections.

Key words

Folk healing – Anna Brejchalová (1833–1918) – Marie Brejchalová-Pašková (1882–1977) – Mrtník (District of Plzeň-North) – treatment of fractures and joints – 19th–20th century – memory narration

Vzpomínka na Evu Urbachovou

(2. 9. 1924 v Brně – 13. 10. 2019 ve Vsetíně)

Když v polovině října oznámila rodina naší kolegyně Evy Urbachové ukončení její pozemské pouti krátce po 95. narozeninách, vyvolalo to více jak půlstoletí čítající vzpomínky, ke kterým se opakovaně vracíme. V polovině šedesátých let jsme obě začaly pracovat v rožnovském Valašském muzeu v přírodě jako etnografky – absolventky brněnské katedry. Naše první kroky byly velmi nesmělé, obě jsme přicházely ze zcela jiných krajů, ale našly jsme pomoc u další, již ale zabydlené „náplavě“ – pracovníci vsetínského muzea Mgr. Evě Urbachové. Také ona se přestěhovala na Valašsko, už v roce 1955, jak sama vzpomínala, díky změnám v rodinném životě. Měla proto velké pochopení pro naši situaci poznamenanou hledáním prvních kontaktů, rozšiřováním znalostí o tak výrazném etnografickém regionu představovaném nejen rožnovským skanzenem, ale také četnými folklorními soubory, řemeslníky, lidovými výrobci. O to více jsme si vážily jejích rad, čerpajících z bohatých zkušeností sbírkotvorných, katalogizačních, výzkumných i publikačních. Byla pro nás příkladem „dělnice oboru“, která se nebojí žádné práce, ať odborné, nebo manuální. A to ona v prvních letech práce v muzeu neměla kolem sebe tolik podporovatelů, kteří se starali o nás, muzejní elévky.

I když o trochu dříve narozena, generačně náležela ke skupině moravských etnografů narozených kolem roku 1930, kteří v šedesátých až osmdesátých letech věnovali mimořádnou pozornost proměnám lidové kultury a tradice v jednotlivých národopisných oblastech Moravy – k Josefu Vařekovi, Karlu Pavlišťkovi, Richardu Jeřábkovi, Václavu Frolcovi, Jaroslavu Štikovi a dalším. Posledně jmenovanému – Jaroslavu Štikovi byl rodným místem Rožnov pod Radhoštěm, Eva Urbachová naopak prožívala své mládí i první roky odborné práce v Brně, přesto se oba stali nejvýznamnějšími představiteli etnografického bádání o regionu. Díky nim je dokumentace života na Valašsku tak mnohotvará a bohatá, ať už hovoříme o materiálních, či nemateriálních jevech. V polovině šedesátých let, kdy jsme my Valašsko poznávaly, měla již za sebou katalogizaci a uspořádání textilní sbírky v oddělení národopisu Moravského muzea, vedeného Ludvíkem Kunzem, evidenci a katalogizaci zdejší sbírky fotografií, kterou sice v Brně nedokončila, ale balíky s fotografiemi putovaly za ní i do Vsetína. Krátce po přestěhování se velmi odpovědně věnovala terénnímu výzkumu lidového oděvu v obcích Vsetínska, který organizovala doc. Drahomíra Stránská pod hlavičkou Národopisné společnosti. Z korespondence s Ludvíkem Kunzem víme, že také spolupracovala na bibliografii Zibrtova *Českého lidu*, kterou vydal v roce 1960, i když jen málokdo ji s vytvořením této základní pomůcky spojoval.

Počátek šedesátých let, kdy se stala pracovnící vsetínského muzea, znamenal opakování situace brněnské: základní dokumentace a uspořádání sbírek v nových

podmínkách rekonstruovaného vsetínského zámku s přirozeným rozdílem v rozsahu i obsahu. Úkol katalogizovat a správně uložit stávající nevelkou sbírku, smysluplně ji doplňovat o výsledky terénní práce a také získat ty nejcharakterističtější předměty do sbírkového fondu se zdál být nad síly jednoho člověka, natož ženy pečující ještě o rodinu a výchovu dcer. O to úctyhodnější jsou výsledky, o něž se mohou opřít všichni, kteří se Moravským Valašskem zabývají dnes – ať už to jsou sbírkové fondy, články věnované lidovému oděvu a podomácké výrobě a také filmová dokumentace tradičních způsobů zpracování přírodních materiálů – činností rychle zanikajících. Dnes si jen těžko představíme, kolik bylo třeba vynaložit úsilí a osobní obětavosti v tehdejších nelehkých podmínkách k naplnění cíle – vytvořit ucelený obraz o stavu lidové kultury a tradice, tak rychle se proměňující.

Proto se nespokojovala jen s tradiční dokumentací, ale v roce 1968 se spojila se vsetínskými filmovými amatéry, aby podle jejího scénáře zachytili na filmový pás činnost, kterým hrozil zánik. Vznikly tak filmy věnované zpracování vlny, výrobě provazů, krpců, hraček, vázání zděchovských čepců. I dnes přes černobílé snímání a málo kvalitní kopie jsou stále jediným „živým“ dokladem pracovních postupů, o kterých čteme v literatuře, ale jen málokdy je máme možnost vidět. Názornost, jakou jednotlivé sekvence vynikají, byla výsledkem pečlivého, na podrobnou znalost zaměřeného výzkumu a kontaktu s hlavními aktéry. Muzejní praxe do té doby až na nepatrné výjimky neměla s filmovým natáčením zkušenosti, o to více jsou snímky unikátní. Když se v roce 2012 promítaly její dokumenty na slavnostním udělení ceny hejtmana Zlínského kraje „Pro amicis musae“, měli jsme znovu možnost ocenit výjimečnost záznamů, jejich názornost a zasvěcený komentář.

Celých 34 let odborné práce, které spojila se vsetínským muzeem, přineslo nebývalé výsledky. Osobní bibliografie, sestavená v roce 2014 při příležitosti 90. narozenin, obsahuje tvorbu expoziční a výstav, již zmiňované filmy, početné samostatné publikace, téměř 70 studií.¹ Obsah každého záznamu dokládá pro ni charakteristickou pečlivost ve shromažďování podkladů, včetně archivního studia, vynikající znalost sbírkových fondů, zejména etnografických, z nichž většinu sama shromáždila a odborně zpracovala. Pro nás všechny, kteří jsme měli příležitost s ní spolupracovat, byla vzorem odborné odpovědnosti, téměř encyklopedických znalostí. Každé osobní setkání bylo naplněno pochopením provázeným přirozeným taktem, empatií, ochotou poradit a pomoci.

Vzpomínáme-li na to, co všechno je se jménem Evy Urbachové spojováno, je nutno připomenout ještě jednu část jejich aktivit, která není pro etnografu právě charakteristická, ale pro autory textů nepostradatelná. Cit pro jazyk a jeho znalost, které využívala při nesčetných jazykových korekturách, mnohdy jako bonusem doplňovaných upozorněním na opomenuté informace nebo doklady.

1 LIDÁK, Petr: *Eva Urbachová jubilující*. Národopisný věstník 31 (73), 2014, č. 1, s. 80–83; týž: *Výběrová bibliografie Evy Urbachové*. Národopisný věstník 31 (73), 2014, č. 1, s. 83–89.

V roce 1994 se sice rozhodla odejít na odpočinek, ale nadále zůstala v úzkém spojení se svým domovským pracovištěm, ať už prostřednictvím katalogizace knihovny, publikováním dalších textů, ale také členstvím v redakční radě obnoveného *Valašska*. Nebylo autora, který by rád nepřijal její korektury textů, kterým se věnovala až do posledních let života. O její skromnosti svědčí příhoda, která se udála o pět let později, kdy jí mělo být uděleno čestné členství České národopisné společnosti, ale které odmítla s poznámkou: „*Já žádné čestné členství nechci, to je pro ty, kteří už nepracují, a já pracovat ještě chci.*“ Laudatio si členové Národopisné společnosti vyslechli až v roce 2005 na valném shromáždění, kde jednomyslně hlasovali pro jeho udělení.

V posledních letech ji stále častěji zrazovalo zdraví, přesto se zajímala o práci svých kolegů, sledovala dění v regionu i v muzejnictví. S publikačními aktivitami se rozloučila v roce 2014 drobným článkem „Englička“, v jehož závěru poznamenala: „*Tímto článkem už dříve připraveným se loučím s vlastní publikační činností (ve vlastivědné revui Valašsko jsem uveřejnila celkem 20 článků a od č. 1 spolupracovala na korekturách příspěvků).*“

I když naše milá kolegyně už není mezi námi, zůstává stále osobností, která Valašsku zasvětila více jak šest desetiletí života. V odpovědi na otázku: „*Čím je pro mne Valašsko?*“, napsala: „*Valašsko jsou pro mne – Brňáčku, která v roce 1955 přišla do neznámého kraje – především občané z vesnic na Vsetínsku, hlavně stařenky a staříčci, s nimiž jsem se setkávala při svých národopisných výzkumech. Obdivovala jsem jejich rozvážnost, pracovitost, vynalézavost, překonávání ran osudu, ale také ochotu mi vyjít vstříc. Vždycky na ně ráda vzpomínám.*“

Také my budeme vzpomínat na vzácnou ženu, nejen když se setkáme s jejím jménem v titulu knížky nebo studie, v titulcích filmových dokumentů nebo uvidíme předměty, které se díky její odbornosti podařilo zachránit.

*Marie Brandstettróvá (Rožnov pod Radhoštěm)
Jiřina Veselská (Frýdek-Místek)*

Odkaz Jarmily Šťastné

(2. 3. 1931 v Ústí nad Orlicí – 21. 10. 2019 v Příbrami)

Konečnost lidského bytí nás vždy zasáhne, když se loučíme s blízkým člověkem, s nímž jsme prožili část svého života. O to bolestněji vnímáme odchod charakterní a činorodé osobnosti, která svému okolí vždy vytvářela vstřícné a podnětné prostředí. Nenahraditelná je ztráta dobrého přítele a spolupracovníka, s nímž jsme sdíleli lásku k vědnímu oboru, badatelské nadšení z hledání kulturních osobitostí námi sledovaných sociálních skupin a víru ve společenskou prospěšnost vlastní vědecké práce. V říjnu nás opustila PhDr. Jarmila Šťastná, CSc., badatelka, která cílevědomě rozvíjela svoje zvolené téma, vždy se nezištně dělila o své poznatky, a která si za jeden z cílů své odborné práce vytyčila předávání dosažených výsledků širší veřejnosti.¹

Má vzpomínka na Jarmilu Šťastnou záměrně směřuje k zamyšlení nad jejím vědeckým odkazem a nikoli nad její kariérní dráhou. Ta již byla zaznamenána a popsána.² Jak však tento vědecký odkaz uchopit? Dílo, které Jarmila Šťastná zanechala, je vyhraněné, cílevědomě budované na vlastním názoru o výpovědní schopnosti kulturních jevů při sledování společenského vývoje. Současně je jednoznačně svázané s dobovými vědeckými záměry Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze (dnešního Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i.) – jediného vědeckého pracoviště, na němž Jarmila Šťastná působila (1958–1986). Je poznamenáno individualitou její osobnosti, kterou modelovaly na jedné straně rodinné kořeny, vztah k rodnému Ústecko-Orlicku a cílená vlastní volba vědecké orientace, a na straně druhé zodpovědnost k plnění vědeckých záměrů projektovaných pracovištěm.

Jarmila Šťastná patřila ke generaci, která odborně vyrostla na tradičním národopisu, ale svými zájmy překročila jeho témata a zejména terény, do nichž vstupoval. Cíleně se zaměřovala na nezemědělské obyvatelstvo, ve výchozí pozici na tkalce z malého města a jeho příměstských obcí, posléze na dělnictvo, obyvatelstvo města a průmyslové aglomerace. V tomto prostředí sledovala proměny společnosti v důsledku industrializace a modernizace. Patřila sice k badatelům, kteří pracovali s detailním popisem faktů, situací a vztahů, avšak ve svých výkladech rovinu popisnosti překračovala. Zajímala ji vývoj, změny a dynamika inovačních procesů.

Ve volbě tématu a problémových okruhů v jeho rámci dominoval u Jarmily Šťastné vždy její osobní badatelský zájem. V raných badatelských pracích se její

1 Relace v pořadu *Cesty za folklorem* v Čs. rozhlasu, články v *Praktické ženě*, *Chataři*, *Vlastě* a přednášky.

2 Ke kariérní dráze J. Šťastné viz MORAVCOVÁ, Mirjam: *K životnímu jubileu Jarmily Šťastné*. Český lid 78, 1991, s. 302–303; HRDÁ, Judita: *Jubileum PhDr. Jarmily Šťastné, CSc.* Národopisný věstník XXIII (65), 2006, s. 84–88; MORAVCOVÁ, Mirjam: *Pozdrav k osmdesátým narozeninám PhDr. Jarmily Šťastné, CSc.* Národopisný věstník XXVIII (70), 2011, č. 2, s. 77–79; vv (VONDRUŠKA, Vlastimil): *Šťastná Jarmila*. In: Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska I. Biografická část. Praha: Mladá fronta, 2007, s. 223.

pozornost opakovaně navracela k otázkám rodinného života profesní skupiny tkalců na rodném Ústecko-Orlicku, Českotřebovsku a posléze i na Náchodsku v období konce 19. a v prvních desetiletí 20. století. Rodinný život ve všech těchto statích, které představují určitý tematický blok, je pojat jako komplex proměňujících se vztahů a kulturních činností situovaných do prostředí orientační rodiny [*Rodinný život textilních dělníků na Ústecko-Orlicku od konce minulého století do období první republiky*, diplomová práce 1958; *Změny ve způsobu života tkalců na Náchodsku v procesu industrializace (se zřetelem k rodinnému životu)*, 1970; *Život textilních dělníků na Ústecku a Českotřebovsku 1870–1914*, 1980].

Již od přelomu 50. a 60. let minulého století se Jarmila Šťastná začala významně zajímat o stravu a stravování, které pochopila jako jeden z významných ukazatelů způsobu života ukotvený v žité kultuře obyvatelstva. Komparace meziregionální, ale především mezosociální vedla k překročení výchozího zájmu o profesní skupinu a rozšířila ho na zájem o zvyklosti různých sociálních vrstev obyvatelstva určitých lokalit a regionů. V dobovém nazírání na českou společnost jako na etnicky ohraničený celek přistoupila Jarmila Šťastná ke stravě jako k transparentnímu ukazateli diferenciaci obyvatelstva českých zemí podmíněné nejen hospodářským charakterem a přírodními podmínkami regionu (určujícími pro zemědělskou výrobu), ale i sociálním statutem a ekonomickou pozicí skupin a jednotlivců a také způsobem opatrování potravin. Analyzovala možnosti přístupu ke zdrojům potravin ve vazbě na příslušnost k městskému či vesnickému obyvatelstvu, na míře závislosti na trhu s potravinami, na úplném či částečném samozásobitelství. K těmto sledovaným východiskům, skrze něž nahlížela stravu, stravovací návyky a způsoby obstarávání potravin, se postupně propracovávala. V nejpreciznější podobě je zaznamenala a v komplexnosti vyhodnotila v sérii studií a statí věnovaných stravě dělníků a nezaměstnaných lidí z Prahy a pražské průmyslové aglomerace v 19. a v první polovině 20. století. Strava a stravování se posléze staly základním tématem, kterému se Jarmila Šťastná věnovala. Nezůstaly však jejím tématem jediným. (Srov. soupis prací J. Š.)

Významné místo ve vědeckém odkazu Jarmily Šťastné zaujímají její statí věnované různým druhům „netradičních“ pramenů, z nichž může etnolog čerpat a na základě kritické analýzy budovat poznatky o způsobu života přesně definovaných skupin obyvatelstva. Ukázala výpovědní hodnotu a způsob práce s daty matrik a sčítacích operátů. Naznačila možnosti využití autorského literárního díla a soukromé korespondence pro etnologické analýzy. I tyto vesměs stručné statí by neměly být přehlédnuty.

Jarmila Šťastná si ale volila i témata, která bezprostředně nesouvisela s úkoly ústavu. V podstatě se v nich vracela k tradičním etnografickým tématům, sledujícím lidovou kulturu období přelomu 19. a 20. století. Pokud se zamýšlíme nad dílem Jarmily Šťastné, které vyšlo z její iniciativy, nelze opominout statí o výměnku a výměnkářích a zejména objevnou studii o krčkových stavbách, které přes svou unikátnost unikaly pozornosti v etnografickém výzkumu. Obě práce jsou výsledkem

vstupu Jarmily Šťastné na Jilemnicko a do Podkrkonoší, tedy do oblasti navazující na její „výzkumný region“ Orlicko-Ústecko a Náchodsko. Současně naznačují, že dovedla objevit a citlivě zaznamenat málo známé kulturní jevy i v regionu, který byl dlouhodobě sledován (*Krčkové chalupy na Jilemnicku a Náchodsku*, 1967; *Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší*, 1971).

Tematické vyhranění Jarmily Šťastné bylo její volbou, kterou dále rozvíjela a již se profilovala v ÚEF ČSAV. Její „nové“ výzkumné terény však určovaly projekty ústavu. Státním plánem schválené úkoly podmiňovaly místa a regiony, do nichž vstupovala. Z těchto podnětů se účastnila práce na monografii o společnosti a kultuře doby národního obrození (*Lidová strava*. In: *Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, 1990). Především se však podílela na týmových výzkumech realizovaných na Ostravsku, na severní Moravě, Strakonicku, v Praze a středních Čechách. Projekty těchto výzkumů určovaly sociální a profesní skupiny obyvatelstva, jež se staly předmětem studia. Vymezovaly také historickou epochu, která měla být výzkumem zdokumentována. Odtud výrazná orientace Jarmily Šťastné na období konce 19. a první poloviny 20. století. Výzkumy hornického Ostravska a zemědělského Strakonicka nebyly bohužel dokončeny vzhledem ke změně státního plánu. Proto stěžejním výsledkem týmově koncipovaného výzkumu ÚEF ČSAV v Praze, na němž se Jarmila Šťastná podílela, byl výzkum pražského dělnictva. Právě ve výsledné monografii (*Stará dělnická Praha*, 1981) a v řadě tematických přípravných výstupů prezentovala Jarmila Šťastná komplexnost studia stravy jako oboru. Svým způsobem konstituovala obor, který analyzuje různé složky vztahující se ke stravování: od skladby surovin, způsobu jejich zpracování, výroby a distribuce potravin v obchodních sítích, funkci potravních spolků, přes skladbu jídelniček všedních a výjimečných příležitostí, přípravu pokrmů, jejich receptur, potřebné a měnící se nádobí a náčiní až po různé sociální typy stolování. Studium stravy tedy Jarmila Šťastná pojala jako komplex vzájemně neodlučitelných faktorů. Svou prací v české etnologii vybudovala etnologickou specializaci ve své době významově nedocenenou. Dnes právě strava je považována za jeden z významných etnodiferencujících znaků. A ještě jednu skutečnost nelze opominout, Jarmila Šťastná byla jedním ze tří redaktorů monografie o dělnické Praze.

Jarmila Šťastná vyrůstala na Ústecko-Orlicku, v kraji s tradicí textilního průmyslu. Místní prostředí jednoznačně ovlivnilo její prvě terénní výzkumy. Poznamenalo však také její mezilidské postoje. Zkušenosti s realitou života nezámožných vrstev v ní vypěstovaly hluboké sociální citění, které trvale aplikovala na své kontaktní okolí. Vytvořily také základ její nezpochybnitelné úcty a tolerance k lidem, s nimiž spolupracovala. V mé paměti zůstane příkladem dobrého a citlivého člověka, pracovitého, přemýšlivého a obětujícího se badatele, který hledal a nalézal nová témata a nové přístupy při jejich zpracování.

Mirjam Moravcová

Fakulta humanitních studií UK, Praha

Výběrová bibliografie prací Jarmily Šťastné

Publikace

- Změny ve způsobu života tkalců na Náchodsku v procesu industrializace (se zřetelem k rodinnému životu)*. Praha: ÚEF ČSAV, 1970. Národopisná knižnice 2.
- Život textilních dělníků na Ústecku a Českobrodsku 1870–1914*. Vysoké Mýto: Okresní muzeum, 1980.
- Lidové pečivo v Čechách a na Moravě*. Praha: SNTL, 1988. Technologie lidové výroby 7 (s L. Prachařovou).

Stati

- Litomyšlsko a národopisná činnost Terézy Novákové*. Časopis společnosti přátel starožitností 67, 1959, č. 2, s. 27–32.
- Strava textilních dělníků v Ústí nad Orlicí a okolí od konce minulého století do první světové války*. Český lid 46, 1959, s. 150–158.
- K některým otázkám studia rodinného života textilních dělníků*. Český lid 48, 1961, s. 16–21.
- Matriky jako pramen ke způsobu života dělníků*. Český lid 48, 1961, s. 170–171.
- Změny v tradiční lidové stravě a její stav v současnosti*. Český lid 49, 1962, s. 1–9.
- Současná forma svatby v nových městech na Ostravsku*. Český lid 53, 1966, s. 23–32 (s O. Skalníkovou).
- Výsledky dotazníkové akce k lidové stravě*. Věstník NSČ při ČSAV a Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV 1966, č. 3–4, s. 47–55.
- Význam prací spisovatele Josefa Šíra pro studium lidu v Podkrkonoší*. Krkonoše – Podkrkonoší. Vlastivědný sborník 2, 1966, s. 199–208.
- Krčkové chalupy na Jilemnicku a Náchodsku*. Český lid 54, 1967, s. 317–326 (s J. Šťastným).
- Nádobí a náčiní k přípravě pokrmů*. Muzejní a vlastivědná práce 5 (75), 1967, s. 69–80.
- Zemědělské hospodaření dělníků na Ostravsku*. Český lid 54, 1967, s. 1–15.
- Dělnická strava*. In: Československá vlastivěda 3, Lidová kultura. Praha: Orbis, 1968, s. 192–195.
- Príspevek k rodinnému životu tkalců a továrních dělníků na Náchodsku*. Český lid 56, 1969, s. 216–224.
- Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší*. Český lid 58, 1971, s. 283–290.
- Lidové pečivo v muzejní sbírce*. Muzejní a vlastivědná práce 10 (80), 1972, s. 5–17.
- Změny v rodinných oslavách a problém adaptace „tradičních“ jevů*. In: Vesnice 1. Praha: ÚEF ČSAV, 1973, s. 164–189. Národopisná knižnice 7.

- Otázky pramenné základny etnografického výzkumu pražského dělnictva.* In: Etnografie pražského dělnictva. Zpravodaj KSVI, příloha 1. Praha: ÚEF ČSAV, 1974, s. 25–42.
- Nákupy, způsob stravování a strava pražského dělnictva.* In: Etnografie pražského dělnictva. Maketa sv. 3. Praha: ÚEF ČSAV, 1975, s. 103–240.
- Národopisné muzeum Slánska v Třebízi.* Český lid 62, 1975, s. 236–237.
- Pražské dělnické potravní spolky ve druhé polovině 19. století.* In: Etnografie pražského dělnictva. Zpravodaj KSVI, příloha 4. Praha: ÚEF ČSAV, 1975, s. 36–46.
- Sčítací operáty jako pramen pro etnografické studium.* Český lid 62, 1975, s. 33–36.
- Etnografický výzkum způsobu života pražských dělníků.* In: Stav a perspektivy výzkumu průmyslových oblastí. Opava: Slezský ústav ČSAV, 1977, s. 142–148.
- K některým výsledkům studia stravy pražského dělnictva.* In: Etnografie dělnictva 8. Praha: ÚEF ČSAV, 1977, s. 113–120. Národopisná knihnice 18.
- Pečivo v Čechách a vliv sousedních oblastí.* In: Etnické procesy 1. Praha: ÚEF ČSAV, 1977, s. 181–188. Národopisná knihnice 31.
- Strava horníků na Příbramsku v druhé polovině 19. a na počátku našeho století.* Vlastivědný sborník Podbrdsko 8–9, 1974–1975, s. 286–311 (s V. Kiliánkovou).
- Stravování pražského dělnictva a chudiny ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století.* Český lid 64, 1977, s. 9–22.
- Doklady o postavení pražského dělnictva v pracích a korespondenci Boženy Němcové.* Český lid 65, 1978, s. 140–145.
- Dva prameny k poznání skladby pražského dělnictva koncem šedesátých let 19. století.* In: Etnografie dělnictva 11. Praha: ÚEF ČSAV, 1978, s. 156–172. Národopisná knihnice 35 (s O. Skalníkovou).
- Problematika etnografického výzkumu způsobu života textilního dělnictva.* In: Etnografie českého dělnictva. Zpravodaj KSVI 1978, příloha 4. Praha: ÚEF ČSAV, s. 29–41.
- Stav etnografického studia stravy dělníků.* In: Výzkum českého dělnictva. Zpravodaj KSVI 1979, příloha 2. Praha: ÚEF ČSAV, s. 55–60.
- Pražské trhy a tržiště od konce 18. století do počátku 20. století.* Český lid 67, 1980, s. 5–19.
- Projevy diferenciacie průmyslových oblastí v etnografickém materiálu.* Slovenský národopis 28, 1980, s. 212–216.
- Poddanské povinnosti ve vztahu ke stravě venkovského obyvatelstva Čech. Konec 18. a první polovina 19. stol.* Český lid 67, 1981, s. 145–155.
- Strava a stravování pražských dělníků.* In: Robek, A. – Moravcová, M. – Šťastná, J. (eds.): Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848–1939. Praha: Academia, 1981, s. 183–216.
- Strava venkovského a městského obyvatelstva Čech koncem 18. a v první polovině 19. století a její sociální diferenciacie.* In: Lid a lidová kultura v době národního

- obrození. Praha – Roztoky u Prahy: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV – Střeďočekské muzeum, 1983, s. 157–165. Na pomoc muzejní práci 1/83.
- Prostředky k zmírnění bídy a hladu obyvatel na Výsocku v padesátých letech 19. století.* In: Člověk a kultura v Krkonoších a krkonošském podhůří. Zpravodaj KSVI 1985, příloha 2. Praha: ÚEF ČSAV, s. 100–109.
- Sociální diferenciacce ve stravě venkovského a městského obyvatelstva Čech koncem 18. a v první polovině 19. století.* In: Agricultura Carpatika III. Rožnov p. R.: Valašské muzeum v přírodě, 1985, s. 16–24.
- Lidová strava.* In: Robek, A. – Vařeka, J. a kol.: Národopis. Jihočekská vlastivěda, řada A, Společenské vědy. České Budějovice: Jihočekské nakladatelství, 1987, s. 65–75.
- Pečivo jako odměna, dar, poplatek a úplatek.* Národopisné aktuality 26, 1989, s. 85–98.
- Lidová strava.* In: Petráň, J. a kol.: Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století. Praha: Academia, 1990, s. 168–174.
- Vypovídací hodnota sčítacích operátů (Kyšperk 1880).* Sborník Okresního archivu v Ústí nad Orlicí 4, 1993, s. 18–28.
- Významný pramen k poznání domácí ruční tkalcovské výroby.* In: Šůla, J. (ed.): V proměnách času. Hradec Králové: Gaudeamus, 1995, s. 117–122. Dissertationes historicae 3/1995.

Judita Hrdá

Etnologický ústav AV ČR, Praha

Blahopřání Aleně Voříškové

V červenci letošního roku oslavila své významné a kulaté životní jubileum etnografka PhDr. Alena Voříšková (*1. 7. 1939). Byla dlouholetou pracovnící Národopisného oddělení Národního muzea v Praze (později přejmenovaného na Etnografické, nyní Etnologické odd.), kde působila rekordních 42 let. Její pracovní kariéru shrnuje článek věnovaný jubilatnce v Národopisném věstníku (2014, č. 2, s. 86–92).

Ani po odchodu do penze v roce 2011 není Alena Voříšková nečinná, vkládá své znalosti a energii do prospěšné spolupráce s Archivem Národního muzea (NM). Archiv NM totiž v roce 2016 převzal z bývalého Národopisného oddělení Národního muzea Archiv a Obrazový archiv Etnografie (obsahující hlavně fotografie a negativy). Jubilantka provádí digitalizaci tohoto materiálu a při této činnosti spolupracuje s PhDr. Kateřinou Pařízkovou, kurátorkou Archivu NM pověřenou správou výše zmíněného fondu. Alena Voříšková se podílela již na přípravě převozu bývalého archivu Národopisného oddělení NM z Letohrádku Kinských do prostor

Archivu NM. Tato práce byla spíše mechanická a zahrnovala především uložení fotomateriálu do nových obálek, jejich označování přírůstkovými čísly OA (obrazový archiv) a řazení fondu podle čísel. Nyní již Alena Voříšková uplatňuje své odborné zkušenosti, vkládá údaje o obrazovém archivním materiálu do nově vytvořené databáze, samozřejmě ho odborně určuje a detailně popisuje (tematické skupiny stanovil vedoucí Etnologického odd. Mgr. Jan Pohunek). Jubilantka k tomu má nejlepší kvalifikaci, protože její specializací byly řadu let kroje, lidový textil a lidové umění, ale také měla na starost evidenci prvního stupně. Spolupráce etnografa je – i přes existující zápisy v příslušných inventárních knihách – potřebná, protože řada indicí by archivářům zůstala skryta. Tak Alena Voříšková výrazným způsobem přispívá ke zpřístupnění fotografického a obrazového materiálu, který byl dlouhou dobu pro odbornou veřejnost uzavřený.

Z publikační činnosti věnujeme pozornost té, která vznikla po roce 2014, nebo se nedostala do přehledu v Národopisném věstníku 2014. V roce 2000 jubilantka publikovala článek o skládankách v lahvích, tématu dlouhá desetiletí opomíjeném proto, že tyto práce nemají vysoké umělecké ambice, a nepublikovatelném proto, že jde o práce převážně s náboženskou tematikou. Rozsáhlým článkem o fondu lidových podmaleb na skle v Etnografickém oddělení NM přispěla v roce 2015 do Sborníku Národního muzea v Praze (s podtitulem *Etnografické oddělení a stodvacáté výročí Národopisné výstavy československé*). Odborně fundovaná studie tento fond hodnotí, popisuje historii jeho vzniku včetně zastoupení současných malířů na skle, zpracování fondu v Národopisném oddělení NM, charakterizuje podmalby na skle v ostatních státech Evropy a centra malby „obrázků na skle“ v Čechách. Nakonec shrnuje výstavní a přednáškovou činnost jubilantky na toto téma v Národopisném oddělení NM. Autorka zde popisuje také některé své výstavy podmaleb na skle z devadesátých let 20. století, které nebyly zmíněny v Národopisném věstníku 2014 a uvádí všechny katalogy vydané k výstavám. Základem studie bylo nejen převedení údajů o sbírkových artefaktech do elektronické databáze, ale především mnohaleté zkušenosti. Zde je na místě zmínit, že jubilantka byla např. první objevitelkou současného, později významného malíře originálních podmaleb na skle JUDr. Václava Hrabánka (1915–2005).

Gratulujeme jubilantce k významnému kulatému jubileu a přejeme hodně elánu, zdraví, štěstí a spokojenosti nejméně do sta let. Ať žije!

Bibliografie prací Aleny Voříškové (doplňk)

Skládanky v lahvích. In: Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Měčín: Město Měčín, 2000, s. 89–93.

Obrázky na skle malované ve sbírce lidového umění Etnografického oddělení Národního muzea. Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie 69, 2015, č. 3–4, s. 45–58.

Helena Mevaldová
Beroun

K jubileu Aleny Prudké

V prosinci letošního roku oslavuje významné životní jubileum archeoložka a etnografka PhDr. Alena Prudká. Větší část její bohaté profesní dráhy již načrtl Karel Pavlišťík u příležitosti jejích předešlých kulatých narozenin v Národopisném věstníku 2/1999. Proto je mým cílem navázat a nastínit důležité pracovní momenty naší oslavenkyně v posledních deseti letech.

Pro budoucí dráhu Aleny Prudké (*5. 12. 1949, Zlín) bylo určující dvouoborové studium etnografie a archeologie na Filozofické fakultě dnešní Masarykovy univerzity v Brně (1968–1973). Stejně tak byla oborově rozkročena i na obou pracovištích, se kterými spojila svůj profesní život. Jako archeoložka Muzea Prostějovska uskutečnila řadu výzkumů zaměřených na období staršího neolitu, na kulturu lužických popelnicových polí a kulturu středověku. Vytvořila zde expozici *Pravěk Prostějovska* (1978) a řadu autorských výstav. V roce 1982 navíc svá studia úspěšně završila doktorátem filozofie.

Již v průběhu prostějovského působení se setkávala s tamním cenným etnografickým sbírkovým fondem. Část této sbírky odborně uspořádala a čerpala z něj pro některé národopisné výstavy (např. *Haná Jana Zbořila*, 1999). Na podzim 1999 se vrací do rodného města a nastupuje do Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně. Stala se kurátorkou fondu vybavení zemědělské usedlosti a domácnosti, dokladů činnosti lidových řemesel, lidové výroby a doplňkových zaměstnání. Odbornou činnost muzea řídila a zkvalitňovala také jako vedoucí historicko-etnografického oddělení (2001–2014).

Rozvíjí výzkumnou a dokumentační práci především v oblasti zvykoslovných jevů, tradiční rukodělné výroby a soudobé dokumentace památek lidového stavitelství. Bohaté sbírkové fondy muzea, které stále systematicky doplňuje, jí byly inspirací pro výstavy hraček (*Hračky ze staré půdy* 2011–2012), lidového nábytku (*Malováno na dřevě* 2017, *Dřevo jako malované* 2018) nebo dřevořezby (*Kouzlo dřevořezby* 2014). Součástí těchto aktivit byl také bezpočet nápaditých výstav betlémů. Na základě svých terénních výzkumů výročních obyčejů v regionu připravila cenné výstavy *Na svatého Mikuláše* (2009–2010) a *Výroční obchůzky – proměny tradice* (2013). V roce 2011 byla ve výstavních prostorách u památníku na Ploštině otevřena její expozice nazvaná *Pasekářská osada Ploština*, která přibližuje tradiční osídlení regionu,

způsob obživy a pasekářskou kolonizaci na příkladu této tragicky vypálené osady. V letošním roce věnovala výstavu folklornímu souboru *Valašský krůžek*, který byl ve druhé polovině minulého století významným hybatelem kulturního a společenského života Malenovic, místní části Zlína. Při přípravě velmi úzce spolupracovala s bývalými členy „krůžku“ a díky tomu obohatila a doplnila dokumentaci muzea.

Do období posledních deseti let spadá také větší část několikaletého grantového úkolu Ministerstva kultury ČR, na němž se podílela jako spoluřešitelka a který se týkal dokumentace lidového stavitelství ve Zlínském kraji. Její podíl nalezneme ve třech ze čtyř monografií, které z tohoto projektu vzešly a které postupně zmapovaly okresy Zlín (2009), Vsetín (2010) a Kroměříž (2011). Naposledy byla součástí širšího autorského týmu zpracovávajícího *Koncepci účinnější péče o tradiční ručeldělnou výrobu ve Zlínském kraji* (2017–2018).

Oceňovaná svědomitost a pečlivost paní doktorky má výrazný podíl na vysoké úrovni většiny publikačních počínů muzea a zvláště na sborníku *Acta musealia* Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně (výkonná redaktorka 2001–2016, členka redakční rady 2016–dodnes). V této souvislosti je vhodné také poukázat na spolupráci s obcí Držková a její editorský podíl na prvním vydání vlastivědného pojednání o Držkové z pera zdejší učitelky a badatelky Františky Jančíkové (2015).

Jistě je na místě připomenout i intenzivní práci Aleny Prudké ve výboru České národopisné společnosti (2008–2011, později v revizní komisi). V její osobě má zlínské muzeum zastoupení v hodnotících komisích a poradních sborech okolních muzeí. Za zcela neodmyslitelnou součást práce muzejníka regionálního muzea považuje metodickou pomoc malým městským a obecním muzeím. Její podpoře je vzdáleno jakékoliv nadřazené mentorování, ale je založena na praktické nezištné pomoci a rovnocenném kolegiálním vztahu.

Za široký okruh kolegů, přátel a spolupracovníků děkujeme jubilantce za dosavadní spolupráci a přejeme do dalších let hojnost zdraví, pracovního elánu a radost z rodiny.

Výběrová bibliografie Aleny Prudké za léta 2009–2019

Současné doklady původního venkovského stavitelství v obcích integrovaných do zlínské aglomerace. Acta musealia Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně IX, 2009, č. 1–2, s. 140–147.

Lidové stavby známé neznámé. Zlínský kraj – Zlínsko. Uherské Hradiště 2009, s. 14, 16–17, 29–30, 74–75, 88–89, 92, 98–99, 115, 126, 145–146, 161–162, 169–170, 173–174, 181.

Lidové stavby známé neznámé. Zlínský kraj – Vsetínsko. Uherské Hradiště 2010, s. 48, 49, 70, 98, 108, 121, 159, 163–169, 189–190.

- Dokumentace tradičního stavitelství v díle Antonína Václavíka.* In: Antonín Václavík (1891–1959) a evropská etnologie. Kontexty doby a díla. Brno 2010, s. 95–101.
- Lidové stavby známé neznámé. Zlínský kraj – Kroměřížsko.* Uherské Hradiště 2011, s. 6–7, 34, 55–56, 57–58, 69–70, 77–78, 81–82, 85–86, 94, 102–103, 104, 112–113, 125, 146–147, 186–187, 188–189, 199–200, 205–206, 208–209, 216–217, 218–219.
- Hračky ve sbírkách Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně.* Zvuk. Časopis pro kulturu a společenské dění. Zlín – Vsetín – Uherské Hradiště – Kroměříž, 2011, podzim/zima, s. 74–76.
- Koňské lékařství – po stopách jednoho rukopisu.* In: Zoomorfni tematika v lidové tradici. Uherské Hradiště: Slováké muzeum, 2013, s. 195–205.
- Lidová píseň v díle Františka Bartoše.* Zvuk. Časopis pro kulturu a společenské dění. Zlín – Vsetín – Uherské Hradiště – Kroměříž, 2014, podzim/zima, s. 20–21.
- Kouzlo rodinného loutkového divadla 1900 až 1950 ze sbírky Marie a Pavla Jirákových.* Zvuk. Časopis pro kulturu a společenské dění. Zlín – Vsetín – Uherské Hradiště – Kroměříž, 2015, podzim/zima, s. 65–69.
- Malováno na dřevě. Malovaný nábytek ve sbírkách Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně.* Zvuk. Časopis pro kulturu a společenské dění. Zlín – Vsetín – Uherské Hradiště – Kroměříž, 2017, jaro/léto, s. 85–87.
- Jaroslav Žila-Lipjan – národopisný pracovník: * 11. 8. 1892 Vizovice-Lípa † 16. 2. 1970 Nový Jičín.* Acta musealia Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně, 2017, č. 1–2, s. 246–249.
- Modely lidového stavitelství ve sbírce Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně, zvláště modely vizovické firmy Zigal.* Acta musealia Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně, 2017, č. 1–2, s. 190–200.
- Erotické prvky v masopustních aktivitách na Zlínsku.* In: Erotika v lidové kultuře. Uherské Hradiště: Slováké muzeum, 2017, s. 117–132 (s K. Pavlištikem).
- Holešov, Holešovsko a Haná.* In: Holešov. Město ve spirálách času. Brno: nákladem města Holešov vydala Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 2018, s. 361–376.
- Kresebná, fotografická a plánová dokumentace venkovského stavitelství ve sbírce Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně.* Národopisný věstník. Supplementum XXXVI (78), 2019, s. 33–40.

Ondřej Machálek
Muzeum jihovýchodní Moravy, Zlín

Pozdrav Zdeňku Uherkovi od národopisců

Člen České národopisné společnosti, vědecký pracovník Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze, ředitel Etnologického ústavu Akademie věd ČR tamtéž a současný ředitel Institutu sociologických studií na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy doc. PhDr. Zdeněk Uherek, CSc., se v letošním roce dožil životního jubilea, které zavedené vědní obory nepřecházejí mlčením. Proto Národopisná revue 3/2019 otiskla jubilejní článek od Nadi Valáškové, bývalé spolupracovnice Zdeňka Uherka, která k němu připojila obsáhlou bibliografii demonstrující široký profil jeho vědecké práce. Proto se zaměříme na některé aktivity jubilanta na domácí půdě.

Už z názvů institucí a organizací, kde Zdeněk Uherek postupně pracoval nebo se angažoval (a to nejsou všechny), je patrné, že v posledních desetiletích byl náš obor doslova „v pohybu“ a jeho diskurs se proměňoval v návaznosti na impulzy, které k nám přicházely spolu s včleňováním České republiky do západoevropských a transatlantických struktur. Diskuse o socialistické etnografii transformované po r. 1989 do etnologie (evropské etnologie) a o jejím vztahu k nově se etablující české antropologii ukázaly vágnost a prostupnost oborových hranic, takže Zdeněk Uherek, charakterizovaný jako etnolog a sociální antropolog, figuruje v Biografické části *Národopisné encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (2007), stejně tak jako v *Biografickém slovníku evropské etnologie* (2013), kde je uveden coby český kulturní a sociální antropolog. Ale ponechejme stranou akademické terminologické debaty a věnujme se představení jubilantova curriculum vitae a díla.

Zdeněk Uherek (nar. 15. srpna 1959 v Kladně) ukončil studium teorie kultury na Karlově univerzitě v roce 1983 (ve stejném roce získal i titul PhDr.) a uplatnění našel v Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze jako odborný pracovník střediska vědeckých informací, následně pracoval v oddělení dělnictva, pak etnických studií, kde se podílel na projektu mezioborového slovníku etnických procesů spolu se Stanislavem Broučkem, Václavem Hubingrem, Ivo Vasilevem ad. Po roce 1989 zastával určitý čas funkci vědeckého tajemníka ústavu, byl zástupcem ředitele a předsedou vědecké rady; nejdéle v letech 1994–2017 vedl oddělení etnických studií. Funkci ředitele Etnologického ústavu zastával od roku 2007 do 2017, kdy po transformaci akademie věd předsedal i Radě pracoviště EÚ AV ČR.

Po absolvování vědecké aspirantury (dnešního doktorského studia) roku 1992 v oboru historické vědy / národopis (CSc.) jeho badatelskou orientaci směrem k antropologii ovlivnila vědecká stáž, kterou vykonal v letech 1994–1995 na Středoevropské univerzitě v Praze, kde pracoval pod vedení Ernsta Gellnera,¹ stejně jako vědeckovýzkumný pobyt v Radě Evropy ve Štrasburku (1998). Vedle

1 UHEREK, Zdeněk: *Ernst Gellner (1925–1995)*. Český lid 83, 1996, č. 2, s. 163–164.

činnosti v Etnologickém ústavu přednášel jako externí pedagog na Filozofické fakultě UK; zde se v roce 2012 habilitoval na základě práce o Češích v Bosně a Hercegovině. Zatím posledním pracovištěm Zdeňka Uherka se stala Fakulta sociálních studií Univerzity Karlovy, kde roku 2017 získal post ředitele Institutu sociologických studií.

Vedle vlastní vědecké a pedagogické práce se Zdeněk Uherk věnuje redaktorské činnosti spojené s funkcí šéfredaktora antropologického časopisu *Cargo*; spolu s tím je členem redakčních rad etnologických periodik *Slovenského národopisu* a *Národopisné revue* nebo v Itálii anglicky vydávaného periodika *Urbanities. Journal of Urban Ethnography*. Je členem vědeckých rady (Univerzita Karlova) a domácích i mezinárodních organizací etnologických, antropologických, romistických.

Tematický záběr badatelské práce Zdeňka Uherka je široký: etnická problematika, migrace, Češi v zahraničí, národnostní menšiny, Romové, antropologie města, identita, společenská reprezentace. Je doložen časopiseckými studiemi, editorskou prací i samostatnými a kolektivními publikacemi, jak je patrné z přiloženého soupisu.

Přejeme kolegovi další tvůrčí léta v oboru etnologických a antropologických studií.

Výběrová bibliografie prací Zdeňka Uherka

Etnická problematika

- Ethnic Studies in the Czech Republic*. *Národopisná revue* 27, 2017, č. 5, s. 46–54.
National Minority Organisations in Prague: Structure, Competence and Social Activities. *Národopisná revue* 25, 2015, č. 5, s. 3–17 (s A. Sulitkou).
Cizinecké komunity z antropologické perspektivy. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2008 (se Z. Koreckou a T. Pojarovou).
Postoj pražské české vlastenecké společnosti k „Němcům“ 1780–1867. *Český lid* 79, 1992, s. 111–121.
Stát – kultura – etnicita. *Český lid* 77, 1990, s. 102–103.

Migrace obecně

- Diversity and Local Contexts. Urban Space, Borders and Migration*. New York: Palgrave Macmillan, 2017 (s kolektivem).
Not only moving bodies: contesting and transforming concepts in migration studies. *Slovenský národopis* 65, 2017, s. 222–233.
Migrace. Historie a současnost. Ostrava: Pant, 2016 (s kolektivem).
Migration and Politics: Open Questions, Changing Perspectives. In: *Cross-Border Migration and its Implications for the Central European Area*. Bratislava: Institute of Sociology SAV, 2015, s. 10–24.

- Migration Groups in the Czech Republic.* In: Cross-Border Migration and its Implications for the Central European Area. Bratislava: Institute of Sociology SAV, 2015, s. 222–231.
- Migration, Diversity and Their Management.* Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2011 (s kolektivem).
- Migration in the Czech Republic. A Source of Social Diversity and Formation of New Social Networks in the Urban Environment.* In: The Sustainability of Cultural Diversity. Nations, Cities and Organizations. Cheltenham: Edward Elgar, 2010, s. 245–257.
- Reflexe migračních teorií.* Geografie. Sborník České geografické společnosti 112, 2007, č. 2, s. 125–141 (s D. Drbohlavem).
- Use of social science research on migration policy in the Czech Republic.* Blackwell Publishing / UNESCO International Social Science Journal March 179, 2004, s. 101–113.

Češi v zahraničí. Řízená migrace

- The Defensive Strategies of Czech and Ukrainian Residents in the Ukraine against the Effects of the Chernobyl Nuclear Accident.* Český lid 103, 2016, s. 85–101 (s V. Beranskou).
- Immigrants from Ukraine in the Czech Republic: Foreigners in the border zone.* In: Postsocialist Europe. Anthropological perspectives from home. New York: Berghahn Books, 2009, s. 270–294.
- Řízené migrace po roce 1989.* In: Kultura – společnost – tradice II. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2006, s. 169–201 (s N. Valáškovou).
- Aliens or One's Own People. Czech Immigrants from the Ukraine in the Czech Republic.* Praha: Institute of Ethnology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 1997 (s N. Valáškovou a S. Broučkem).
- Analýza státního integračního programu pro azylanty.* Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2012 (s kolektivem).
- Češi v Bosně a Hercegovině. Antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí.* Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2011.
- Czechs in Bosnia and Herzegovina and their Social Activities.* The Anthropology of East Europe Review 23, 2005, s. 136–150 (s K. Plochovou).
- Migrace a formy soužití v cílových prostorech.* In: Soudobé spory o multikulturalismus a politika identit. Plzeň: nakl. A. Čeněk, 2005, s. 258–274.
- Integrace azylantů a efektivita státního integračního programu.* Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2005 (s kolektivem).
- Dílčí poznatky o migraci a integraci migrantů z bývalého Sovětského svazu v českém prostředí.* Acta Universitatis Carolinae. Studia Ethnologica 12, 2004, s. 129–140.
- Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do České republiky.* Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2003 (s kolektivem).

- Přesídlenci českého původu z Ukrajiny, Běloruska, Ruska a Kazachstánu a jejich rodinní příslušníci v České republice.* In: *Ich małe ojczyzny.* Wrocław: Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003, s. 293–300.
- Češi na jižní Ukrajině.* Český lid 87, 2000, s. 307–350 (s N. Valáškovou ad.).
- Potomci českých emigrantů v Kazachstánu.* Český lid 86, 1999, s. 235–270 (s N. Valáškovou S. Kuželem).
- Češi v Sarajevu: menšina v městském prostředí.* Český lid 85, 1998, s. 129–146.
- Češi z Běloruska.* Český lid 84, 1997, s. 177–190 (se S. Broučkem a N. Valáškovou).
- Terénní výzkum Čechů v poválečném Sarajevu.* Národopisná revue 7, 1997, s. 124–128 (s J. Pospíšilovou).
- Přesídlenci z území bývalého SSSR – řízená migrace.* In: *Život a kultura etnických minorit a malých sociálních skupin.* Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR ad., 1996, s. 113–121 (německy s. 101–108).
- Adaptace přesídlenců v české společnosti.* Český lid 82, 1995, s. 1–17 (se S. Broučkem a N. Valáškovou).

Romistika

- Romové v československé a české společnosti v letech 1945–2012. Národnostní struktura, specifika romské rodiny a migrací.* Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2014 (s E. Davidovou).
- Romské migrace ze Slovenska v kontextu evropských migračních trendů.* Sociologický časopis 43, 2007, s. 747–774.
- Romské migrační aktivity jako faktor společenské inovace.* In: *Pohledy etnické marginalizace u Aboriginal People v Kanadě a Romů v České republice a Slovenské republice.* České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2007, s. 255–268.
- Postoje a názory romských společenských představitelů k vybraným otázkám týkajícím se komunitních konfliktů.* Národopisná revue 18, 2008, č. 1, s. 29–35 (s T. Pojarovou).
- Roma Migration in Europe.* Münster: LIT Verlag – Praha: Institute of Ethnology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 2004 (s W. Guy a R. Weinerová).

Etnologie

- Rethinking Ethnography in Central Europe.* New York: Palgrave and Macmillan, 2015 (s kolektivem).
- Kultura – společnost – tradice II.* Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2006 (editor).
- Novosídlenecké pohraničí.* In: *Kultura – společnost – tradice II.* Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2006, s. 53–108 (s N. Valáškovou).
- Zábavní akce pražských trampů.* In: *Slavnosti v moderní společnosti.* Strážnice: Ústav lidové kultury, 1991, s. 82–85.

Město

- Antropologie města*. In: Integrovaná antropologie. Praha, Triton, 2014, s. 263–268.
- Diversity and Social Anthropology*. In: Diversity Research and Policy. A Multidisciplinary Exploration. Amsterdam: Pallas, 2011, s. 21–41.
- Symbolické významy v městském prostředí – Berlín*. Národopisná revue 10, 2000, s. 71–73.
- Die Ethnizität in der Großstadt*. In: Leute in der Großstadt. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1992, s. 41–48.

O autorovi

- VALÁŠKOVÁ, Naďa: *Jubileum Zdeňka Uherka*. Národopisná revue 29, 2019, č. 3, s. 256–258.
- JEŘÁBEK, Richard (ed.): *Uherek Zdeněk*. In: Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska I. Biografická část. Praha: Mladá fronta, 2007, s. 236.
- JEŘÁBEK, Richard: *Uherek Zdeněk*. In: Biografický slovník evropské etnologie. Brno: Masarykova univerzita, 2013, s. 179–180.

Miroslav Válka

Ústav evropské etnologie FF MU, Brno

Daniel DRÁPALA: *Portáši.*

Historie a tradice.

Brno: Masarykova univerzita, 2017, 197 s.

Muži kroku ostražitého a pozoru pronikavého. Parafrazí romantizujících slov Daniela Slobody je pojmenována první kapitola odborné monografie o bezmála 200 stranách, jež blíže představuje fenomén zemských portášů, působících na Moravě a ve Slezsku téměř dvě stě let – od poloviny 17. do poloviny 19. století. Autorem knihy je doc. PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., jenž se tématem badatelsky zabývá již více než dvě desetiletí, kdy je představil ve své stejnojmenné magisterské diplomové práci (1999) a později také prostřednictvím řady dílčích studií, článků i kapitol v kolektivních monografiích etnologického a regionálně historického zaměření.

Že se v případě Drápalovy knihy nejedná o romantický, ale spíše objektivně kritický náhled problematiky portášů, pochopíme brzy po nahlédnutí do textu. V již zmiňované úvodní kapitole autor osvětluje dlouho živený mýtus o portáších jakožto „valašských národních hrdinech“, který byl předáván z generace na generaci ústním podáním, ale i díky přičinění dlouhé řady autorů vlastivědné či regionální literatury 19. i 20. století. Daniel Drápala nepojímá svůj text jako pouhé vyličení dějin a hierarchie sboru zemských portášů, snaží se naopak sledovat sociální postavení portášů v tehdejší společnosti. Mimo jiné zde užívá i biografické metody umožňující nahlížení fenoménů portášů jakožto „jedinečného souboru individuálních lidských

osudů“ (s. 10). Mýtus, který portáše stavěl do pozice kladných hrdinů, je patrný např. v uměleckém díle Mikoláše Alše, jenž vyzdobil interiér Libušina na Pustevnách, kde vedle zbojníků Jánošíka, Ondráše a Juráše je vyobrazen portáš Stavinoha – tedy vlastně protiklad tří předchozích. Tato čtveřice tak podle autora paradoxně tvoří „pomyslný západokarpatský pantheon lidových hrdinů“ (s. 6). Zajímavé je, že pozitivní obraz portáše mezi lidmi nenarušila po roce 1948 ani „příležitostná“ kritika portášů jakožto služebníků panské moci a utlačovatelů prostého lidu – ústní tradice i nadále přežívala a de facto ještě přežívá až do současnosti.

Kapitola *Od věrných Valachů k zemským portášům* představuje základní přehled počátků portášského sboru, jehož vznik roku 1638 byl přirozenou reakcí státní moci na zhoršené bezpečnostní poměry na moravsko-uherském pomezí v období tzv. třicetileté války. V březnu 1638 moravský zemský hejtmán vyhlásil nábor 100 mužů věrných císaři, kteří tak vytvořili tzv. oddíl věrných Valachů, později označovaný spíše jako zemští portáši (s. 12). Tento oddíl v následujících desetiletích zabezpečoval klid při hranicích, ale také se podílel na zklidnění situace v regionu v padesátých a šedesátých letech 17. století, kdy na východní Moravě řádily loupeživé bandy (v pramenech doslova wallachische Räubergesindel, s. 16). Postavení portášského sboru procházelo postupným vývojem, zpočátku bylo v přímé gesci císaře, od konce 17. století však byla finanční odpovědnost přenášena

na moravské zemské stavy. Až do roku 1717 byl portášský sbor s přestávkami de facto rozpouštěn a obnovován podle závažnosti bezpečnostní situace, téhož roku se však stal rozhodnutím zemských stavů trvalou pořádkovou silou východní Moravy. Léta 1638 až 1717 proto D. Drápala označuje jako „hledání modelu fungování specifického oddílu policejního charakteru“ (s. 21). Na s. 21 až 27 se pak podrobněji zastavuje nad proměňujícím se označováním portášů a jeho etymologií (věrní Valaši, portovníci, portovní, fortáši či portáši).

Třetí kapitola se zabývá hierarchií oddílů, jejichmi proměnami, teritoriální působností, dále pak privilegii a povinnostmi členů sboru portášů. Je zajímavé, že původní zásada, že členem sboru se stane pouze rodilý Valach, se v první polovině 18. století zcela nedodržovala; např. v nejnižněji položených opěrných bodech sboru v Bílých Karpatech – ve Velké nad Veličkou, Březové a v Lopeníku – sloužili muži z místních či sousedních obcí, tedy nejen Valaši (s. 36). Dále se autor zabývá finančním ohodnocením mužů v portášské službě, výstrojí a výzbrojí, což je vhodně doplněno zdařilými ilustracemi Karla Langerera z roku 1930.

Následující kapitola *Klady a záporny zemské služby* osvětluje blíže podmínky a proces přijetí nových členů sboru. Významným zjištěním přitom zůstává, že při výběru natolik nerozhodovaly dřívější vojenské či jiné pracovní zkušenosti adeptů (s. 56). Kritéria pro přijetí se ovšem v průběhu fungování této bezpečnostní instituce zpříšňovala, např. byla reflektována jazyková gramotnost

budoucích portášů (s. 61). Autor proces přijetí, aktivní služby i odchodu do výslužby rekonstruuje na základě jednotlivých příběhů portášů, jež jsou podloženy archivními prameny. Zajímavé je, že ačkoliv služba portášů s sebou přirozeně nesla jistá rizika, včetně ohrožení na životě, zájem o vstup do sboru se tím nijak nezmenšoval (s. 67). Důležitým zjištěním autora je skutečnost, že do sboru byli v četných případech přijímáni i „polepšení“ zločinci, kteří nejen že byli obeznámeni s terénem svého působiště, ale zároveň tím byli existenčně zajištěni a nehrozil tak jejich návrat k předchozím aktivitám, které byly způsobeny z velké části právě tíživou sociální situací. Autor zde jmenuje několik případů, které toto nepsané pravidlo potvrzují.

V pořadí pátá kapitola *Jiří Křenek poručíkem* vypráví detailněji o období velení Jiřího Křenka, člena významné rodiny Křenků z Valašské Bystrice, jež byla ve vedení portášského sboru po mnoho desetiletí, přesněji od roku 1769 až do konečného zániku v roce 1830. Následující dvě kapitoly pojednávají o mimořádném nasazení portášů ve Slezsku (především na Těšínsku a Opavsku) na přelomu 18. a 19. století a dále pak o aktivitách sboru v prvních desetiletích 19. století do roku 1830, kdy instituce portášů jakožto státem zřízená bezpečnostní složka navždy zanikla.

Následující dvě kapitoly *Portáši slovem a obrazem* a *Portášské inspirace* naznačují přesah tématu také do příbuzných oborů – dějin umění a literární historie. Jedná se o reflexi portášských příběhů v literatuře a výtvarném umění

regionu, jež potvrzuje, nakolik byl pozitivní portášský mýtus živen v pozdější literatuře. Kapitola *Portáši moderního věku* pak dává nahlédnout portášskému odkazu současnosti – upozorňuje na dochované památky na věk portášů i na aktivitu místních nadšenců, kteří se snažili v první polovině 20. století a znovu i nyní, na počátku 21. století, portášský sbor oživit. Avšak tak jako v současnosti nelze hovořit o folkloru, ale spíše o folklorismu, můžou se tyto aktivity „moderních portášů“ jevit jen jako pouhá recese a umělé oživování regionálních lidových tradic (a mýtů).

Práce na monografii D. Drápalý je podepřena vlastním archivním výzkumem autora v Moravském zemském archivu v Brně, místy nechává promlouvat přímo historický pramen prostřednictvím krátkých ukázek v textu. Ke cti autora lze rovněž přičíst, že v monografii, jež završuje jeho vlastní dlouholetý výzkum, nekompile pouze vlastní, dříve publikované texty, ale akcentuje i některé knihy a články vydané v posledních letech, např. podnětnou knihu z pera Františky Jančíkové-Minaříkové o valašské obci Držkové z roku 2015. Velkým pozitivem jsou rovněž mapová zobrazení přímo v textu, ale i na předním i zadním předešlé knihy zobrazující: 1. teritoriální působnost portášů na Moravě a ve Slezsku mezi lety 1638 až 1830 a 2. oblasti krátkodobého nasazení portášů. Drobnou nevýhodou je, že ačkoliv autor hovoří o analogických ozbrojených sborech v karpatském oblouku v téměř historickém období, zmiňuje pouze krátce polské harniky (harnicy) a nevěnuje

se jejich alespoň stručné charakteristice či snad komparaci s portáši. Čtenář se tedy bohužel nedozví, zda a jaké obdobné ozbrojené složky tedy v západních Karpatech existovaly – tot' ovšem jediná drobná poznámka k textu.

Shrneme-li předchozí odstavce, recenzovaná kniha oceněná v anketě České národopisné společnosti je podnětným a faktograficky cenným syntetickým dílem, jež nalezne své čtenáře nejen mezi etnology, regionálními či vojenskými/policejními historiky, ale rovněž mezi širší veřejností, pro niž je v současnosti prakticky jedinou moderně zpracovanou a jazykem přístupnou publikací k tématu.

Lukáš F. Peluněk

Ústav evropské etnologie FF MU, Brno

Josef Klvaňa (1857–1919).

Náčrty mého životopisu.

Paměti a fotografie.

K vydání připravila Helena BERÁNKOVÁ.

Brno: Moravské zemské muzeum, 2018, 235 s.

Jméno Josefa Klvaní je známo jak etnografům, tak všem zájemcům o lidovou kulturu, zvláště o lidový oděv. Byl to právě on, kdo vytvořil typologii krojů jihovýchodní a východní Moravy, z níž dodnes vychází každé bádání o tomto významném projevu lidové kultury. Jako polyhistor se zasloužil nejen o formování etnografie jako vědy i o vznik etnografické fotografie, ale také o ustavení

přírodovědných oborů geologie, mineralogie a petrografie.

Pokus o vydání Klvaňových pamětí učinili v Moravském muzeu již někdy v 60. letech 20. století, tehdy však podle nedatovaného a nepodepsaného posudku lektor vydání nedoporučil, neboť: „*A postava Klvaňova, bud' me si upřimní, není při vši účtě k jeho práci a charakteru, tak dalece známa, aby snesla vydání zvláštní publikace.*“ Nu, mylil se, Klvaňovu práci docenila až další generace badatelů a výročí sta let od jeho úmrtí nabídlo příležitost vzdát hold této výjimečné osobnosti. Monografii s velkou pečlivostí edičně připravila PhDr. Helena Beránková, kurátorka sbírky fotografií a grafiky Etnografického ústavu Moravského zemského muzea.

V *Úvodu* (s. 11) editorka oceňuje Klvaňův zakladatelský význam pro ustavení etnografie jako vědy včetně prvotních metodických postupů. Jeho přínos je i ve využití vědecké fotografie k dokumentačním účelům. Klvaňa byl vzděláním přírodovědec, odtud dle editorky pramení jeho přesnost a přehledná klasifikace materiálu. Nejobsáhlejší částí knihy je vlastní biografie *Náčrtky mého životopisu s přílohami zajímavějšími, Josef Klvaňa* (s. 13–144). Neobyčejně živý a čtivý životní příběh, neskrývající ani intimní výpovědi, doplnila editorka úctyhodným množstvím poznámek a vysvětlivek a připojila jmenný a místní rejstřík (s. 146–151). Kapitoulou *Komentář k edici Klvaňových Náčrtků mého životopisu* (s. 152–154) editorka charakterizuje obsah a strukturu Klvaňova životopisu a popisuje svůj

editorský přístup k rozsáhlému rukopisu dochovanému v originálu, strojopisném přepisu a nejnověji v digitalizaci strojopisu. *Literatura* (s. 156–157) je seznamem knih, časopiseckých statí, archivních pramenů a internetových zdrojů, z nichž editorka při své práci čerpala.

Zásadní kapitolou je *Katalog fotografií Josefa Klvani ve sbírce Etnografického ústavu Moravského zemského muzea s rejstříkem fotografovaných lokalit* (s. 159–175). Klvaňovu fotografickou dokumentací lidového oděvu na Hané, Slovácku a na Valašsku a u moravských Charvátů přibližuje formou celostránkových reprodukcí kapitola *Fotografie Josefa Klvani ze sbírky Etnografického ústavu Moravského zemského muzea (výběr)* (s. 177–219). Monografii završuje studie *Od obrazu ke kontextu. Klvaňovy fotografie lidového oděvu na Moravě* (s. 221–231) z pera Heleny Beránkové. Autorka poznala Klvaňův život a činnost dokonale a na základě toho vystihla zdroje Klvaňova vědeckého zájmu o lidovou oděvní kulturu. Hodnotí jeho sběratelskou činnost (Klvaňova sbírka oděvních součástí je uložena v několika muzeích), vyzdvihuje jeho přínos k ikonografii lidového oděvu souborem na 400 fotografií ze střední, jihovýchodní a východní Moravy. Řadí Klvaňu k zakladatelům etnografické fotografie u nás. Popisuje přístroje, jimiž fotografoval, i jeho pracovní metodu včetně pasportizace jím pořízených snímků. Jeho národopisná práce je o to obdivuhodnější, že ji jako středoškolský učitel, školní inspektor a později ředitel gymnázia vykonával o prázdninách a na vlastní náklady.

Publikace se vyznačuje grafickým zpracováním, které dokonale odpovídá jejímu obsahu. Postaral se o to Matěj Bárta. A jeho otec Jaroslav Bárta byl nápomocen užitečnými radami a podílel se na sestavování rejstříků.

Tímto počinem byla cenná fotografická sbírka zpřístupněna a poskytnuta veřejnosti. Škoda jen, že monografie nemohla být rozšířena také o soupis Kvlaňových snímků uložených ve Slováckém muzeu v Uherském Hradišti.

Zaslouženě získala editorka a výsledek její několikaleté práce Cenu České národopisné společnosti v kategorii publikace za rok 2018.

Jitka Matuszková
Brno

Josef URBAN: *Jízda králů na Hané.*

Olomouc: Olomoucký kraj, 2018, 62 s.

Málokterý fenomén natolik symbolizuje v posledních desetiletích tradiční lidovou kulturu na Moravě jako slavná jízda králů, jež tu má úctyhodnou tradici, sahající do šera dávnověků. Tento výroční lidový obyčej (zvaný též honění, hledání či chytání krále) spočívá v monumentální obřadní objíždě chlapečů a mužů na koních, přičemž hlavní postavu krále, obklopeného družinou, představuje dospívající hoch nebo svobodný mládenec. Není divu, že tento nad jiné atraktivní zvyk odedávna poutal pozornost národopisců i dalších ctitelů lidové kultury. A pochopitelně vzbuzuje zájem dodnes, přestože v průběhu 19. století jízda králů

jako součást venkovského lidového výročního cyklu ve své původní podobě zanikla. V oblasti Hané se dnes zachovává v rámci místních folklorních a hodo- vých slavností, avšak pouze ve čtyřech lokalitách – v Bezměrově, Doloplazech, Chropyni a v Kojetíně.

Dokladem takového soustředěného a ovšem mimořádně poučeného zájmu o věc je i publikace Mgr. Josefa Urbana, pracovníka Vlastivědného muzea v Olomouci, nazvaná stroze, leč výmluvně *Jízda králů na Hané*. Kniha nese titul zcela totožný s názvem velmi zdařilé výstavy, jež byla v olomouckém muzeu instalována od 25. května do 26. srpna roku 2018 a která seznamovala širokou veřejnost nejen s podstatou a historií tohoto obyčeje, ale i se současnou podobou jednotlivých jízd králů ve zmíněných hanáckých městech a vsích.¹ Úspěch této expozice, jejíž fyzická existence byla pochopitelně časově limitovaná, přiměl její tvůrce a organizátory k publikačnímu počínu, který ji připomíná i nadále.

Publikace vykazuje přehlednou, logickou strukturu. Autor nejprve formuluje odpověď na otázku, co že vlastně jízda králů je a co znamená, přičemž tento významný fenomén lidové kultury na Hané zasazuje do širšího moravského kontextu; neopomíná ani uvést, že slovácká jízda králů, která je neméně proslulá, byla pro svoji jedinečnost a starobylost už v roce 2011 zapsána do celosvětového Reprezentativního seznamu nemateriálního kulturního

¹ Výstava byla oceněna v anketě České národopisné společnosti za rok 2018. Viz Národopisná revue 28, 2018, č. 4, s. 325–326.

dědictví lidstva UNESCO. Josef Urban ve své publikaci dále líčí pověsti a legendy, které doprovázejí jízdu krále ve specifickém prostředí Hané, popisuje její funkce a hodnotí význam jízdy králů v minulosti, sleduje její zánik po polovině 19. století, stejně jako její znovuzrození na konci onoho věku v souvislosti s nebývalým rozmachem národopisného hnutí, aby posléze směřoval k současnému stavu tohoto obyčeje ve zmíněném regionu. Poté se postupně věnuje všem čtyřem významným hanáckým lokalitám, kde je dnes jízda králů pravidelně pořádána. Začíná nejznámější hanáckou jízdou králů v Doloplazích, pokračuje jízdou krále Ječmínka v Chropyni a v Kojetíně, tedy dvou lokalitách, kde našli inspiraci i ctitelé této obyčejové tradice v sousedním Bezměrově.

Urbanova publikace je sice poměrně útlou brožurou (obsahuje něco málo přes 60 stran tisku), rozhodně však nelze toto označení chápat jako despektní, jistě nejde o méně hodnotný publikační počin. Nadto je toto dílo technicky velice kvalitně zvládnuto, což ani dnes nebývá u brožur úplnou samozřejmostí. Rovněž graficky je kniha zdařilá díky Martinu Šilarovi (Studio Trinity, s. r. o.), který citlivě pracoval jak s rozložením fundovaných textů Josefa Urbana, tak s bohatou obrazovou dokumentací. Autorem četných, v řadě případů přímo uměleckých fotografií ze současnosti jízdy králů je Pavel Rozsívál, množství dalších vyobrazení především z minulosti poskytly význačné paměťové instituce Moravy, vedle Etnografického ústavu Moravského zemského muzea v Brně,

Vlastivědného muzea v Olomouci a Muzea umění tamtéž i další muzea (v Prostějově, Kroměříži, Šumperku), ze svých fondů přispěl Hanácký národopisný soubor Olešnica Doloplazy, kojetínské Městské kulturní středisko, Výzkumný ústav geodetický, topografický a kartografický, jakož i další donátoři (města Chropyně a Kojetín a obce Bezměrov a Doloplazy.)

V zájmu objektivního posouzení však nutno uvést, že ani této práci se nevyhnuly některé prohřešky, byť nepříliš podstatné. Přece jen však určité rozpaky vzbuzuje skutečnost, že knižní titul zcela postrádá titulní list, jenž obvykle uvádí základní informace o díle. O tom, že je autorem díla Josef Urban, se čtenář dozví pouze z tiráže, stejně tak jenom zde je sdělena poměrně důležitá informace, že práce má podtitul *Lidový obyčej v proměně času* (nadto je stejným písmem, avšak odlišnou barvou písmen uveden zřejmě další podtitul *Lidový rok na Haně*). Pouze na tomto místě jsou též konečně prezentovány obvyklé údaje o vydavateli, jímž je Olomoucký kraj, otištěná loga pak naznačují, že dalšími sponzory bylo Ministerstvo kultury České republiky a také Vlastivědné muzeum v Olomouci. Jak se zdá, vydavatelé publikace se spíše snaží odkázat případné zájemce o získání bližších informací opakovaným uváděním adres internetových zdrojů, které je poskytují. Avšak ani tyto skutečnosti jistě nijak zvlášť nesnižují přínos pěkné publikace Josefa Urbana.

Karel Altman

Etnologický ústav AV ČR, Brno

Daniel DĚDOVSKÝ a Libor DUŠEK (eds): *Lidová kultura západních Krkonoš ve světle Národopisné výstavy československé 1895.*

Vrchlabí: Správa KRMAP, 2019, 240 s.

Publikace je souborem několika staťí: příspěvků k historii národopisného ruchu ve Vysokém nad Jizerou kolem Národopisné výstavy, zveřejňujících prameny k lidové kultuře Podkrkonoší z konce 19. století, a dvou obsáhlých studií z pera etnologa Daniela Dědovského.

Úvodní pojednání Libora Duška *Národopisná výstava československá a krkonošští horáci* vystihuje zaměření knihy. Připomíná význam dokumentace lidového života v Podkrkonoší, jež se uskutečnila na sklonku 19. století, promítla do regionálních muzeí a vytvořila jádro etnografických sbírek. Ve Vlastivědném muzeu ve Vysokém nad Jizerou se v té době a v letech pozdějších zkoncentrovalo velké bohatství dokladů lidové kultury české části Krkonoš. Cílem publikace je slovem a obrazem představit jednak dobu, v níž vznikaly první národopisné sběry a způsob jejich prezentace na NVČ, ale také analyzovat jednotlivé fenomény tradiční lidové kultury Krkonoš.

Nad výsledky sběratelského úsilí skupiny učitelů a studentů se zamýšlí Františka Jandová v článku *Z Vysokého nad Jizerou na národopisnou výstavu v r. 1895*. Připomíná výstavu ze sousedních artefaktů ve Vysokém v roce 1893 a samostatnou expozici města a okolí

na NVČ v podrobném výčtu všeho, co bylo předvedeno veřejnosti. Zmiňuje také úsilí nadšených aktivistů za významného přispění Čeňka Zírta, jež vedlo v roce 1928 k zřízení Vlastivědného muzea. Na stať navazuje svou *Vzpomínkou na národopisnou výstavu v Praze před 75 léty* František Patočka; podílel se jako čtrnáctiletý jinoch na zhotovení plastické mapy znázorňující území českých a slezských Krkonoš a blízkého Podkrkonoší; vzbudila velký zájem a obdiv návštěvníků výstavy.

Významnou součást vysoké výstavy na NVČ tvořila prezentace lidové architektury a vesnických sídel kraje ve fotografiích, které pořídil místní laický fotograf Josef Hladík; vzácná sbírka obsahuje 64 snímků, které jsou v knize publikovány.

Pověry a pranostiky v Krkonoších je název dalšího oddílu publikace, reprint manuskriptu učitele Josefa Šíra z Roprachtic, který ve svých zápisech zachytil ze vzpomínek pamětníků tradice duchovního života krkonošských horáků; čítá na čtyři desítky záznamů pověr, pranostik (15), přísloví (14), krátkých humorných a pověrečných *poudaček* (15) a několik písní a popěvek. Závěr Šírova opusu obsahuje popis školství soudního okresu Vysockého, doplněný fotografiemi a slovníčkem krkonošského názvosloví. V knize je následně přetisknuta rukopisná sbírka *Podkrkonošské vánoční písně kolednické*. Těch dvacet koled zapsal i s notografií učitel Josef Zajíček z Vysokého, tak jak se zpívaly na Vysocku v druhé polovině 19. století.

Látka obou sbírek, Šírovy a Zajíčkovy, je Danielu Dědovskému východním podkladem pro analytickou studii *Folklorní profil Horního Pojizeří v kontextu krkonošsko-jizerského kulturního areálu*. Projevy lidové magie a víry v nešťastné dny či ve vodníka, syžety pověstí o předzvěstech smrti, krkonošskou tradici koled a obchůzkového kole-dování komentuje v širším srovnávacím aspektu regionálních variant.

Druhá studie Daniela Dědovského *Lidový oděv v Krkonoších* vychází z detailní znalosti muzejních artefaktů, z ikonografických dokladů a informací regionálních badatelů, kteří zapsali výpovědi pamětníků z druhé čtvrtiny 19. století a svá zjištění publikovali. Autor se zamýšlí nad historií výzkumu lidového kroje v Podkrkonoší, charakterizuje podobu krkonošského oděvu v nejstarších pramenech, popisuje obřadní oděv, oděv mužský a ženský, zaznamenává odívání žen ze selského a maloměstského prostředí a nepomijí kraj německého etnika regionu. Zvláštní pozornost věnuje období revitalizace kroje, jež se rozvíjela od sklonku dvacátých let 20. století. Studii doplňují přílohy: výbor z knihy *Příhody svého života* Josefa Kramáře (1814–1895) a rukopisné pojednání *Podkrkonošský kraj* z pera Růženy Pluhařové (1907–1980). Výklad Daniela Dědovského provází velký počet fotografií zpodobujících krojové součásti ze sbírek muzea ve Vysokém nad Jizerou a stejně jako v předešlé studii obsáhla literatura a poznámkový aparát.

Předložená publikace reprezentuje typ národopisné monografie vycházející

z vědecké interpretace pramenného materiálu v muzejním fondu a může být tak i příkladem pro podobné zamýšlené projekty. Vyniká vysokou kvalitou pojetí a odborného zpracování tématu i hodnotou bohaté obrazové přílohy.

Eva Večerková

Etnografický ústav MZM, Brno

Leoš DOSKOČIL (ed.):

Ztracená tvář Podluží.

Tvrdonice a Kostice.

Tvrdonice: Okrašlovací spolek Tvrdonice, 2018, 351 s.

V roce 2018 vydal Okrašlovací spolek Tvrdonice obrazovou publikaci *Ztracená tvář Podluží*, kterou zpracoval Leoš Doskočil. Publikace obsahuje fotografické archivní materiály několika paměťových institucí, díky čemuž se široké i odborné veřejnosti do ruky dostává unikátní, ucelený výběr, zachycující život ve dvou lokalitách subregionu Podluží, v Tvrdonicích a Kosticích. Při pohledu na množství osob, které se na sběru dat a materiálu podílely, je úctyhodné, že kniha vznikla v průběhu jednoho roku.

Ztracená tvář Podluží má ambice stát se historickým průvodcem několika segmentů materiálního a nemateriálního života v obou obcích. Dílo nejvíce zachycuje stavební vývoj od konce 19. století až po 80. léta 20. století. Čtenář se tak může setkat s původní podobou zástavby a lidové architektury, včetně některých detailů, jako je zdobené žudro nebo malba mýdlem na okna. V popisích

fotografií lze dohledat informace, kterou část obce fotografie zachycuje. S mapou v ruce si tak lze udělat celkem dobrý obrázek o tom, jak se obce měnily v průběhu většiny 20. století.

Výraznou plochu zde dále zaujímají témata výročních obyčejů a svátečních událostí, podoba lidového oděvu a řemesla. V menším počtu jsou zastoupeny fotografie konkrétních obyvatel a osobností, díky čemuž jsou zachyceny i drobné osobní příběhy.

Fotografie jsou rozděleny do kapitol dle institucí, které zpřístupnily své archivy. Ovšem zatímco samotný materiál je téměř velkolepý, upuštění od tematického třídění se může pro čtenáře jevit jako jistý problém a nevýhoda publikace. Fotografie jsou v každém oddíle řazeny chronologicky od nejstarších po nejmladší, nicméně pokud by chtěl čtenář vyhledávat určitý tematický segment, musí se oddat náhodě nebo listování i vzhledem k faktu, že obě lokality jsou v kapitolách vzájemně promíchány. Podle autorů nebylo použito tematické uspořádání, jelikož se nepodařilo jednoznačně rozhodnout, do které kategorie některé ze snímků zařadit. Zohledněny musely být i technické parametry materiálů k formátu publikace, což se odrazilo i na mnohdy specifickém umístění komentáře k fotografií.

Na konci každé kapitoly je na několika stranách představeno pracoviště, které k publikaci fotografie a informace poskytlo, včetně popisu sbírek. Popisy pochází od odborných pracovníků jednotlivých pracovišť. Reprodukční práva poskytl: Etnologický ústav Akademie

věd ČR Praha společně s brněnským pracovištěm, Městské muzeum a galerie Břeclav, Moravská galerie v Brně, Moravské zemské muzeum Brno, Národní muzeum Praha, Národní památkový ústav, Národní ústav lidové kultury ve Strážnici, Regionální muzeum v Mikulově, Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, Státní okresní archiv Břeclav se sídlem v Mikulově, Ústav etnologie a sociální antropologie SAV Bratislava a dále soukromé sbírky jednotlivých rodin či fond Okrašlovacího spolku Tvrdonice a Kostice.

Na obrazové publikaci *Ztracená tvář Podluží* je vidět velké úsilí, takže vzhledem k množství materiálu a počtu institucí, které se podařilo zdárně oslovit za poměrně krátkou dobu, může být návodem pro podobně zaměřené projekty na úrovni jiných obcí či subregionů.

Je třeba rovněž vyzdvihnout celkovou grafickou úpravu, která svou originalitou a moderním zpracováním dodává publikaci subtilnost a eleganci. Ač není známo, do jaké míry to byl záměr, zatímco by se vzhledem k charakteru lidové estetiky regionu Podluží předpokládalo využití větší barevnosti, byly naopak použity netradiční, méně výrazné kombinace barev, které ovšem publikaci velmi sluší.

Po obsahové stránce jde o unikátní materiál, který zprostředkovává laické i odborné veřejnosti dosud mnohdy neznámé a zajímavé informace o materiální i nemateriální kultuře obou obcí v průběhu 20. století.

Martin Sítek

Ústav evropské etnologie FF MU, Brno

Arne B. MANN: *Rómski kováči na Slovensku / Roma Blacksmiths in Slovakia.*

Bratislava: Ústredie ľudovej umeleckej výroby, 2018, 400 s.

Reprezentativní ediční řada *Tradícia dnes* slovenského ÚEUV se po publikacích o fajánsi, tradičním oděvu, modrotisku nebo o lidovém skle rozrostla v roce 2018 o další knižní počín v podobě slovensko-anglické monografie Arne B. Manna *Rómski kováči na Slovensku*. Kovářská výroba představovala po mnoho století pro Romy důležitý zdroj obživy a pro neromskou majoritu se dokonce stala jedním ze signifikantních symbolů této etnické pospolitosti, což se ostatně odrazilo také v přísloví: *Co Cigán, to kováč*. Vedle romských hudebníků se přitom tato činnost pozitivně promítla i do etnoemancipačního procesu romské komunity, když oba tyto kulturní elementy s sebou zpravidla nesly pozitivní rysy vnímání ze strany majority.

Arne B. Mann při zpracování knihy zúročil své předchozí mnohaleté výzkumy realizované u romských řemeslníků na různých místech Slovenska a doplnil je o výsledky archivního výzkumu. Stranou nezůstala ani analýza sbírkových fondů muzeí, ačkoliv především u starší vrstvy trojrozměrných předmětů nejsme zpětně s to vždy s určitostí identifikovat, zda daný artefakt vzešel z rukou romského či neromského kováře.

Ani nemalé množství pro práci vytěžovaných zdrojů nechránilo autora od situace, kdy se musel pro některá dílčí témata potýkat s nedostatkem

relevantních informací. V takovýchto případech se obrací k dokladům ze sousedních zemí (především Burgenland, potažmo celé Rakousko, Morava, Polsko). Práce zahraničních autorů Claudie Mayerhofer, Adama Bartosze či českých etnologů, historiků a romistů poskytují A. B. Mannovi vedle naplnění funkce doplňkového zdroje i cenný srovnávací materiál.

Autorův badatelský zájem se soustředil na několik klíčových tematických okruhů, které směřovaly jak do nitra romského společenství (jaký význam mělo kovářství pro jeho příslušníky) i mimo něj (do jaké míry bylo reflektováno majoritou, nakolik se promítalo do běžného života a potřeb usedlého neromského obyvatelstva). Své místo v nastolené výzkumné otázce našly také samotné osobnosti kovářů, jimi praktizované technologie výroby a vztah k lokální konkurenci. Po stránce terminologické klasifikuje romské kováře jako řemeslníky. Odkazuje se přitom na poměrně vágní a spíše v popularizační sféře se uplatňující pojem *lidové řemeslo*, který je dle něj svým méně striktním vymezením vhodnějším než zažitá etnologická klasifikace do kategorií: řemeslo / domácká výroba / domácí výroba.

Za jeden z hlavních kladů práce lze považovat její sumarizující charakter přinášející ucelený pohled na specifický způsob zaměstnání Romů. Čtenáři je tak nejprve nabídnut historický exkurs do základních dějinných etap vývoje kovářské činnosti rozvíjené uvnitř tohoto etnického společenství, jehož existence byla nejednou formována vstupy externích

mocenských faktorů (turecká expanze, ekonomické zájmy vrchnostenských vlastníků dominií, přístup osvícenské administrativy). V následujících kapitolách je posléze věnován prostor nosným tematickým okruhům: *Práca / Produkcia rómskych kováčov / Storočie premien / Rómsky kováč v spoločensve*. Za zásadní můžeme přitom považovat především kapitolu věnující se způsobu práce, aplikovaným technologiím, vybavení pracovního místa či podkování koní. Právě skrze tyto prvky můžeme sledovat ony specifické rysy romské kovářské činnosti odlišující ji od práce kovářů vzešlých z majority. V řadě jednotlivostí je přirozeně i zde patrná shoda mezi oběma skupinami, ale např. způsob práce odbývajících se na zemi za využití ručního měchu či vysoký podíl recyklovaného materiálu, s nímž Romové pracovali, se stal pro tuto profesní skupinu natolik charakteristickým (a po produkční stránce někdy i limitujícím), že se náležitě odráží také v historických obrazových dokladech zachycujících romské náměty.

Typický produkční profil romských kovářů přibližuje samostatná kapitola *Produkcia rómskych kováčov*. Autor v ní mohl využít i analýzy sbírkových fondů slovenských muzeí, na jejichž sbírky ostatně i pečlivě odkazuje. Pro plynulost textu by ovšem bylo vhodnější, pokud by byly tyto odkazy, které jsou jistě důležité pro všechny případné další badatele a jejich zájem o problematiku, umístěny spíše v poznámkách pod čarou. Nedochovalo by tak k zbytečnému zahlcování textu, který se v některých pasážích proměňuje ve značně obsáhlý

výčet lokalit (srov. s. 128, 147, 155 ad.). Znatelně se tím totiž snižuje komfort četby knihy. Jinou příhodnou cestu, jak se s těmito výčtovými partiemi vypořádat, nabízí např. kartografická metoda. V této kapitole je také patrné, že ambice grafika a tendence využívat snímky kovářských artefaktů především v rovinně estetické vedly k potlačení primární výpovědní hodnoty těchto historických dokladů. Ty se stávají spíše prostředkem pro efektní vizuální kompozici nerefluktující např. zásadu dodržovanou u odborných publikací, kde by mělo být respektováno zachování vzájemné proporčnosti při souběžném zobrazení více předmětů na jedné straně.

Výpověď pramenů, ale také poznatky získané terénním výzkumem doložily, že i přes obecně platnou sumu charakteristických znaků, nelze hovořit o romském kovářství jako o jednotlivém a unifikovaném kulturním jevu identickém na území celého Slovenska. Na bázi regionální, lokální i ryze individuální vstupovaly do formování tohoto způsobu obživy mnohé specifické faktory. Ty se ostatně uplatňovaly i při rozmanité škále postojů majority k romským kovářům, u nichž sehrávaly klíčovou roli dobré nebo naopak negativní zkušenosti s konkrétními romskými kováři.

Autor při sledování historického vývoje a socioekonomického kontextu existence romského kovářství na Slovensku plynule prochází ve svém líčení celým dvacátým stoletím. Umožňuje mu to přiblížit, nakolik byla tato rukodělná činnost Romů ve svých dílčích aspektech zasažena (negativně, pozitivně)

či nedotčena společenskými a hospodářskými proměnami, jimž společnost v průběhu tohoto století prošla.

Čtyř set stran v konečném souhrnu dosahuje rozsah knihy Arne B. Manna *Rómski kováci na Slovensku*. Čtenáři je v jejím rámci nabídnut mnohavrstevnatý pohled na fenomén romských výrobců pracujících s kovem. Publikace se jistě stane důležitým informačním zdrojem a pomůckou pro mnohé badatele. Anglická verze textu, který je připojována za jednotlivé textové oddíly, navíc umožní zpřístupnění výsledků výzkumu i zahraniční societě zájemců o toto téma. Potenciál dvojjazyčné knihy však přináší nejednou i některá úskalí. Vydavatel by se proto mohl v souvislosti s ambicí nabízet dvojjazyčné publikace zamýšlet, nakolik zvolený způsob sazby je uživatelsky přátelský, když nutí čtenáře po skončení četby jedné kapitoly prolisťovat připojenou anglickou verzi textu, aby po několika stránkách mohl opět kontinuálně pokračovat v četbě dále.

Daniel Drápala

Ústav evropské etnologie FF MU, Brno

Lenka J. BUDILOVÁ a Marek JAKOUBEK: *Bulgarian Protestants and the Czech village Voyvodovo.*

Sofia: New Bulgarian University, 2017, 139 s.

Knihy manželské a badatelské dvojice Lenky J. Budilové a Marka Jakoubka pojednává o protestantismu a jeho etab-

lování v Bulharsku a konkrétním případě české vesnice Vojvodovo, která je se svými obyvateli dlouhodobým výzkumným zájmem autorů. Studie je členěna na dva oddíly, přičemž první z nich pojednává obecně o historii protestantismu na území Bulharska a chronologicky postupuje od počátků protestantské církve zde, jejího rozvoje a pevnějšího¹ postavení až po její nezávislost a ukončení misijní činnosti Američanů a Britů na tomto území. Druhá část knihy se plně věnuje tematice vesnice Vojvodovo, v níž autoři provádějí výzkum od roku 1997. Studie je takto rozdělena přehledně a čtenář se v ní dobře orientuje i díky chronologickému postupování a tematickému rozdělení obsahu. Autoři jako výzkumníci určitým způsobem zasáhli do života obyvatel, jejichž historii a náboženství studují a samotné Vojvodovo se zase naopak otisklo do jejich (nejen) profesního života. Kniha tak především působí jako důkaz, že se výzkumníkům ve Vojvodovu podařilo dostat se takzvaně až na dřevě.

První část textu představí historický a sociální kontext, který je pro porozumění druhé části důležitý. Autoři se věnují počátkům a rozvoji metodistické církve od 19. století, době amerických a britských misíí, které prostřednictvím vzdělávacích aktivit a lékařské péče započaly své působení v oblasti spadající

1 Výraz pevnější považuji za nutný vzhledem k nestálé pozici protestantské církve, která čelila různým opozičním útokům jak z řad lokálních obyvatel, tak i politických činitelů, a jejímu pouze částečnému přijetí či spíše nepřijetí četným konverzím ze strany bulharských obyvatel na území Bulharska (viz také s. 30).

ve své době ještě pod Osmanskou říší. V knize není příliš prostoru věnováno motivacím a dalším (ne)náboženským cílům protestantských misionářů, avšak textem prostupuje například heslo „mise civilizovat“ (s. 33), což může připomínat také současný postoj některých západních zemí vůči nezápadnímu světu. Oceňuji, že textem (a to jak první, tak i druhou částí) se pne pomyslná červená nit vyzdvihující určitá témata, na něž chtějí autoři nejvíce upozornit. Například ona víra, která ne vždy nutně spadá pod některou z formalizovaných církevních denominací a institucí, jako by byla věřícími chápána vždy různě, v závislosti na událostech, čase, podmínkách. Církevním (protestantským) institucím, jejich vzniku na území Bulharska i úspěchu konverzí se autoři věnují jen natolik, nakolik jsou informace o této historii potřebné pro uvedení do kontextu studia procesů a událostí ve Vojvodovu. V textu tedy nalezneme podrobnosti o evangelické misijní činnosti jako takové, o metodistech a darbystech. Ostatní denominace, pro historii Vojvodova podružné, jsou zmíněny jen okrajově.

Vesnice Vojvodovo je líčena jako multietnické a multikonfesní společenství. Kromě česky mluvících protestantů, kteří tvořili většinu a byli označováni jako Banátčané (protože přišli z oblasti Banátu), zde byli také Slováci, původně luteránského vyznání, kteří se později přidali k metodistům, dále zde žili ortodoxní Bulhaři a Srbové a až do 30. let 20. století rovněž katolíci Bulhaři – Paulikiáni. Osobně mne zaujala otázka slovenských usídlenců, kteří

přijali češtinu jako svůj jazyk (čeština byla ve Vojvodou *lingua franca*), často uzavírali smíšená česko-slovenská manželství a řada původně slovenských rodin se postupem let a generací stala Čechy (s. 53). I tato zmínka nastiňuje pestrost obyvatelstva Vojvodova a především také složitost vnímání národní, etnické i náboženské identity. Vojvodovo je prezentováno jako vůbec největší úspěch metodistické misie v Bulharsku – dobové prameny jej (proto) označují za „výkladní skříň“ metodismu v zemi. I když se tato skutečnost může jevit jako paradox, autoři ukazují a dokládají, že protestantským misiím a snahám dalších subjektů o konverzi bulharského obyvatelstva se nejvíce dařilo právě u nebulharské populace (s. 42). Vojvodovo prostřednictvím této knihy na mne působí trochu jako magický svěbytný ostrov, kde život funguje na zcela jiných principech, než jaké známe. Možná je to romantizující představa o oblasti Banátu proslulé svou neposkvrněností a tradičním způsobem života, která mou fantazii podporuje. Tato studie mne nutí k úvahám nad skutečným významem potřeby zabývat se českým osídlením v Bulharsku. Jaký význam má zkoumat historii Čechů v Bulharsku a listovat jejich vzpomínkami, kromě sledování české stopy v zahraničí? Jak tito lidé žili a žijí, v čem jsou nám podobní, v čem se s nimi můžeme i dnes ztotožnit? Kniha se všemi těmito otázkami samozřejmě nezabývá, ale skrze téma víry odkrývá a naznačuje mnohé odpovědi.

Kromě stěhování obyvatelstva v 19. století, ale i dříve docházelo také

k migraci víry, která se i v případě Vojvodovčanů v kulturní linii dědila a jako takové dědictví byla ctěna a opečovávána, jak dokládá řada výpovědí pamětníků. Důraz na víru předků se zdá být stejně silný jako například také u v knize zmiňovaných ortodoxních Bulharů. Víra jako taková obyvatele vesnice spojovala a mnohdy „zvíťžila“ nad identitou národní či etnickou, jakož i nad odlišností jazykovou. Autorům se povedlo zaostřit na skutečný význam víry pro její nositele a nastolit otázku, co nás jako lidí více či méně věřící spojuje.

Autoři se nespokojili s četnými studii zabývajících se především vnějšími projevy náboženského života a zaměřili se na výpovědi pamětníků či potomků původních osídlenců. Právě časem zaprášená svědectví někdejších aktérů považují za klíčový pramen pro seskládání mozaiky podoby žité protestantské víry vojvodovských obyvatel. Text se na první pohled může zdát jako čistě historiografická studie sahající do oblastí antropologie, religionistiky a teologie, její přidanou hodnotou jsou ale právě poměrně extenzivní citace výpovědí těch, kteří svou víru ve Vojvodovu přijímali, vyznávali a žili. Tyto pasáže textu jsou čtenářsky velmi atraktivní, takže čtenář se začte s chutí a mnohdy se pousměje nad zdánlivě povrchními příhodami, jako bylo ustanovení darbys-tické denominace pod větvemi moruše. Vyprávění doplňující faktografický text nás nejen uvádí v povědomost o věcech, které se udály ve Vojvodovu, potažmo v Bulharsku, ale také nás nutí k zamyšlení nad bytím oněch lidí i nás samých.

Klíčové události rozštěpení církve ve Vojvodovu doplňují archivní a autorské fotografie z různých let, přičemž právě ty autorské jsou zajímavým zpeštěním textu a námětem k zamyšlení nad podobou vesnice před lety a dnes.

Za důležité považují, že kniha skrze jedno poměrně široké a složité téma poukazuje na to, že malá česká vesnice v cizině podává svědectví o době, ale především o lidech, kteří možná žijí vedle nás, od té doby, kdy se navrátili zpět do Československa. Autoři se nevyhýbají přiznat určité metodologické těžkosti, které jim vyprávění jejich informátorů připravila. Právě v otázce víry, jejíž skutečnou podobu chtěli popsat, docházeli k závěru, že ta se stále vyvíjí, mění, nikdy není stejná a je jen těžko zachytitelná teoriemi a definicemi.

Knihy je v pozitivním slova smyslu poznamenána dlouhodobou zkušeností autorů jak na poli terénního výzkumu, v konkrétní lokalitě, tak i co se týče práce s archivními materiály. Nenásilnou formou jsme se mohli dozvědět jak o formálních institucích zastřešujících víru obyvatel Vojvodova (potažmo i celého Bulharska), ale také, že právě ona institucionalizace víry je možná mnohdy důležitější pro teoretiky, badatele, vědce a studenty než pro aktéry samotné. Více než zaškatulkování si a pozitivistické popisování věcí kolem nás, a zde konkrétně žité víry, je podstatná živá historie a to, co lidé sami považují za víru.

Knihy je bezesporu, navzdory svému poměrně útlému rozsahu (139s), přínosným zdrojem informací nejen pro zájemce o kulturní a sociální antropologii, ale

rovněž pro každého, kdo se chce dočíst o problematice osidlování bulharského území Čechy z fundovaného, a přesto čtivého zdroje. Možná tak nebylo záměrem autorů, ale skrze naznačení jednotlivých subtémat jako je identita, příbuzenství atp. kniha dokáže navnadit čtenáře na jejich další publikace.

*Michaela Vaňková
Západočeská univerzita, Plzeň*

Aleš SMRČKA a Vít SMRČKA: Říkejte mi strýcu.

Filmový dokument z Valašska, 2018,
35 minut.

Videozáznam a filmový dokument je pro historickou i současnou etnologii unikátní možností, jak o něco komplexněji zachytit konkrétní projevy tradiční lidové kultury i životy pamětníků. Výrazným počinem je i nový dokumentární film Aleše a Víta Smrčkových *Říkejte mi strýcu*, jehož premiéra se uskutečnila v Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v rámci Týdne humanitních věd v listopadu 2018.

Film trvá celkem 35 minut a dle Aleše Smrčky jde o výsledek redukce šestnáctihodinového materiálu. Původně Smrčkovi ve Velkých Karlovicích prováděli výzkum tradiční svázky dřeva. Dostali se tak k Ludvíku Stoklasovi, který se o tématu rozhovořil mnohem obsáhleji, a proto se tvůrci rozhodli pro zachycení nejen řemeslné techniky, ale také života narátora. Samotné svázení

dřeva, které mělo být nosným tématem, se objevuje jen v několika úsecích filmu, ale to nemění nic na tom, že je ukázka svázky dostatečně podrobně osvětlena.

Komplexnější náhled na život jednoho z obyvatel oblasti Velkých Karlovic na Valašsku tkví v zachycení celkového vztahu člověka k přírodě, respektive k specifickým geografickým podmínkám, které ovlivnily vývoj jeho činnosti a myšlení. Díky dobře sestavené kompozici různorodých témat společně se zručným střihem dokáže dokument na časovém úseku 35 minut plně zaujmout laika i odborníka.

Film začíná několika záběry na přírodu okolí Velkých Karlovic. Tato sekvence je doprovázena lidovou písní *Mám já kosu, kosenku*, kterou interpretuje sám pamětník a ústřední postava filmu Ludvík Stoklasa. Následuje první záběr na respondenta, který ve svých pětadevadesáti letech nese na zádech tradiční dřevěné sáně na přepravu metrových polen.

Ústřední věta celého dokumentu *Říkejte mi strýcu* vychází z úst Ludvíka Stoklasy a vyjadřuje podobu sociálních vztahů v rodině a pospolitosti vesnice, kde se ještě v období první Československé republiky lidé oslovovali: strýcu, teto, křestný nebo křestná. Jak dále sám respondent dodává: „*Já nejsem žádný pán.*“

Sociální vztahy v rodině jsou konkrétněji reflektovány vyprávěním o matce respondenta, která v brzkém věku zemřela, a strýci, jehož rodina se ujala následné výchovy. Nemalou část dokumentu tvoří i výpověď respondentovy vnučky.

Vztah Ludvíka Stoklasy k rodné obci byl stabilní po celý život. Nikdy příliš necestoval a jeho spojitost s domovem je tedy velmi hluboká. Právě domácí prostředí, ve kterém je zachycen, a také jeho osobnost, zapřičinily přirozenost projevu, tedy vystupování a plynulou mluvu před kamerou. Ludvík Stoklasa kromě pasáží, v nichž hovoří jeho vnučka, provází diváka dokumentem zcela sám, bez jakéhokoliv cizího komentáře nebo titulků autorů, což je výraznou přidanou hodnotou snímku.

V průběhu dokumentu se objevují praktické ukázky a podrobný výklad o technologických postupech při svázení dřeva a jeho zpracování, například do podoby šindelové střešní krytiny. Píseň o *kosénce* navíc doprovází ukázku kosení trávy, naklepávání kosy pomocí babky a kladívka nebo sušení sena. Divák se tak může setkat s ukázkou některých tradičních zemědělských prací, které jsou na pomezí zániku.

Martin Sítek

Ústav evropské etnologie FF MU, Brno

Kongres českých polonistických studií. Etnologická sekce. Olomouc, Univerzita Palackého, 10.–12. září 2019

Během podzimu letošního roku se uskutečnilo několik konferenčních akcí a zasedání v rámci prvního Kongresu českých polonistických studií připraveného ve spolupráci českých a polských univerzitních institucí a Polsko-české

vědecké společnosti (Polsko-Czeskie Towarzystwo Naukowe). Inaugurační konference se konala v Olomouci na Univerzitě Palackého ve dnech 10.–12. září 2019 a její součástí byla také etnologická sekce vedle sekce filologicko-kulturologické a geografické.

Na úvodním plenárním zasedání v prostoru barokní kaple Božího těla bývalého jezuitského konviktu, dnes součástí Univerzity Palackého, uvítala přítomné jménem pořadatelské instituce Ivana Dobrotová a pozdravila je také polská velvyslankyně v České republice Barbara Ćwioro. Součástí zasedání bylo rovněž vyhlášení výsledků soutěže o nejlepší českou diplomovou a bakalářskou práci s polskou tematikou. Přítomní vyslechli tři obecně koncipované referáty k česko-polským vztahům z hlediska historie, kultury a vzájemných kontaktů (Jan Sechter, Jan Rychlík, Rudolf Žáček). Odlehčenou, fejetonistickou formu mělo vystoupení polského novináře a literáta Mariusze Szczygiela. Exkurze do „Pevnosti poznání“ s prohlídkou expozice přibližující funkci Olomouce jako rakouského pevnostního města uzavřela odbornou náplň prvního dne konference.

Další den byl věnován jednání v sekcích, mezi něž patřila také sekce etnologická organizačně připravená Małgorzatou Michalskou (Uniwersytet Wrocławski) a Miroslavem Válkou (Masarykova univerzita Brno). Badatelské kontakty obou zemí reflektovaly přihlášené referáty rozdělené do čtyř tematických okruhů. Ten první se věnoval „Historiografii česko-polských vztahů v oboru etnologie

a ve folkloristice“, o které byla v polské *Wisle* publikována obsáhlá stat' Jiřího Polívky *Folklorystyka czeska* už roku 1888. Uvedená informace zazněla v referátu M. Války (Ústav evropské etnologie MU Brno) *Kontakty českých etnologů s polskou vědou. Se zaměřením na Masarykovu univerzitu v Brně*, jež česko-polskou spolupráci dále demonstroval na meziválečných kongresech slovanských geografů a etnografů, studijní cestě docenta Antonína Václavíka do Polska koncem 30. let minulého století i na spolupráci s polskou vědou za jeho nástupce profesora Richarda Jeřábka. Projevila se jak v rovině teoreticko-metodologické, tak také na úseku pedagogické práce. Navazující referát Jany Pospíšilové (Etnologický ústav AV ČR Brno) a Nadi Valáškové (Etnologický ústav AV ČR Praha) *Etnologický ústav Akademie věd ČR a polonistická studia* rekapituloval výzkumy uvedeného akademického pracoviště se zaměřením na Čechy žijící v Polsku a na Poláky v Čechách, na problematiku polské a slezské lidové kultury nebo otázky migrací a sociálních vztahů. Zejména v poválečné době se řada výzkumů a kontaktů týkala hudební a slovesné folkloristiky reprezentované Antoninem Satkem, Jaromírem Gelnarem nebo Jaromírem Jechem.

„Etnologický výzkum Poláků v České republice (Československu) a Čechů v Polsku“ vytvořil další tematický blok, který vyplnily dva referáty v polštině. Dlouhodobě se problematice Poláků žijících v České republice věnuje Małgorzata Michalska (Uniwersytet Wrocławski) a odpovídal tomu i název

příspěvku *Badania etnologiczne praskiej Polonii – jej specyfika i wewnętrzne zróżnicowanie*. Nastínila v něm výsledky svých výzkumů z let 2005–2019, které se týkaly různých migračních vln Poláků směřujících do Prahy, a to od poválečné, z časů „komunistických“, po sametové revoluci, po přistoupení Polska a České republiky k Evropské unii, po podpisu Schengenské dohody až po současnost.

Navazující referát doktorandky Joanny Maurer (Ústav evropské etnologie FF MU Brno) *Polacy w Czechach i Czesi w Polsce w XXI wieku – migracje „białych kolnierzyków”* se věnoval specifickému druhu migrace, která souvisí se vznikem poboček velkých nadnárodních korporací ve státech střední Evropy. Vytvořil se tak nový prostor na lokálních pracovních trzích, který podnítil stěhování vzdělaných zaměstnanců ze zahraničí. Na příkladu mladých Čechů a Poláků žijících v Brně, Praze, Krakově a ve Vratislavi autorka specifikovala motivaci a osudy „migrantů“ pracujících sice v sousedním kulturně příbuzném státě, avšak v mezinárodním, často anglicko-jazyčném prostředí.

Vzhledem k tomu, že území historického Slezska, kde své výzkumy prováděla jak polská, tak i česká věda, bylo neobyčejně složitým regionem z hlediska etnické příslušnosti obyvatel, další tematický blok řešil „Problematiku identity obyvatel Slezska“. V rámci něho se Přemysl Mácha (Etnologický ústav AV ČR Brno) zaměřil na *Zeměpisná jména a identitu na Těšínsku se zřetelem k česko-polským vztahům a k zavádění dvojjazyčných nápisů*. Druhý plánovaný

referát *Formování etnické identity obyvatel Těšínského Slezska po vzniku Československa a Polské republiky* se z důvodu onemocnění Ireny Ciché neuskutečnil.

Slezsku byl věnován i následující blok „Tradiční kultura slezského pohraničí“, v rámci kterého se referující zaměřili na různé kulturní jevy po obou stranách dnešní česko-polské státní hranice v minulosti několikrát změněné. Vítězslav Vilímek (Ostravská univerzita) poukázal na *Lidovou etymologii názvů léčivých rostlin na Těšínském Slezsku (sonda do současného stavu)*. Zkoumal původ názvů léčivých bylin z hlediska tzv. lidové etymologie, tj., jak je původ názvů vnímán uživateli jazyka. Výsledky dotazníkového šetření konfrontoval se závěry etymologické literatury.

Na jevy z oblasti materiální kultury se zaměřila Jana Koudelová (Ústav evropské etnologie MU Brno) v příspěvku *Zkoumání tradičního stavitelství na území českého Slezska*. Poukázala na výzkumné akce věnované dokumentaci vesnického domu v uvedené oblasti prováděné v meziválečné a v poválečné době etnology, architektky, pracovníky památkové péče ad. Zhodnocení výzkumů umožní nastínění dalšího bádání. Ke stavitelské problematice se vztahovalo ještě vystoupení Kornelie Lach (Polskie Towarzystwo Ludoznawcze Opole) s názvem *Sakralny szeregół architektury – o kapliczkach wnekowych na pograniczu śląsko-morawskim*. Tématem jejího výzkumu se stala výklenková plastika v obci Krzanowice a v sousedních lokalitách České

republiky, kde objasnila typologii plastik, dobu vzniku domovních výklenkových nik a motivaci majitelů k jejich budování. Tyto posvátné atributy stále plní apotropajní a sakrální funkce.

K současnosti a k aktuálním kulturním trendům obrátila svou pozornost Marcela Szymańska (Uniwersytet Opolski) referátem *Śladami rodu Lichnowskich – o transgranicznym szlaku turystycznym na pograniczu śląsko-morawskim*. Vytvořená naučná stezka, která propaguje společné kulturní dědictví pohraničních vesnic, polských Krzanowic a české Chuchelné, se opírá o stavitelské památky související se šlechtickým rodem Lichnowských. Představuje rozvíjející se formu šetrného turistického ruchu jak v České republice, tak v Polsku.

V rámci závěrečné diskuse byla otevřena otázka další česko-polské vědecké spolupráce na bázi etnologie. Účastníci sekce se shodli na tom, že společné akce českých a polských etnologů by měly pokračovat, protože přinášejí pozitivní pro badatele obou zemí. O průběhu a výsledcích etnologické sekce budou její organizátoři informovat na závěrečném jednání kongresu, které se uskuteční v Praze na Karlově univerzitě ve dnech 20.–22. listopadu 2019.

Miroslav Válka

Ústav evropské etnologie FF MU, Brno

Študentská konferencia *Ethnology Without Borders 2019*

V dňoch 19.–21. 11. 2019 sa na Slovensku v Nitre konal 8. ročník medzinárodnej konferencie *Ethnology Without Borders* (Etnológia bez hraníc), ktorá je určená pre študentov a študentky etnológie, sociálnej a kultúrnej antropológie pochádzajúcich z krajín V4, teda z Poľska, Českej republiky, Slovenska a Maďarska. Kľúčovou témou tohto ročníka bola aplikovaná etnológia a problematika nehmotného i hmotného kultúrneho dedičstva. Organizácie tohto ročníka sa ujali *Katedra etnológie a folkloristiky Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa* v Nitre a občianske združenie *Tradana*. Konferencia sa konala mimo univerzitného prostredia a to v priestore *PONK coworking*, ktorý sa nachádza v historickom jadre Nitry.

Ústredný program podujatia tvorilo celkovo 20 študentských príspevkov, a takisto sprievodné aktivity v podobe workshopov, prezentácií, ale aj koncert a uvítací večierok.

Konferenciu príspevkom odštartovala Karolina Echaust z Poľska, v ktorom prítomným prezentovala výsledky svojho výskumu vo vybraných lokalitách Poľska a Bieloruska, zameraného na stromové včelárstvo. Spolu s ňou sa v prvom bloku konferencie predstavili Réka Kurucz z Maďarska s referátom o vinárstve vo vybraných maďarských lokalitách v súčasnosti a Robert Gyökér, takisto z Maďarska, predstavil tému kultúrnej identity farmárov v postmodernej dobe.

Prvý blok konferencie ukončil Marcin Krassowski z Poľska, ktorý sa venoval tradíciám v čase klimatickej krízy.

V nasledujúcom bloku svoje príspevky predstavili Karolina Dzuibata z Poľska s problematikou folklorizmu, Dominika Lešková zo Slovenska s príspevkom, venujúcim sa osobnosti Ondreja Dema a Marcel Horváth z Maďarska na záver bloku prednášal o hudobnom dedičstve vo východnom Maďarsku.

Posledný blok prvého dňa tvorili dva príspevky – István Viktor Gyuris z Maďarska predstavil prácu venovanú fenoménu Orientu a Aneta Vetráková zo Slovenska predstavila myšlienku opätovného spojenia lokálnej komunity prostredníctvom internetového portálu na príklade slovenskej obce Litmanová.

Druhý deň konferencie otvorila Mgr. Jana Ambrózová, PhD., vedúca nitrianskej Katedry etnológie a folkloristiky FF UKF, krátkou prezentáciou zo života spomínanej katedry, jej činnosti a výsledkov. Nasledoval blok s 3 príspevkami – Katalin Pajor (Slovensko) s prezentáciou jej výskumu v slovenskom meste Komárno s maďarským obyvateľstvom, Gabriella Vámos (Maďarsko) predstavila problematiku zachovávaného kultúrneho dedičstva Maďarska v druhej polovici 20. storočia a Zuzana Dúbravová (Slovensko) na záver predniesla príspevok venovaný problematike prežívania Vianoc a Veľkej noci v slovenskej lokalite Badín.

Posledný deň konferencie tvorili príspevky v dvoch blokoch. Rajna Bojanova Roždestvenska (Bulharsko) sa venovala problematike liečebných praktík

žien v Bulharsku v súčasnosti. Po nej Szandra Zsuzsanna Szabó (Maďarsko) priblížila výsledky výskumu, v rámci ktorého sa venuje prenikaniu modernity do rurálneho prostredia. Posledný príspevok v tomto bloku patril Lucii Bis-tárovej (Slovensko) a jej práci o tetovaní tváre v súčasnom prostredí Maorov.

Konferenciu uzavrel blok s tromi príspevkami. Prvú predniesla Karolina Kania (Poľsko, Francúzsko) a venovala sa v ňom problematike turizmu v oblasti Novej Kaledónie. Máté Kiss (Maďarsko) prezentoval príspevok o etických a metodologických problémoch pri výskume krajne pravicových skupín. Posledný referát, venovaný téme hranice v povedomí občanov Tešina predniesla Julia Lavričeva (Poľsko).

Konferencia *Ethnology Without Borders* poskytla aj v tomto ročníku priestor na diskusiu, a hlavne na spoznávanie a vytváranie nových vzťahov medzi študentmi etnológie a kultúrnej a sociálnej antropológie. Dôležitú rolu zohral aj bo-

hatý sprievodný program. Vďaka *Folk-lórnemu súboru Ponitran*, ktorý pôsobí pri Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre, mali zahraniční, ale aj domáci hostia možnosť zoznámiť sa s ľudovou hudbou a tancami z okolia Nitry. Takisto občianske združenie *Tradana* pre účastníkov tohto podujatia pripravilo workshop zameraný na viachlasný spev a občianske združenie *Mareena*, venujúce sa procesu integrácie cudzincov na Slovensku, zorganizovalo interaktívny workshop pod názvom *Escape to Peacestan*.

Ôsmy ročník konferencie *Ethnology without borders* predstavil mnoho ambiciózných projektov. Kvalita organizácie, na ktorej sa takisto podieľali najmä študenti, resp. študentky Katedry etnológie a folkloristiky FF UKF, s uvedenými príspevkami a mnohými diskusiami, svedčia o nádejnej budúcnosti etnológie a sociálnej a kultúrnej antropológie.

Barbora Turčanová

Ústav evropské etnologie FF MU, Brno

Contents

Articles (peer reviewed)

Klára Jurková: <i>The Beginnings of Blueprint Fashion Design in Czechoslovakia. Development between 1948 and 1953</i>	5
Jan Semrád: <i>Stereotypes Associated with the Life in a Housing Estate through the Eyes of Ethnologic Research. An example of the Lesná Housing Estate in Brno</i>	36
Katarzyna Marcol: <i>Formation of the Memory about the Pastoral Heritage of the Beskids Gorals</i>	51

Material articles (peer reviewed)

Dana Motyčková and Kateřina Sedlická: <i>"The Old Woman from Mrtnice" – two important folk healers from West Bohemia</i>	77
--	----

Personalia

Remembering Eva Urbachová (<i>Marie Brandstetrová and Jiřina Veselská</i>)	91
The Legacy of Jarmila Šťastná (<i>Mirjam Moravcová</i>)	94
Selected Bibliography of Works by Jarmila Šťastná (<i>Judita Hrdá</i>)	97
Congratulations to Alena Voříšková (<i>Helena Mevaldová</i>)	99
Jubilee of Alena Prudká (<i>Ondřej Machálek</i>)	101
A Greeting to Zdeněk Uherek from Ethnographers (<i>Miroslav Válka</i>)	104

Reviews

The Portáš. The history and tradition of traditional frontier guardians (<i>Lukáš F. Peluněk</i>)	109
Josef Klvaňa (1857–1919). Sketches of My Biography (<i>Jitka Matuszková</i>)	111
The Ride of the Kings in the Haná Region (<i>Karel Altman</i>)	113
Folk Culture of the Western Giant Mountains in the Light of the Czechoslovak Ethnographic Exhibition of 1895 (<i>Eva Večerková</i>)	115
The Lost Face of the Podluží Region. Tvrdonice and Kostice (<i>Martin Sítek</i>)	116
Roma Blacksmiths in Slovakia (<i>Daniel Drápala</i>)	118
Bulgarian Protestants and the Czech village of Voyvodovo (<i>Michaela Vaňková</i>)	120
Call Me Uncle. A documentary from Wallachia (<i>Martin Sítek</i>)	123

Reports

Congress of Czech Polish Studies. Section of Ethnology. Olomouc, Palacký University, 10–12 September 2019 (<i>Miroslav Válka</i>)	124
Student conference <i>Ethnology Without Borders 2019</i> (<i>Barbora Turčanová</i>)	127

ČESKÁ
NÁRODOPISNÁ
SPOLEČNOST

1891